

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

К. А. Поливач

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК
РЕГІОНІВ УКРАЇНИ**

Київ – 2012

УДК 911.3:008 (477)(043.5)

Науковий редактор: академік НАН України **Л.Г. Руденко**

Рецензенти: **О.О. Любіцева** – доктор географічних наук, професор;

І.М. Яковенко – доктор географічних наук, професор

Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л.Г. – К.: Інститут географії НАН України, 2012. – 208 с.

ISBN 978-966-02-6681-0

У монографії викладено теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження культурної спадщини. Показано роль культурної спадщини в соціально-економічному розвитку регіонів і населених місць. Запропоновано методiku оцінювання культурної спадщини, диференційовану на регіональному й локальному рівнях. Розроблено методiku дослідження ступеня впливу культурної спадщини на розвиток території. Проаналізовано сучасний стан та особливості територіальної організації історико-культурного потенціалу регіонів України. Сформовано основні першочергові напрями перспективного розвитку картографування культурної спадщини та розроблено концепцію створення тематичного атласу «Україна. Культурна та природна спадщина»; розроблено концепцію навчального курсу для вишів «Культурна й природна спадщина».

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту географії
Національної академії наук України*

Наукове видання

ПОЛИВАЧ Катерина Анатоліївна

Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України

Підписано до друку 18.12.2012. Формат 60×84/16. Папір офс.
Ум. друк. арк. 12,09. Обл.-вид. арк. 11,74. Тираж 150. Зам. № 3452.

Друкарня Видавничого дому «Академперіодика» НАН України.

01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

ISBN 978-966-02-6681-0

©К.А.Поливач, 2012

©Інститут географії НАН України, 2012

ЗМІСТ

Передмова.....	5
<i>Розділ 1. Теоретико-методологічні основи суспільно-географічного дослідження культурної спадщини.....</i>	9
1.1. Понятійно-термінологічний апарат дослідження культурної спадщини	9
1.2. Сучасні уявлення і тенденції дослідження культурної спадщини з точки зору концепції збалансованого розвитку	15
1.3. Культурна спадщина як об'єкт суспільно-географічного дослідження.....	20
<i>Розділ 2. Науково-методичні основи вивчення культурної спадщини регіонів.....</i>	46
2.1. Методика оцінювання культурної спадщини регіонів.....	46
2.2. Методика дослідження характеру й ступеня впливу культурної спадщини на розвиток регіонів.....	67
<i>Розділ 3. Оцінювання історико-культурного потенціалу та його впливу на розвиток регіонів України.....</i>	90
3.1. Сучасний стан та основні проблеми збереження і використання культурної спадщини України.....	90
3.2. Оцінювання історико-культурного потенціалу регіонів, особливості його територіальної диференціації	95
3.3. Оцінювання використання історико-культурного потенціалу регіонів, його роль та значення в соціально-економічному потенціалі регіонів України.....	127

Розділ 4. Практичні шляхи та пропозиції щодо збереження і використання культурної спадщини України в сучасних соціально-економічних умовах.....	134
4.1. Програмно-цільовий підхід у вирішенні проблем охорони та використання культурної спадщини.....	134
4.2. Концепція створення атласу «Україна. Культурна та природна спадщина».....	148
4.3. Концепція навчального курсу «Культурна та природна спадщина».....	167
Післямова.....	176
Список використаних джерел.....	181
Додатки.....	203

ПЕРЕДМОВА

Україна увійшла в XXI століття в стані економічної та екологічної кризи з пошуками шляхів виходу з неї і намаганнями включитися до світових економічних процесів та прагненнями інтегруватися в європейський простір. Це спонукає не тільки державні структури різного рівня, а й, насамперед, науковців до пошуків нових підходів щодо аналізу стану держави та її регіонів, напрямів активізації всіх складових потенціалу їхнього піднесення, що потрібно для формування шляхів нового якісного розвитку економіки країни й підвищення рівня життя населення.

При опрацюванні регіональних стратегій розвитку слід більше уваги звернути на важливий економіко-географічний чинник і потребу врахування всього різноманіття існуючих у регіонах історико-культурних пам'яток. За їхньою кількістю (понад 140 тис.) Україна належить до країн з багатою історико-культурною спадщиною.

Нині відбувається активна інтеграція України до світового культурного простору, тому повноцінне та всебічне виявлення й вивчення культурної спадщини з метою виваженого використання і комплексного збереження її – стратегічне, державної ваги гуманістичне і науково-практичне завдання. Захист вітчизняної культурної і духовної спадщини визнано одним з пріоритетів Стратегії національної безпеки України.

Відповідно до міжнародних конвенцій, ратифікованих чи підписаних Україною (Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, Конвенції про охорону підводної культурної спадщини, Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, Рамкової конвенції Ради Європи про

значимість культурної спадщини для суспільства), охорона культурної спадщини є міжнародно-правовим зобов'язанням нашої держави перед світовою спільнотою.

В Україні також створено належну вітчизняну законодавчу та нормативно-правову базу, що врегульовує роль держави, органів центральної виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, органів місцевого самоврядування, землекористувачів, юридичних та фізичних осіб незалежно від форми власності, в якій перебувають об'єкти та пам'ятки культурної спадщини (зокрема, прийнято закони України «Про охорону культурної спадщини», «Про Загальнодержавну програму збереження та використання об'єктів культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації», «Про основи містобудування», «Про планування територій» тощо).

Отже, наукове забезпечення діяльності в сфері функціонування спадщини в контексті всієї системи сучасних процесів, що визначають розвиток суспільства та його взаємодію з природним середовищем, набуває надзвичайної актуальності.

Важливість кваліфікованого аналізу та оцінки потенціалу культурної спадщини, як і будь-якого іншого виду ресурсів, полягає в обґрунтуванні його подальшого ефективного використання, а саме: системно-структурному визначенні місця конкретного ресурсу на певній території, встановленні адекватних цьому ресурсу шляхів і форм розвитку та в забезпеченні скоординованих дій усіх учасників процесу його освоєння й розвитку.

Однак, незважаючи на значний методологічний, методичний та практичний доробок іноземних і вітчизняних учених у сфері спадщини, в сучасній вітчизняній суспільній географії немає узагальнюючого дослідження цієї сфери як на рівні країни, так і на рівні її регіонів. До останнього часу питання оцінювання культурної спадщини не включалися до сфери наукових досліджень та практичної діяльності з погляду визначення сукупного потенціалу території та шляхів її розвитку.

Лише останніми роками відповідні положення, зокрема визнання сучасних соціально-економічних тенденцій, було

зафіксовано в нормативних та методичних документах щодо розроблення, проведення моніторингу та оцінювання реалізації регіональних стратегій розвитку [183, 185].

Отже, вивчення, аналіз і оцінювання культурної спадщини є необхідною й важливою умовою планування розвитку регіону, адміністративного району, міста та села. Від характеру цих ресурсів, їхньої цінності, кількості, атрактивності, доступності та інших факторів залежить можливість залучення спадщини до економічного життя регіонів.

Методологічною базою праці є основні положення теорії суспільної географії, закладені в працях Е.Б. Алаєва, І.О. Горленко, С.І. Іщука, В.П. Нагірної, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, О.Г. Топчієва, О.І. Шаблія; теоретичні й прикладні дослідження спадщини, які здійснюють культурознавці, історики та правознавці В.І. Акуленко, В.О. Горбик, Т.І. Катаргіна, Т.В. Курило, Є.А. Ліньова, В.М. Піскун, Л.В. Прибега, архітектори та містобудівники М.В. Бевз, В.В. Вечерський, Є.Є. Водзинський, В.Т. Завада, О.В. Лесик, Т.Ф. Панченко, економісти, економіко-географи та фахівці туристської галузі О.О. Бейдик, К.М. Горб, В.К. Євдокименко, І.Ф. Карташевська, О.О. Любіцева, Г.П. Науменко, В.І. Павлов, Л.М. Черчик, І.М. Яковенко, а також теоретичні та прикладні розробки у сфері історико-культурної та природної спадщини провідних зарубіжних вчених – Ю.О. Веденіна, Л. Гаррісона, Б. Грехема, А.І. Сльчанінова, І.В. Зоріна, М.Є. Кулешової, Д.С. Лихачева, Ю.Л. Мазурова, Р. Прентіса, Ю.С. Путрика, Д. Ріпкеми, Г. Річардса, Б. Сміта, Р.Ф. Туровського, П.М. Шульгіна).

При написанні монографії використано численні публікації, монографії та статті в періодичних виданнях із різних аспектів функціонування сфери культурної спадщини, туризму, культурології, містобудування та архітектури тощо; емпіричні матеріали першоджерел – статистичні збірники, довідники, нормативно-правові документи, державні, регіональні та місцеві галузеві й соціально-економічні програми та стратегії.

У монографії поглиблено понятійно-термінологічний апарат культурної спадщини, зокрема запропоновано визначення

«історико-культурні ресурси», «історико-культурний потенціал» та «історико-культурний каркас»; уточнено й доповнено компонентну структуру культурної спадщини, зокрема її склад пропонується розглядати з об'єктів матеріальної культурної спадщини, об'єктів нематеріальної культурної спадщини, територій культурної спадщини, об'єктів соціокультурної інфраструктури; сформульовано методологічні положення та розроблено методику комплексного суспільно-географічного дослідження культурної спадщини як цілісної складової суспільно-географічної системи; запропоновано методику оцінювання впливу культурної спадщини на розвиток території, окреслено основні аспекти внеску культурної спадщини в розвиток сучасного суспільства; обґрунтовано регіональні відмінності історико-культурного потенціалу за значимістю та рівнем його використання.

Для досягнення поставленої мети в праці застосовано системно-структурний підхід, використано методи: порівняльно-географічний, типології, ранжування, статистичного аналізу, графічного, картографічного моделювання, типологічної матриці, геоінформаційні тощо.

Автор висловлює глибоку подяку науковому редакторові, академіку Національної академії наук України, доктору географічних наук, професору Руденку Леоніду Григоровичу за цінні рекомендації під час проведення досліджень та підготовки монографії.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

1.1. Понятійно-термінологічний апарат дослідження культурної спадщини

Поняття й терміни, пов'язані з проблематикою культурної спадщини, одержали широке розповсюдження у вітчизняній науковій літературі з часу ратифікації Радянським Союзом у 1988 році Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини, прийнятої в Парижі в 1972 році на Генеральній конференції ООН із питань освіти, науки й культури.

З тих пір поняття «культурна спадщина» конкретизується в рамках міжнародних та національних нормативно-правових та інших документів, уводиться в юридичний обіг і стає самостійним загальнозживаним правовим поняттям, яке широко використовується в літературі й на практиці.

Оскільки існує значна кількість різних дефініцій і характеристик спадщини, які визначаються тими цілями й завданнями, що стояли перед дослідниками, почати розглядати їх та аналізувати логічно з тлумачення терміна «культурна спадщина», наведеного в ст. 1 вищезазначеної Конвенції, згідно з якою вона класифікована за трьома категоріями:

« – пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність із точки зору історії, мистецтва чи науки;

– ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель,

архітектура, єдність чи зв'язок із пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки; – визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології» [81].

Хоча ця дефініція визначає склад культурної спадщини й у той же час ілюструє тенденцію переходу від вивчення поодиноких пам'яток до їхніх комплексів, вона в цілому не відображає належним чином ролі й місця спадщини в сучасному світі.

Подальший розвиток міжнародних пам'яткоохоронних принципів та засад пов'язаний із прийняттям у Парижі 17 жовтня 2003 року Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини (Україна приєдналася до Конвенції згідно із Законом України від 6 березня 2008 року №132-VI). У міжнародному праві закріплюється поняття «нематеріальна культурна спадщина», під якою розуміють звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини [82].

Нематеріальна культурна спадщина виявляється, зокрема, в таких сферах: мова як носій нематеріальної культурної спадщини, усні традиції; виконавські мистецтва; звичаї, обряди, свята; знання й звичаї, що належать до природи й Всесвіту; знання й навички, пов'язані з традиційними ремеслами [82].

За Рамковою конвенцією Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства, яка відбулася 27 жовтня 2005 року у м. Фаро і яку підписала Україна в 2007 році, культурною спадщиною вважають «сукупність ресурсів, успадкованих від минулого, і яку люди вважають, незалежно від своєї приналежності, відображенням і вираженням своїх постійно перемінливих цінностей, вірувань, знань та традицій. Вона включає всі аспекти навколишнього середовища, які виникли в результаті взаємодії між людьми і простором у ході історичного розвитку» [204].

Наступні бачення культурної спадщини були зафіксовані в різних нормативних документах країн світу, зокрема країн СНД.

Російської Федерації:

– культурна спадщина – це матеріальні й духовні цінності, створені в минулому, а також пам'ятки й історико-культурні території й об'єкти, що зберігають і розвивають самобутність держави, її народів, а також відображають їхній внесок у світову цивілізацію [143].

До об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації належать:

– об'єкти нерухомого майна з пов'язаними з ними творами декоративно-прикладного мистецтва, скульптури, живопису тощо;

– об'єкти науки й техніки;

– інші предмети матеріальної культури, що виникли внаслідок історичних подій і які являють собою цінність з точки зору історії, археології, архітектури, містобудування, мистецтва, науки й техніки, естетики, етнології чи антропології, соціальної культури і є свідченням епох і цивілізацій, справжніми джерелами інформації про зародження й розвиток культури [140];

Республіки Білорусь:

– культурна спадщина – це сукупність визначних свідчень історичного й духовного розвитку народу Білорусі, що відображені в історико-культурних надбаннях [142];

Киргизької Республіки:

– культурна спадщина – це сукупність пам'яток історії й культури та витворів матеріальної й духовної творчості, що пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства й держави і представляють історичну, наукову, художню цінність [141].

Однією з особливостей наведених тлумачень культурної спадщини є те, що її об'єкти повинні мати не тільки історико-культурну, наукову, художню цінність, а й бути справжнім джерелом інформації про зародження та розвиток культури, історичного й духовного розвитку народу.

В Україні Законом від 8 червня 2000 року №1805–III «Про охорону культурної спадщини», який регулює правові, організа-

ційні, соціальні та економічні відносини в сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, визначається, що:

«культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;

об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду й зберегли свою автентичність» [191].

На думку окремих фахівців (В.М. Парацій та ін.), визначення, прийняте в законодавчому полі України, неконкретне й не відображає сутності поняття «культурна спадщина» – терміна, що лежить в основі зовнішнього вираження національної культури, тому потребує цілісного переосмислення, доопрацювання з урахуванням термінологічних позитивів міжнародного нормативного досвіду й більшої прив'язки до суспільних реалій сьогодення [152].

У науковому пострадянському середовищі перші фундаментальні кроки з формування понятійного апарату культурної спадщини пов'язані зі створенням у 1992 році Російського науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини (з 1999 року – ім. Д.С. Лихачова).

Зокрема, згідно з концепцією, розробленою фахівцями Інституту, спадщина – це «система матеріальних та інтелектуально-духовних цінностей, створених і заощаджених попередніми поколіннями й таких, що представляють виняткову важливість для збереження культурного та природного генофонду Землі і її подальшого розвитку». І далі: «...спадщина стає фундаментальним поняттям, що визначає життєвість багатьох аспектів сучасного суспільства, його надії на майбутнє» [19].

Географічний (територіальний) аспект у підходах щодо визначення спадщини також розвивають Ю.О. Веденін, Ю.Л. Ма-

зуров, П.М. Шульгін, Є.В. Євдокимова та інші фахівці. Зокрема, Ю.Л. Мазуров наголошує, що спадщина є історико-географічним феноменом, що відображає історію природи й суспільства і має просторову виразність у безлічі різних проявів [108; 109].

Є.В. Євдокимова, в свою чергу, зазначає, що здатність мати спадщину – це одна з властивостей території, цінність якої визначається щільністю пам'яток, особливостями їхньої територіальної диференціації [55].

Ю.О. Веденін вважає, що найважливішими ознаками географічного підходу є орієнтація дослідника на вивчення територіальності і комплексності об'єктів, розташованих на поверхні Землі, в межах її географічної оболонки. Територіальність спадщини проявляється в неоднорідному розподілі його об'єктів у географічному просторі. Комплексність до збереження спадщини зумовлена декількома обставинами. По-перше, в ролі спадщини все частіше починає розглядатися складний територіальний комплекс (ландшафт, територія, місто, садибний комплекс і т. д.), компонентами якого виступають культура й природа, матеріальні й нематеріальні цінності. По-друге, суспільство й фахівці вже усвідомили той факт, що спадщину не можна зберегти у відриві від навколишнього природного, історико-культурного й соціального середовища [20].

Інформаційно-часовий аспект у визначенні поняття спадщини підкреслюють Д.С. Лихачов, М.Є. Кулешова, А.В. Лисицький.

Зокрема, Д.С. Лихачов у своєму проекті Декларації прав культури розуміє під «культурно-історичною спадщиною форму закріплення й передачі сукупного духовного досвіду людства». При цьому він виділяє її складові:

«– мова, ідеали, традиції, звичаї, обряди, свята, пам'ятні дати, фольклор, народні промисли й ремесла;

– твори мистецтва, музейні, архівні й бібліотечні фонди, колекції, книги, рукописи, листи, особисті архіви;

– пам'ятки археології, архітектури, науки й мистецтва, пам'ятні знаки, споруди, ансамблі, визначні місця та інші свідчення історичного минулого;

– унікальні ландшафтні зони й місцевості археологічного,

історичного та наукового значення, спільні витвори людини й природи, сучасні споруди, що являють особливу цінність із погляду історії, мистецтва або науки, а також інші предмети і явища, що володіють історико-культурною цінністю» [46].

М.Є. Кулешова пропонує відносити до культурної спадщини суспільно визнані матеріальні й духовні цінності, які зберігаються суспільством і передаються наступним поколінням і в своїй сукупності складають інформаційний потенціал людства. До обов'язкових атрибутів культурної спадщини дослідниця відносить потрібність і збереженість, а для вирішення управлінських завдань її об'єкти поділено на такі основні групи:

- одиничні пам'ятки історії й культури, ансамблі й комплекси пам'яток з їхнім природно-історичним оточенням;
- культурні ландшафти;
- форми живої традиційної культури [89].

Поглиблюючи ідею щодо інформаційного імперативу у визначенні спадщини, А.В. Лисицький характеризує її як складну соціокультурну систему, яка несе інформацію, що змінюється в часі і просторі та функціонує під дією синергетичних законів [100].

І.В. Зорін та В.А. Квартальнов визначають спадщину через призму її використання в туристській індустрії, і на підставі цього пропонують таку класифікацію:

- надбання, якими користуються в основному туристи (фестивалі, вистави, пам'ятки, райони, які переважно відвідують туристи і т. д.);
- надбання змішаного користування (менш значні історичні пам'ятки й музеї, театри, заповідники, місця, які відвідують екскурсанти та ін.);
- надбання, якими користується в основному місцеве населення (об'єкти релігійного культу й цивільні споруди, кінотеатри, бібліотеки тощо) [64].

Отже, останніми десятиліттями зросла увага міжнародної й вітчизняної спільноти до культурних надбань людства та їхнього збереження для майбутніх поколінь. Відбувається еволюція поняття «спадщина» в часі та просторі, змінюється її внутрішня структура, започатковується та розвивається акцент

на гуманітарних, економічних і соціальних вимірах спадщини, радикально змінилися зв'язки людини з надбаннями культури.

Проведений аналіз сучасних підходів до розгляду поняття «культурна спадщина» дав змогу доповнити існуючі розвідки з цього питання (Ю.О. Веденін [19], А.В. Лисицький [100]) та систематизувати їх таким чином:

- генетичний (спадщина як носій історичної пам'яті, що визначає збереження самобутності національної або регіональної культури, природних особливостей місцевості);
- географічний (спадщина як властивість території);
- історичний (спадщина як відображення історичного досвіду взаємодії людини й природи);
- інформаційний (спадщина як інформаційно-культурний феномен);
- правовий (спадщина як об'єкт правових і майнових відносин у суспільстві);
- соціально-економічний (спадщина як основа збереження культурного й природного різноманіття країни, окремих регіонів, етносів, груп населення, ресурс для соціально-економічного розвитку територій, туризму і т. д.);
- збалансований та гуманітарний (спадщина як основа та ресурс розвитку суспільства в цілому, включаючи широке коло екологічних, соціальних і гуманітарних аспектів, у тому числі збалансований розвиток, освіту та просвіту, якість життя, боротьбу з бідністю тощо).

1.2. Сучасні уявлення і тенденції дослідження культурної спадщини з точки зору концепції збалансованого розвитку

Протягом сучасної історії ставлення до пам'яток спадщини істотно змінювалося – концепція простої охорони пам'яток ускладнилася й перетворилася на складний комплекс заходів із вивчення, інтерпретації й використання, що стало основою сучасної концепції спадщини, до якої в Європі поступово почали переходити в кінці 60-х – початку 70-х років, у США та деяких інших країнах – в кінці 70-х, а в країнах колишнього

СРСР – в кінці 80-х – початку 90-х років у ході демократизації в них процесів у суспільстві. У кінці ХХ століття підвищився соціальний статус спадщини у зв'язку з прийняттям концепції збалансованого розвитку як глобального цивілізаційного імперативу [100].

Термін «sustainable development» (збалансований розвиток) з'явився наприкінці 1980-х років як головна концепція для тих, хто прагне включити екологічні питання в дебати про економічний розвиток. Його визначила Комісія Брундтланд як розвиток, що задовольняє потреби сучасності, і при цьому не ставить під загрозу здатності майбутніх поколінь задовольняти свої потреби [220], що дає певний напрям думки в цілому і щодо спадщини та її використання в сфері туризму зокрема.

Так, Конференція ООН 1992 року в Ріо-де-Жанейро, що розробила «Порядок денний на ХХІ століття», визначила передумови для багатьох наступних конференцій, семінарів і зустрічей з питань навколишнього середовища й особливо з його збалансованого розвитку. У 1997 році було прийнято Програму дій із впровадження «Порядку денного на ХХІ століття», в якій проголошено нову концепцію розвитку людства.

В Україні в науковий обіг термін «sustainable development» прийшов опосередковано через російську видозміну його перекладу («устойчивое развитие»), що зумовило появу значної кількості варіантів застосування цього поняття – усталений, стійкий, сталий, стабільний, збалансований, довготривалий, самопідтримувальний, підтримувальний тощо.

У сучасній науковій літературі та нормативних документах досить часто застосовують термін «сталій розвиток» (рідше – стійкий, усталений, стабільний), що не зовсім правильно, оскільки виникає відчутний дисонанс між складовими поняттями «сталій» (такий, що не змінюється) і «розвиток» (процес, внаслідок якого відбувається зміна).

Фахівці Інституту географії НАН України запропонували й широко використовують в перекладі терміну «sustainable development» український варіант «збалансований розвиток», що якнайкраще розкриває зміст проблеми взаємовідносин

Суспільства і Природи («збалансований» – доведений до оптимального співвідношення взаємопов'язаних частин) [212].

В Україні питання збалансованого розвитку вивчають в Національному інституті стратегічних досліджень при Раді національної безпеки і оборони України, Інституті географії НАН України, Інституті проблем природокористування та екології НАН України, Науково-дослідному інституті сталого розвитку та природокористування, в інших наукових установах.

Проблеми збалансованого розвитку вивчали й вивчають географи та економісти М.В. Багров, Б.В. Буркінський, В.В. Волошин, З.В. Герасимчук, А.П. Голіков, М.А. Голубець, І.О. Горленко, М.Д. Гродзинський, Б.М. Данилишин, М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, В.П. Кухар, С.А. Лісовський, І.І. Лукінов, В.С. Міщенко, О.С. Новоторов, В.І. Нудельман, В.І. Олещенко, Я.Б. Олійник, О.Г. Осауленко, М.М. Паламарчук, В.М. Пашенко, С.І. Пирожков, О.М. Ральчук, Л.Г. Руденко, О.Г. Топчієв, В.Я. Шевчук, Ю.Р. Шеляг-Сосонко, П.Г. Шищенко, Б.П. Яценко та ін.

У сучасному розумінні збалансований розвиток – це складна система, що включає не тільки екологічні, а й соціальні, гуманітарні, економічні компоненти. Оскільки культура є невід'ємною складовою цієї системи, то збалансованість суспільного розвитку пов'язують безпосередньо з культурою. Однією з основ збереження культурного капіталу, з одного боку, і потужним інструментом для діалогу культур – з другого, є, безсумнівно, культурна спадщина.

Культурна спадщина відіграє особливу роль серед багатьох факторів і умов життя людства протягом усієї його історії. Значимість спадщини для розвитку цивілізації не просто важлива, а визначальна в умовах екологізації та гуманізації сучасного суспільства.

Пам'ятки культури підтримують культурну різноманітність світу й роблять істотний внесок у збалансований розвиток країни й людської цивілізації в цілому, що й визначає відповідальність держави за збереження своєї спадщини й передачу її наступним поколінням.

Спадщина виконує в новітньому суспільстві безліч сучасних функцій, забезпечуючи тим самим його збалансований розвиток. А.В. Лисицький усі функції, які виконує культурна спадщина, пропонує розділити на три групи:

- освітню,
- політичну,
- економічну.

Освітня функція полягає в задоволенні психологічних потреб не тільки окремої особи, а й суспільства в цілому. Соціальна роль спадщини неоціненна, оскільки вона несе пізнавальне, виховне, наукове й естетичне навантаження. Без культурної спадщини немислиме сучасне життя й нашої країни. Наслідком неврахування освітньої функції є впровадження у свідомість громадян нігілістичного ставлення до історичної спадщини, що призводить до руйнування спадкоємності у зв'язках поколінь, породжує зневагу до природних і культурних цінностей нашої країни та всього світового співтовариства.

Друга група – політична, в рамках якої, за висловом Г.Дж. Ешворта, «події минулого, розказані стосовно до сьогодення, являють собою не тільки спосіб продовження норм суспільства, а й спосіб апеляції до безперервності минулого й сучасного, яким діючі впливові політичні ідеології й групи можуть виправдати своє домінування» [100; 255].

Значущою є економічна функція культурної спадщини. Як підтвердження – на національному рівні більшістю країн усвідомлено, що своєчасне визначення, поцінування та дбайливе використання ресурсів історико-культурного значення має велику економічну користь. Ресурси культурної спадщини – це підґрунтя розвитку багатьох галузей економіки, основною з яких є туризм.

На нашу думку, серед цих функцій доцільно виділити й четверту групу – суспільну. Вона значно ширша за своєю сутністю і логічно включає в себе функції попередніх груп, оскільки спадщина є ресурсом розвитку для всього суспільства в цілому.

Враховуючи і віддаючи належне значним суспільним функціям спадщини, таким як підвищення якості життя населення, подолання бідності та багатьом іншим, не можна не

враховувати того, що культурна спадщина піддається небезпеці і в умовах прискороного розвитку може бути зруйнована, якщо її не включити в процеси збалансованого розвитку. Адже нині історичне середовище більшості міст перебуває в кризовому стані, історично цінна забудова, включаючи пам'ятки архітектури, руйнується та безповоротно втрачається, умови життєдіяльності в історичних центрах поселень знаходяться на неприпустимо низькому рівні, соціально-демографічний склад населення погіршується. Спостерігається різке падіння обсягу реставраційних робіт та зменшення кількості історичних поселень, де проводилася б реставрація пам'яток. Щоб уникнути будь-яких негативних наслідків використання культурних ресурсів, необхідно весь комплекс заходів з охорони та використання спадщини включити до сучасних суспільних процесів.

На думку таких авторів, як А.В. Лисицький, Ю.Л. Мазуров, у сучасній науці має місце прогалина щодо теоретичного осмислення культурної спадщини як основи збалансованого розвитку, не дивлячись на те, що багато дослідників визнають цю новітню функцію культурної спадщини. І дійсно, в сучасній літературі немає спроб щодо виявлення причин та аналізу механізму прояву цих властивостей спадщини.

Отже, одним з актуальних завдань вітчизняної теорії й практики в царині культурної спадщини є подолання відставання України від багатьох країн світу в сфері її використання, всебічне включення її до концепції збалансованого розвитку як окремо взятих регіонів, так і країни в цілому, удосконалення організаційних, економічних і правових механізмів збереження й використання об'єктів культурної спадщини.

1.3. Культурна спадщина як об'єкт супільно-географічного дослідження

Становлення і розвиток теоретичних основ географії спадщини

На думку деяких провідних російських географів (Ю.Л. Мазуров, О.О. Григор'єв, Т.І. Герасименко та ін.), уже можна говорити про розвиток та перші результати нового наукового напрямку, який визначається як наука про спадщину («спадщинознавство») [108], «географія культурної спадщини» (як складова частина культурної географії) [43], «географія природної та культурної спадщини» [38] тощо.

Фактом усвідомлення актуальності й важливості вивчення феномена спадщини стала поява в навчальних планах університетів Росії, Білорусі та інших країн лекційних курсів із географії спадщини.

Географія спадщини разом з такими культурно-географічними дисциплінами, як етнокультурна географія, географія релігій, географія творчості, географія політичної культури, геотопоніміка тощо, є складовою географії культури.

В основу сучасних наукових концепцій географії спадщини покладено такі принципи, розроблені науковою школою Російського НДІ культурної та природної спадщини ім. Д.С. Лихачова (Інститут спадщини):

– широке уявлення про спадщину, що включає не тільки нерухомі або рухомі пам'ятки історії, культури й природи, а й живу традиційну культуру, традиційні культурні цінності, ремесла й промисли, історичні технології, традиційні форми природокористування, етнокультурне середовище й природне оточення;

– уявлення про спадщину як системне утворення, в якому окремі об'єкти не можуть бути збережені поза зв'язком один з одним і поза навколишнім середовищем;

– територіальний підхід до збереження спадщини; при цьому основним об'єктом охорони й використання стає територія з усім різноманіттям властивих їй елементів спадщини,

збереженими формами традиційної культурної й господарської діяльності, історично сформованими системами розселення;

– розгляд діяльності з охорони й використання спадщини як органічної частини комплексу сучасних соціокультурних, соціально-економічних, політичних та екологічних процесів [93].

До творчого доробку Інституту спадщини можна також віднести загально визнані теоретичні досягнення, у їх числі – методологію виявлення спадщини, концепцію унікальних територій, концепцію культурного ландшафту, методологію екологічного моніторингу культурної спадщини та деякі інші [108].

Фундаментом географії спадщини фахівці Інституту спадщини вважають географічну (просторову) концепцію спадщини, основними функціональними поняттями якої виступають культурна та природна спадщина, функції території, географічне різноманіття, геокаркас території, території (регіони) спадщини. Основна ідея цієї концепції може бути сформульована так: культурна та природна спадщина є необхідною передумовою стабільної динаміки (збалансованого розвитку) геосистем будь-яких територіальних рівнів. Найважливіший наслідок такого висновку полягає в незамінності спадщини як фактора розвитку [240].

Територіальна диференціація спадщини відбувається в просторі й часі внаслідок таких основних чинників:

– природних (природна унікальність, естетика ландшафту, еталонність природних компонентів та їхніх поєднань);
– культурних (культурна унікальність, автентичність);
– історичних і соціальних (історія освоєння території);
– ментальних (суб'єктивні обставини сприйняття світу природних та культурних цінностей як спадщини).

Оскільки предметом суспільної географії обґрунтовано територіальну організацію об'єкта [243], то, відповідно, предметом вивчення географії спадщини є територіальна організація культурної та природної спадщини.

Теорія географії спадщини виконує ряд важливих функцій, які є напрямками її розвитку. По-перше, це пізнавальна функція. По-друге, методологічна функція – розроблення методів і засобів, наукового інструментарію, необхідних для дослідження. По-третє,

практична функція – безпосереднє наукове забезпечення державної політики, управління охороною та використанням культурної спадщини.

У світлі вирішення актуальних проблем управління охороною та використанням спадщини значення такої науки, як «географія спадщини», зростає, оскільки багато з цих проблем мають виражене географічне забарвлення.

Як підтвердження цієї думки, Ю.Л. Мазуров виклав основні наукові і прикладні проблем спадщинознавства, які формують науковий каркас цього нового наукового напрямку:

- наукові підходи й методичні прийоми виявлення об'єктів і явищ спадщини, її розмежування з поняттями середовище, ресурси, цінності тощо;

- теорія й практика виявлення екологічних, соціальних та інших функцій спадщини, розроблення методики просторово-функціонального аналізу;

- прийоми ідентифікації цінності природної та/або культурної спадщини, оцінювання й обчислення потенціалу природного та культурного різноманіття;

- систематика явищ і об'єктів культурної та природної спадщини, а також територій спадщини;

- мега-концепція каркаса території (природного, екологічного, природно-екологічного, соціокультурного і т. п.), наукові підходи до формування систем територій спадщини, що охороняються, на основі оптимізації їх мереж;

- виявлення закономірностей взаємодії (взаємовпливу й взаємозалежності) об'єктів і явищ природної та культурної спадщини;

- закономірності просторово-часової динаміки екологічної й соціальної цінності спадщини. Принципові підходи до формування територій спадщини, що охороняються, для різних територіальних рівнів;

- наукові основи територіального екологічного проектування, впровадження охорони спадщини в регіональну й національну політику;

- систематика факторів ризику природної та культурної

спадщини, науково-методичні прийоми визначення динаміки стану спадщини (прогнозування) під впливом факторів екологічного ризику;

– ідентифікація стану природної та культурної спадщини як індикатора ступеня стабільності розвитку регіонів [109].

Підтримуючи зазначені пропозиції Ю.Л. Мазурова та його колег з Інституту спадщини, вважаємо за доцільне доповнити їх такими напрямками актуальних суспільно-географічних досліджень сфери культурної спадщини:

– оцінювання історико-культурного потенціалу для різних територіальних одиниць – розроблення відповідної методології й методики та їхнє практичне застосування;

– дослідження характеру й оцінювання ступеня впливу культурної спадщини на розвиток території – розроблення відповідної методології й методики та їхнє практичне застосування;

– розвиток стратегічного планування та програмно-цільового підходу в сфері охорони та використання культурної спадщини.

Таким чином, підбиваючи висновки щодо розгляду сучасних концепцій культурної спадщини, можна констатувати про розвиток нового напрямку в науці – *географії спадщини*, об'єктом вивчення якої є культурна (із включенням нематеріальної) та природна спадщина. Існування та розвиток спадщини в часі та просторі проявляє її як географічне поняття.

Компонентна структура культурної спадщини

Під *компонентною* структурою культурної спадщини ми розуміємо (за О.М. Паламарчуком) склад матеріальних та нематеріальних об'єктів, об'єднаних на основі їхньої функціональної ідентичності та реалізації ними функцій одного типу, спрямованих на збереження цілісності системи [146].

Існуюча компонентна структура культурної спадщини України визначається Законом України «Про охорону культурної спадщини», згідно з яким об'єкти культурної спадщини за типами поділяються на:

- споруди (витвори);
- комплекси (ансамблі);
- визначні місця.

За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

– археологічні – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їхні залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскальні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворюваним джерелом інформації про зародження й розвиток цивілізації;

– історичні – будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

– об'єкти монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утвореними ними комплексами (ансамблями);

– об'єкти архітектури – окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів;

– об'єкти містобудування – історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною та просторовою структурою й історичною забудовою, в тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей;

– об'єкти садово-паркового мистецтва – поєднання

паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

– ландшафтні – природні території, які мають історичну цінність;

– об'єкти науки і техніки – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей [191].

Зазначений закон також оперує поняттями:

– пам'ятка – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

– історичне населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

– історичний ареал населеного місця – частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини й пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять із попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку;

– заповідники – ансамблі і комплекси пам'яток, які становлять виняткову археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність;

– охоронювані археологічні території – топографічно визначені території чи водні об'єкти, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність [191].

Території пам'яток, охоронних зон, заповідників, музеїв-заповідників, охоронювані археологічні території належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини [191].

Як видно з наведеного, в чинному законодавстві не показано в повнорозумінні «концепції унікальних природних та культурних територій», розробленої фахівцями Інституту спадщини, яка відображає комплексний підхід до вивчення природної та культурної спадщини. Для такого підходу характерний перехід від охорони окремих пам'яток до збереження всієї культурної спадщини в її цілісності й різноманітності (тобто пам'ятки культури дослідники розглядають у сукупності з навколишнім природним середовищем, людьми, які населяють конкретну територію, історичним міським середовищем, сільською забудовою, народною культурою, традиціями, ремеслами й промислами та ін. Адже весь цей комплекс передає самобутність культури регіону і є необхідною умовою збереження пам'ятки).

Зокрема, історико-культурну територію можна визначити як унікальне цілісне просторове утворення, що складається з території та пам'яток, які пов'язані між собою завдяки етнічним, економічним, історичним і географічним факторам. Це єдиний комплекс, що забезпечує збереженість найбільш значимих об'єктів і явищ людської історії й культури. Як правило, унікальні території становлять каркас регіональних систем спадщини [111].

Виділяються такі основні типи історико-культурних територій:

- історичні міські та сільські поселення й території;
- монастирські, садибні, палацові комплекси;
- етноекотичні райони проживання нечисленних народів;
- місця бойових дій;
- історичні виробничі території;
- історичні шляхи й дороги;
- археологічні території [239].

У діючому російському законодавстві поняття «охоронювана історико-культурна територія» немає, але в деяких випадках уже існують прецеденти включення зазначених положень до законодавчих актів суб'єктів Російської Федерації та практичного створення таких територій. Наприклад, згідно із законодавством Волгоградської області, до об'єктів спадщини віднесено її унікальні природні й культурно-ландшафтні території, які є середовищем культурної спадщини та становлять життєво

важливий фактор існування етносів і народів. Ще один приклад: у Республіці Карелія як комплексні об'єкти культурної спадщини виділяються історико-культурні території, історичні міста й історичні поселення, історико-культурні комплекси.

Перші кроки в напрямі розроблення теорії та практики впровадження унікальних історико-культурних територій зроблено і в Україні. Зокрема, К.М. Горб запропонував концепцію територій спадщини особливої охорони. Схему оцінювання потенціалу розвитку таких територій апробовано на прикладі Національного заповідника «Хортиця» (Запорізька область) [40].

Проведене дослідження сучасних тенденцій класифікації об'єктів культурної спадщини з урахуванням чинного вітчизняного законодавства дало можливість запропонувати такий склад компонентної структури спадщини (рис. 1.1).

Згідно із запропонованою структурою, до складу культурної спадщини пропонується також включити об'єкти нематеріальної спадщини (мову; виконавські мистецтва; звичаї, обряди, свята, пов'язані з природою; традиційні ремесла), території спадщини та об'єкти соціокультурної інфраструктури (музеї, бібліотеки, архіви – як об'єкти культурної спадщини). Території спадщини об'єднують у своєму складі історичні населені місця (історичні поселення), історико-культурні заповідники, центри (осередки) народних художніх промислів і ремесел, релігійні центри, етнографічні об'єкти, пам'ятки садово-паркового мистецтва, ландшафтні пам'ятки та території всесвітньої спадщини.

Відповідно слід розширити понятійно-термінологічний апарат територій спадщини, згідно з яким *історичне населене місце* – це місто, селище чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, та занесене до Списку історичних населених місць [184].

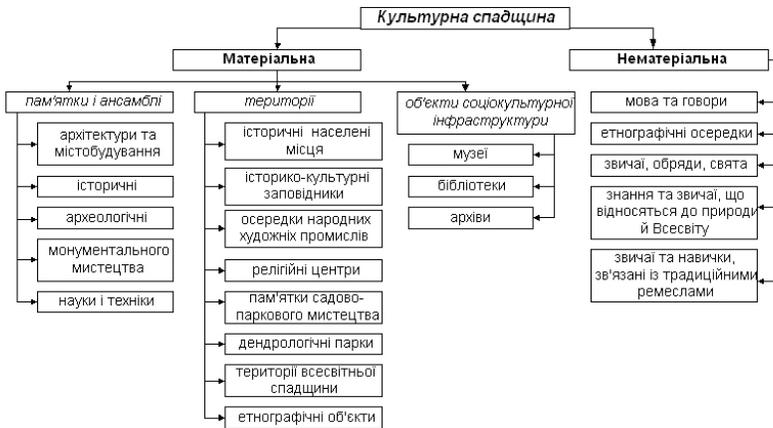

Рис. 1.1. Компонентна структура культурної спадщини

Згідно з «Порядком визнання населеного місця історичним», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України 3 липня 2006 року за № 909, місто, селище та село можна визнати історичним і внести до Списку, якщо воно відповідає щонайменше двом з таких критеріїв:

- наявність історичних, архітектурних, ландшафтних та садово-паркових об'єктів культурної спадщини, які мають містоформуюче значення;
- розпланування відповідно до минулих історичних епох (до початку ХХ століття);
- збереження основних композиційних центрів та композиційних осей населених місць;
- наявність рядової історичної забудови.

Основні напрями містобудівної діяльності в історичному населеному місці:

- збереження культурної спадщини й традиційного характеру середовища;
- створення сприятливих умов функціонування історичних ареалів;
- гармонійне поєднання нових будівель з об'єктами культурної спадщини [184].

Свій розвиток названий термін знайшов у проекті Закону України «Про охорону архітектурної спадщини України» (2007), в якому під історичним населеним місцем розуміється місто, селище чи село зі збереженим природно-топографічним та історичним урбаністичним каркасом, а також архітектурно-містобудівною і культурною спадщиною.

Відомий архітектор Є.Є. Водзинський [30] оперує поняттям *історичне поселення*, яке в проекті «Державних будівельних норм України (ДБН) Б.2.2-1-01 Містобудування. Планування і забудова населених пунктів» (2004) трактує як місце, селище, село, яке має історико-містобудівну, історико-архітектурну та іншу культурну цінність, культурна спадщина яких підлягає охороні і відчутно впливає на їхній розвиток, відіграє активну містоформувальну роль.

Усі ці різночитання не впливають на визначення ролі та значення історичних населених місць як основного елемента історико-культурного каркасу:

– *центр (осередок) народного художнього промислу* – територія, в межах якої історично склався і розвивається відповідно до самобутніх традицій народний художній промисел (творча та виробнича діяльність, метою якої є створення художніх виробів декоративно-вжиткового призначення, що здійснюється на основі колективного освоєння і спадкоємного розвитку традицій народного мистецтва в певній місцевості в процесі творчої праці майстрів народних промислів) [189].

Території населених пунктів, де історично сформувалися і продовжують функціонувати осередки народних художніх промислів, живуть і працюють майстри, та потребують особливої охорони, Кабінет Міністрів України визнає заповідними територіями народних художніх промислів [49];

– *релігійний центр* – сукупність культових об'єктів пізнавального (релігійні пам'ятки антропогенного походження, що використовуються як екскурсійні – діючі храми, які мають історичну або архітектурну унікальність), паломницького та природничо-сакрального змісту (святі джерела, дерева) [35];

– *етнографічні об'єкти* – матеріальні й духовні – етнографічні музеї, музеї під відкритим небом; етнографічні села; етнічні

ансамблі, етнографічні свята, що містять інформацію про етнічні прояви традиційно-побутової культури за умови їхнього використання для виробництва туристських послуг і задоволення потреби в екскурсійному туризмі [42; 97].

Територіальна структура культурної спадщини

Практично всі елементи культурної спадщини мають територіальну прив'язку і характеризуються територіальним зосередженням. Залежно від особливостей об'єкти і явища спадщини мають різні форми просторового (територіального) прояву: локальну (окремі пам'ятки природи й архітектури, історичні міста і т. п.); лінійну (історичні культурні шляхи); ареальну (зони традиційних культур та ін.) [111].

Важливим аспектом структурного дослідження культурної спадщини виступає вивчення та аналіз її *територіальної структури*, під якою розуміють «просторове поєднання (взаємне розміщення, співвідношення і взаємодію) ареалів, центрів і ліній різної економічної значущості» [15].

Теоретичні, методологічні та методичні підходи до вивчення територіальної структури суспільно-географічних об'єктів – одне з головних завдань географічної науки. Однак практичних робіт, присвячених дослідженню територіальної структури культурної спадщини різного ієрархічного рівня, небагато. В основному це напрацювання, пов'язані з розробленням теорії та практики дослідження територіальних рекреаційних систем та природно-рекреаційного потенціалу, при цьому об'єкти культурної спадщини та форми їхнього територіального зосередження трактуються як складова зазначених систем (праці О.О. Бейдика, Ю.О. Веденіна, В.К. Євдокименка, О.В. Колотухи, О.О. Любіцевої, В.І. Мацоли, М.С. Мироненка, В.І. Павлова, І.І. Пирожника, М.М. Поколодної, В.С. Преображенського, Н.П. Стецько, І.Т. Твердохлебова, Л.М. Черчик, І.М. Філоненко, І.М. Яковенко та інших вчених).

При виділенні елементів територіальної структури за основу беруть рівень територіальної концентрації, спеціалізації та комплексності об'єктів культурної спадщини і, як правило, дослідники виділяють декілька ієрархічних рівнів. Наприклад, за О.В. Колотухою:

– *об'єкт* – одиничне утворення, яке займає чітко обмежену локальну територію і виконує одну або декілька споріднених рекреаційно-туристських функцій (музей, культурно-історична пам'ятка);

– *вузол* – поєднання кількох об'єктів в одному або кількох суміжних населених пунктах, організуючим ядром якого є близько розташовані деякі види ресурсів (музеї, культурно-історичні об'єкти тощо);

– *район (підрайон)* – сукупність об'єктів, вузлів, туристських маршрутів, які користуються на певній території спільною інфраструктурою;

– *зона* – сукупність декількох суміжних районів, об'єднаних міжрайонними туристськими маршрутами із залученням спеціалізованої інфраструктури [80].

Форми територіальної організації об'єктів історико-містобудівної спадщини, які знайшли своє відображення у практиці містобудування, відрізняються ієрархією та термінологією. Так, за Т.Ф. Панченко, відповідно до вимог і масштабу різних стадій проектування виділяють:

– *райони* (угруповання пам'яток містобудування, сузір'я історичних поселень, національні природні парки, території цінного ландшафту тощо) – у Схемі районного планування України (національний рівень);

– *зони* (концентрації пам'яток містобудування, історії та археології, історичні поселення, регіональні ландшафтні парки тощо) – у схемах районного планування регіону, області, адміністративного району (регіональний рівень);

– *комплекси* (історичні споруди, квартали історичної забудови, історико-архітектурні заповідники, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, музеї народної архітектури тощо) – у генеральних планах поселень (локальний рівень);

– *споруди* (фортеці, замки, палаци, монастирі, собори, маєтки, кам'яні статуї, наскальні зображення тощо) – у проектах реставрації (реконструкції, консервації), проектах пристосування (об'єктний рівень) [151].

Плідним та перспективним, на нашу думку, є застосування

до вивчення територіальних аспектів культурної спадщини концепції каркасу території, яка була запропонована в географії М.М. Баранським (1956), Г.П. Лаппо (1983), П.М. Поляном (1988), Ю.І. Пітюренком (1977, 1983), в архітектурі та містобудуванні – О.Є. Гутновим (1984), О.О. Кудрявцевим (1971), В.В. Владіміровим (1968), П.С. Кавалаяускасом (1985) та іншими вченими.

Концепція каркасного підходу, на думку провідних російських вчених, підсилює системний підхід у дослідженні територіальної структури, оскільки каркас являє собою її «інтегральну складову» (Г.М. Лаппо [96]) або «підструктуру», «квінтесенцію» та «генералізований лінійно-вузловий зліпок» (П.М. Полян, А.І. Трейвіш [172]).

О.Д. Богорад та інші дослідники під «каркасом території» розуміють «місце зосередження функціональної активності найбільш масових процесів життєдіяльності населення, пов'язаних з високою інтенсивністю освоєння простору. Решта території регіону (міста) утворює так звану «тканину» – зону переважної локалізації видів діяльності, що не потребують високої просторової концентрації» [15].

М.Є. Кулешова виділяє «територіальний каркас» різного виду – містобудівний, розселення, виробничий, природний, культурний – як ключову структуру будь-якого територіального комплексу, від якого залежить стан природних, господарських, соціокультурних та інших територіальних систем. Виявлення ключових структур території й моделювання територіального каркасу того чи іншого виду дає змогу усвідомити закономірності розвитку досліджуваної територіальної системи й характер її просторово-функціональних взаємозв'язків, що необхідно для обґрунтування раціональних управлінських рішень [93].

В Україні концепцію формування природного каркасу екологічної безпеки країни та регіонів (у формі екологічної мережі), каркасу антропогенно-техногенного навантаження на територію та виявлення планувальних рішень на основі їхнього зіставлення як сучасної парадигми географії активно розробляють О.Г. Топчів, Л.П. Платонова, А.М. Шашеро та інші вчені [227]. Основу створення природного каркасу країни вони вбачають у реалізації

Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки, затвердженої Законом України № 1989-III від 21 вересня 2000 року.

У цій програмі виділено природні регіони, природні коридори та буферні зони, які у своїй безперервній єдності утворюють мережу, що об'єднує ділянки природних ландшафтів у територіально цілісну систему. До складових структурних елементів екологічної мережі включено території та об'єкти природно-заповідного фонду як її основні природні елементи, а саме – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, а також їхні охоронні зони; штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки–пам'ятки садово-паркового мистецтва).

О.О. Любіцева, характеризуючи геопросторову структуру глобального туристського ринку, виділяє його «опорний каркас» у вигляді транспортно-логістичних сервісних полімагістральних систем, представлених регіональними та трансконтинентальними «туристичними коридорами», які з'єднують ареальні (курортні зони та райони) та дискретні (вузли та центри) елементи [104]. Опорний каркас автор визначає як «генералізований вираз територіальної структури у вигляді взаємозумовленого поєднання центрів і ліній» [105].

Каркасний підхід застосовують і в географії спадщини, теоретичні засади якого ґрунтовно розроблюють фахівці Інституту спадщини. Вони виділяють такі його види, як «культурний» (Веденін, 1997), «природно-культурний» (Кулешова, 2004), «історико-культурний» (Мазуров, 1994; Шультін, 1994, 2004).

Крім того, останніми роками каркасну концепцію широко застосовують при розробленні схем територіального планування регіонів Росії, наприклад, Московської, Тверської, Пермської областей тощо. Зокрема, в «Основних напрямках збалансованого містобудівного розвитку Московської області», затверджених постановою Уряду Московської області 30 грудня 2003 року за № 743/48, проведено аналіз каркасів природно-екологічного, історико-культурного, транспортно-комунікаційного та каркасів

розселення. При встановленні історико-культурного каркасу, який визнано однією з найбільш консервативних просторових містобудівних систем, виділено територіальні одиниці, що розрізняються специфікою виконуваних функцій: ядра, ключові території, транзитні зони, коридори й буферні території.

Функції ядер історико-культурного каркасу виконують історичні міста, ключовими територіями визначені музеї й музеї-заповідники, релігійні центри, місця паломництва, осередки народних художніх промислів і ремесел, території концентрації садибних ансамблів та історико-культурних ландшафтів.

Безперервні ландшафтні коридори й буферні території формуються шляхом поєднання природно-екологічного та історико-культурного каркасів уздовж річкових долин, історичних шляхів та історично сформованої системи розселення, де найбільше сконцентровані об'єкти культурної спадщини та наявні великі території ландшафту, що перебувають під охороною.

Формування основних пріоритетів розвитку й визначення вузлів просторового розвитку здійснюється шляхом послідовного зіставлення каркасів природного, історико-культурного, транспортно-комунікаційного та каркасу розселення, а також факторів впливу сусідніх регіонів, національних і європейських транспортних систем.

Практика побудови каркасу території (природного, історико-культурного, антропогенного) в тому чи іншому вигляді широко застосовувалась і в Україні, зокрема містобудівниками при розробленні Генеральної схеми планування України (2003), схем та проектів районного планування областей та адміністративних районів. Цю концепцію використав український архітектор В.В. Шулик для вирішення завдань щодо формування функціональної й просторової організації регіональної рекреаційної системи (на прикладі Полтавської області). Взаєморозміщення та зіставлення історико-культурного каркасу, побудованого на основі розташування історико-культурних ресурсів, з природним та антропогенним каркасами дало авторові змогу сформувати систему обмежень, що є базою для подальшої функціональної організації регіональної рекреаційної системи [246].

Проаналізувавши сучасні тенденції застосування каркасного підходу при вивченні територіальної структури культурної спадщини, робимо такі узагальнення:

– щоб зберегти об'єкти й території культурної спадщини, необхідно вивчити й установити територіальні закономірності формування та можливості управляти їхнім розвитком. Для цього слід виділити історико-культурний каркас території як один з перспективних методів суспільно-географічного дослідження;

– виділення історико-культурного каркасу як засобу наукового аналізу та обґрунтування територіально-планувальних, господарських та природоохоронних управлінських рішень вкрай важливе для географії на сучасному етапі її розвитку як конструктивної та прикладної науки;

– історико-культурний каркас – це генералізоване просторове поєднання ареалів, центрів і ліній з компонентів культурної спадщини всесвітнього, національного та місцевого значення;

– в основу історико-культурного слід покласти мережі історико-культурних територій, які утворюють просторово єдину систему, що адекватно відбиває географічні особливості країни та окремих регіонів з погляду їхньої історико-культурної цінності, своєрідності, значення та рівня концентрації історико-культурного потенціалу, перебуває у взаємозв'язку й взаємозумовленості з компонентами природного та опорного каркасів та забезпечує збереження значних об'єктів і явищ людської історії й культури;

– мета, завдання та значення формування історико-культурного каркасу полягають у наступному:

- обґрунтуванні та визначенні шляхів оптимального використання історико-культурного потенціалу території та організації належної й ефективної охорони, збереження і збалансованого використання культурної спадщини в умовах переходу до багатоукладних систем господарства, приватизації земель і нерухомості;

- створенні та впровадженні сучасних форм і механізмів збереження культурної спадщини та включення об'єктів і територій культурної спадщини в активні соціально-економічні процеси;

- досягненні мети збалансованого розвитку, гарантуванні

захисту інтересів населення в забезпеченні сприятливого середовища проживання, збереженні культурної самобутності народів і, одночасно, забезпеченні національної безпеки в сфері збереження спадщини країни та її регіонів. Індикатором сталого формування та розвитку історико-культурного каркасу може бути показник частки історико-культурних територій у загальній площі території країни, який, на думку провідних міжнародних фахівців, у перспективі повинен становити не менше ніж 3 %.

Схема комплексного суспільно-географічного вивчення культурної спадщини

При вивченні культурної спадщини важливу роль відіграє *суспільно-географічний підхід*.

Основні положення теорії суспільної географії закладено в працях Е.Б. Алаєва, І.О. Горленко, С.І. Іщука, В.П. Нагірної, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, Ю.Г. Саушкіна, О.Г. Топчієва, М.І. Фащевського, О.І. Шаблія та інших учених.

За М.Д. Пістуном, суспільна географія – це наука про територіальну організацію життєдіяльності суспільства і комплексно-пропорційний розвиток матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини [158]. О.І. Шаблій під суспільною географією розуміє науку про територіальну організацію життєдіяльності суспільства чи його окремих частин [243]. О.Г. Топчієв стверджує, що суспільна географія – це наука про закони, закономірності і форми соціально-економічної геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі [228]. Проаналізувавши ці дефініції, можна зробити висновок, що будь-яке дослідження залишається у віданні суспільної географії, якщо воно має на меті вивчення територіальної організації об'єкта.

По відношенню до культурної спадщини як об'єкта суспільно-географічного дослідження суспільно-географічний підхід означає дослідження просторових особливостей і форм культурної спадщини на територіальних рівнях.

Залежно від вибору об'єкта суспільно-географічних досліджень розрізняють такі напрями досліджень (підходи):

– *компонентний*, за яким досліджують територіальну організацію окремих компонентів об'єкта;

– *комплексний*, за яким досліджують територіальні поєднання та комбінації всіх головних соціально-економічних компонентів; об'єктом дослідження тут є суспільно-географічні комплекси;

– *геосферний*, за яким досліджують соціально-економічні геосфери земної оболонки в цілому чи виокремлено, в певному регіональному вимірі;

– *системно-структурний*, за яким об'єкти суспільно-географічних досліджень розглядають як геосистеми – системні утворення в межах ландшафтної оболонки [228].

Наше дослідження ґрунтується на системно-структурному підході, який передбачає розгляд культурної спадщини, з одного боку, як складової частини культурної спадщини країни, з другого – як складової суспільно-географічної системи регіону. Цей напрям окреслює дослідження культурної спадщини в компонентній, функціональній (визначення місця культурної спадщини в соціально-економічному потенціалі регіонів України та ролі в територіальному розподілі праці), територіальній (виявлення та вивчення форм і типів зосередження культурної спадщини) й управлінсько-організаційній площинах.

Такий підхід дає змогу не тільки вивчити особливості культурної спадщини, а й окреслити перспективні напрями її подальшого розвитку.

Суспільно-географічне дослідження культурної спадщини має виходити як із загальнонаукових принципів, принципів суспільної географії, так і зі спеціальних принципів. Перші включають, зокрема, системність, територіальність, комплексність та пропорційність територіального розвитку (процесів суспільного відтворення), історизм, перспективність, картографування суспільно-географічних явищ, екологізацію, соціологізацію та економізацію суспільно-географічних знань, поліпшення соціальних умов життя населення тощо [158]. До суспільно-географічних методів належать математичні, польові, районування, порівняльно-географічний, а також системний і генетичний підходи тощо.

В основу побудови схеми суспільно-географічного дослідження культурної спадщини покладено такі методологічні принципи та положення:

– принцип розгляду історико-культурної та природної спадщини як єдиного, нерозривного та системного утворення, в якому окремі об'єкти спадщини не можуть бути збережені поза зв'язком один з одним і поза існуючим навколишнім середовищем; об'єктом охорони мають бути не тільки окремі об'єкти, а й усе історико-культурне й природне середовище;

– принцип розгляду культурної та природної спадщини як органічної частини комплексу сучасних соціокультурних, соціально-економічних, політичних і екологічних процесів;

– принцип територіального підходу до збереження спадщини, за якого основним об'єктом охорони й використання стають історико-культурні території – історичні поселення, заповідники, культурні й природні пам'ятки, ансамблі, ландшафти, а також збережені до наших днів традиційні форми соціокультурної й господарської діяльності.

Схему комплексного суспільно-географічного дослідження культурної спадщини даємо на прикладі регіону. Принципи комплексного вивчення культурної спадщини території, незалежно від її розмірів, єдині. Сутність їх зводиться до того, щоб виявити особливості територіальної організації культурної спадщини, розкрити її взаємозв'язок і взаємозалежність із природними, економічними, соціальними й культурними явищами та процесами, що є не тільки предметом, а й методом комплексного суспільно-географічного вивчення культурної спадщини території.

Головна передумова розроблення конкретних напрямів та методичних прийомів дослідження – визначити мету та зміст дослідження. У загальній формі мета дослідження культурної спадщини як чинника соціально-економічного розвитку регіонів полягає у виявленні та оцінюванні історико-культурного потенціалу регіонів, територіальних особливостей його зосередження, оцінюванні впливу на соціально-економічний розвиток, визначенні тенденцій, закономірностей, шляхів та напрямів розвитку сфери збереження й використання культурної спадщини України.

Алгоритм суспільно-географічного дослідження культурної

спадщини як чинника соціально-економічного розвитку регіонів передбачає виділення декількох послідовних взаємопов'язаних етапів (рис. 1.2):

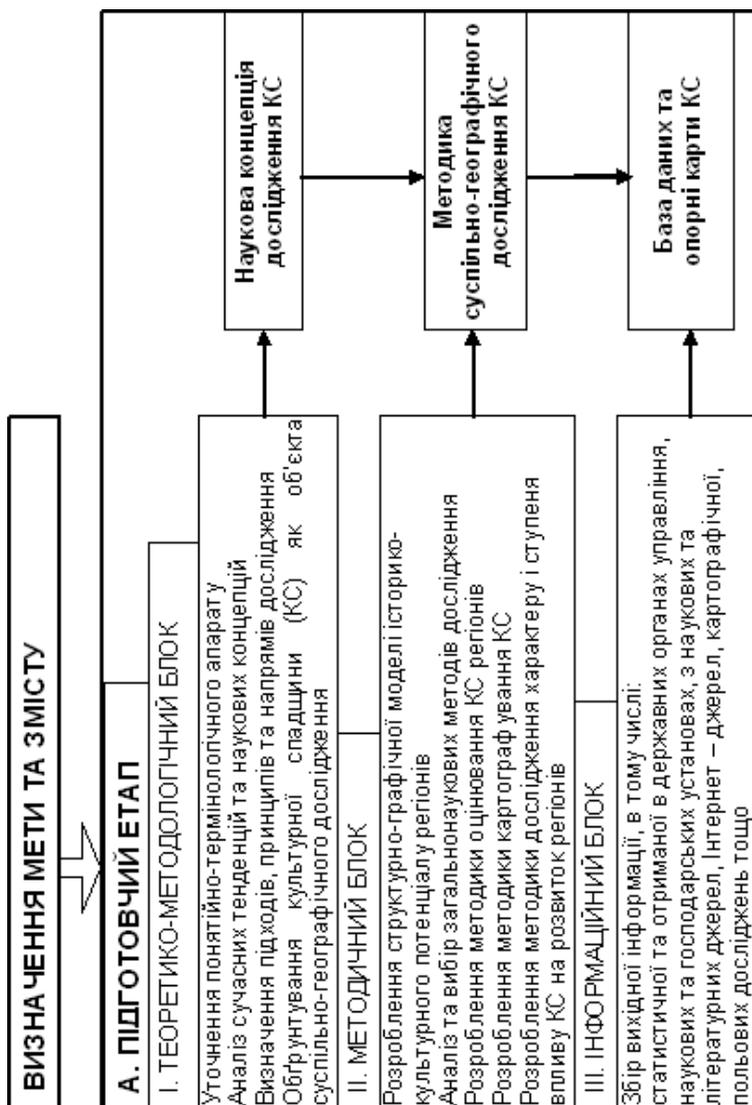
- підготовчого;
- аналітико-синтетичного;
- прикладного.

У межах **підготовчого етапу** (див. рис. 1.2а) виділяємо теоретико-методологічний, методичний та інформаційний блоки.

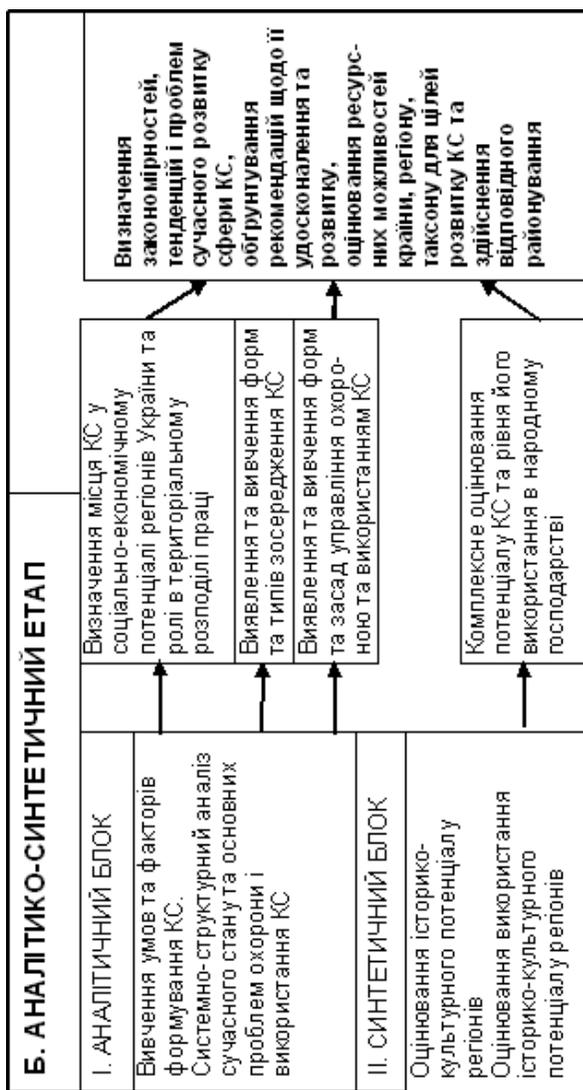
Головне завдання *теоретико-методологічного блоку*: уточнити понятійно-термінологічний апарат стосовно об'єкта дослідження, проаналізувати сучасні тенденції та наукові концепції, визначити підходи, принципи та напрями дослідження і обґрунтування об'єктів культурної спадщини як об'єкта суспільно-географічного дослідження. Результатом підготовчого етапу має стати розроблена наукова концепція дослідження.

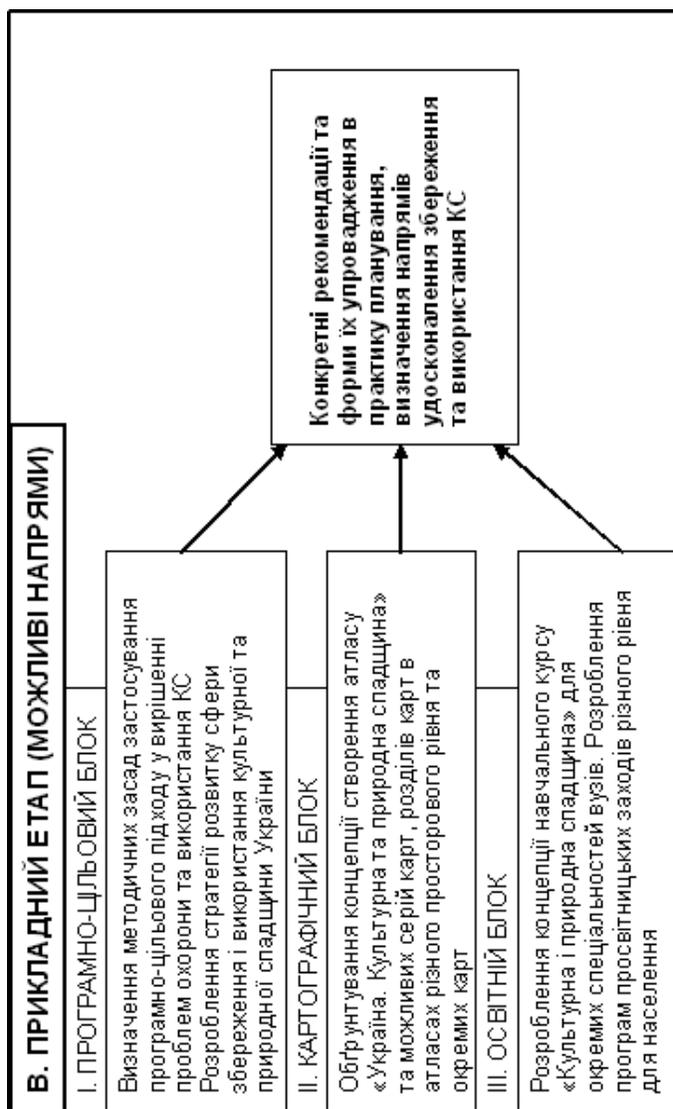
Попередньо проведена робота дала змогу на основі аналізу публікацій та досліджень останніх років сформулювати визначення *історико-культурних ресурсів* як системи об'єктів та явищ культурної спадщини, в тому числі нематеріальної, які мають велике суспільне значення, можуть використовуватись або використовуються для задоволення духовних, пізнавальних і рекреаційних потреб людини та розглядаються як фактор економічного, соціального та гуманітарного розвитку суспільства. Історико-культурні ресурси є найважливішою складовою частиною *історико-культурного потенціалу*, під яким розуміється сукупна здатність історико-культурних, природних, соціально-економічних та інших факторів та передумов забезпечувати включення культурної спадщини до соціально-економічного та культурного розвитку певної території (рис. 1.3).

В межах *методичного блоку* необхідно провести аналіз і вибір методів та прийомів, які будуть застосовані в процесі дослідження. Кожен відібраний науковий метод повинен відповідати об'єктові дослідження і рівню пізнання, бути теоретично обґрунтованим, зрозумілим, надійним, результативним.

а

6

Рис. 1.2 Схематичні етапи дослідження

Рис. 1.3. Структура історико-культурного потенціалу

Важливе значення надається розробленню методики оцінювання культурної спадщини регіонів та методики дослідження характеру й ступеня впливу культурної спадщини на розвиток регіонів. Методика являє собою системну сукупність обраних прийомів дослідження.

Враховуючи велику роль картографічного методу в суспільно-географічних дослідженнях, вважаємо за необхідне проаналізувати досвід створення карт і атласів культурної спадщини та розробити методику картографування її.

Інформаційний блок передбачає збирання інформації (статистичної, літературної, картографічної, відомчої та ін.) про якісні й кількісні характеристики об'єкта дослідження та подальшу її класифікацію й розподіл за рівнями територіального узагальнення – локальним та регіональним.

Мета аналітико-синтетичного етапу (див. рис. 1.2б), в межах якого ми виділяємо аналітичний і синтетичний блоки: визначити закономірності, тенденції та проблеми сучасного розвитку сфери культурної спадщини, обґрунтувати рекомендації щодо її вдосконалення та розвитку.

У рамках *аналітичного блоку* передбачається вивчити умови та фактори формування, збереження та використання культурної

спадщини на макро- і мезорівнях. На макрорівні досліджуються тенденції та процеси розвитку світового ринку туристських послуг та міжнародні принципи формування туристського продукту (аналіз умов зовнішнього середовища являє собою оцінювання стану й перспектив розвитку найважливіших, з погляду туристської діяльності, факторів оточення, на які держава не може прямо впливати своєю туристською політикою. Завдяки аналізу зовнішнього середовища можна вчасно спрогнозувати появу нових можливостей чи потенційних загроз і розробити адекватний план дій щодо досягнення поставленої мети). На мезорівні вивчають інституціональні, соціально-економічні, інфраструктурні статичні та динамічні фактори.

Методологічною основою дослідження культурної спадщини регіону є уявлення про неї як цілісного поєднання систем (комплексів) різної спеціалізації, об'єднаних єдиною метою функціонування, що полягає в забезпеченні збереження та ефективному використанні.

Особливістю методичного підходу до вивчення культурної спадщини є комплексність та багатосторонність аналізу, застосування різних методів і прийомів її дослідження – як загальнонаукових та суспільно-географічних, так і конкретно-прикладних.

Провідне місце в системі названих методів посідає системно-структурний аналіз, сутність якого полягає в дослідженні культурної спадщини в компонентному, функціональному, територіальному й управлінсько-організаційному аспектах.

У межах *синтетичного блоку* оцінюють історико-культурний потенціал регіонів і його використання, що є важливим для кваліфікованого аналізу. На цій фазі роботи має бути з'ясовано й проаналізовано територіальні відмінності щодо рівня насиченості регіонів України об'єктами культурної спадщини, розкрито існуючі форми впливу культурної спадщини на регіональний розвиток та виявлено механізми, завдяки яким вони реалізуються.

Важливе значення надається **прикладному етапу** (див. рис.1.2в) дослідження, який спрямований на розроблення конкретних рекомендацій та форм їхнього впровадження в

практику планування, визначення напрямів удосконалення збереження та використання культурної спадщини.

Це стосується насамперед *програмно-цільового блоку*, який включає визначення методичних засад застосування програмно-цільового підходу у вирішенні проблем охорони та використання культурної спадщини і подальше розроблення стратегії розвитку сфери збереження й використання культурної та природної спадщини України.

Картографічний блок передбачає обґрунтування концепції створення атласу «Україна. Культурна та природна спадщина» та можливих серій карт, розділів карт в атласах різного просторового рівня та окремих карт, що має на меті картографічне забезпечення дослідження й вирішення проблем природної та культурної спадщини України.

Значна увага має бути також зосереджена на отриманні належних знань про історико-культурне надбання нашої держави, історію та знамениті пам'ятні місця рідного краю випускниками вузів. На вирішення цієї проблеми націлений *освітній блок*, який передбачає розроблення концепції навчального курсу «Культурна та природна спадщина» для окремих спеціальностей вузів.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ РЕГІОНІВ

2.1. Методика оцінювання культурної спадщини регіонів

Як зазначає більшість учених, дослідження процесів, що відбуваються в сфері збереження культурної спадщини, як ніколи раніше набуває актуальності. Це зумовлено зміною підходів до форм збереження й використання спадщини при хронічному дефіциті бюджетного фінансування, поступовим включенням спадщини в економічну сферу, динамікою ролі й функцій спадщини як основи соціального й економічного розвитку території [54].

Культурна спадщина регіонів України настільки своєрідна та різна, що не підлягає ординарному порівнянню, і, оскільки її слід вивчати та достежувати як неповторне явище та неоціненне надбання нашого народу, то розвиток методичних підходів до її оцінювання має велике практичне значення.

За даними органів охорони культурної спадщини, в кожному регіоні України на державному обліку перебувають тисячі пам'яток історії та культури, в тому числі міжнародного та національного значення, які можуть бути віднесені до історико-культурних ресурсів та певною мірою використані за наявності відповідних умов соціального, економічного, політичного, технічного, екологічного змісту.

Базовим ресурсом є національна історико-культурна та природна неповторність і самобутність, однак можливості його використання в кожному регіоні індивідуальні через розбіжності щодо складу, кількісних і якісних характеристик об'єктів, які його складають.

Існуюча диференціація найважливіших характеристик культурної спадщини регіонів, а також різні тенденції їхнього сучасного розвитку та використання потребують максимально об'єктивного узагальненого оцінювання досліджуваних процесів. Це потрібно для обґрунтування подальшого ефективного використання потенціалу культурної спадщини, що полягає в системно-структурному визначенні місця конкретного ресурсу на даній території, установленні адекватних цьому ресурсу шляхів і форм його розвитку та в забезпеченні скоординованих дій усіх учасників процесу освоєння й розвитку ресурсу.

Однак до останнього часу питання оцінки культурної спадщини не включалися в площину наукових досліджень та практичної діяльності щодо визначення сукупного потенціалу території та шляхів її розвитку, не зважаючи на значний методологічний, методичний та практичний доробок іноземних і вітчизняних учених у цій галузі.

Відповідні зміни (такі, як визнання сучасних тенденцій соціально-економічного розвитку) були зафіксовані в «Методичних рекомендаціях щодо формування регіональних стратегій розвитку». Вони, зокрема, передбачають, що до переліку та характеристик внутрішніх (ендогенних) факторів розвитку територіальної громади входить «рекреаційно-туристичний потенціал, який оцінюється, в тому числі, за наявністю, кількісною та якісною характеристикою історичної спадщини» [183].

Пропозиції щодо включення оцінювання «туристичного потенціалу міста» та його складової – «історичної спадщини» до внутрішніх факторів та потенціалу розвитку з метою розроблення стратегії розвитку територіальних громад передбачені у відповідній методиці [139].

У Державній програмі розвитку туризму на 2002–2010 роки наголошується, що історико-культурний та природно-рекреаційний потенціал країни є важливим фактором розвитку туристської галузі, тому одним із найважливіших заходів реалізації цієї програми передбачається визначення

рекреаційного потенціалу всіх регіонів країни, зокрема, проведення інвентаризації та оцінювання історико-культурних ресурсів [179].

Аналогічні процеси щодо включення оцінювання спадщини при підготовці регіональних і міських програм соціального й економічного розвитку малих і середніх міст спостерігаються в Росії [118]. Зростаюча потреба в туристських послугах спонукала введення до складу рейтингу інвестиційної привабливості регіонів Росії нового виду потенціалу – туристського. До його складу входять чотири параметри: природно-рекреаційний та історико-культурний комплекси, розвинутість мережі розміщення туристів і місць розваг [115].

Отже, вивчення, аналіз і оцінювання культурної спадщини є необхідною та важливою умовою планування розвитку регіону, району, міста. Від характеру цих ресурсів, їхньої цінності, кількості, атрактивності, доступності та інших факторів залежить можливість використання культурної спадщини як галузі спеціалізації економіки території.

Як засвідчив проведений аналіз 20 методик оцінювання культурної спадщини територій, розроблених вітчизняними й зарубіжними вченими, більшість оцінок були виконані в рамках досліджень рекреаційних або рекреаційно-туристських ресурсів.

На думку провідних російських учених (І.В. Зоріна, В.А. Квартальнова, Є.В. Колотової), оцінювати спадщину (культурні комплекси) для рекреаційних та туристських потреб можна за допомогою двох основних методів:

1) ранжуванням культурних комплексів за їхнім місцем у світовій і вітчизняній культурі, що здійснюється експертним шляхом установаження об'єктів світового, національного, обласного й місцевого значення;

2) за часом, необхідним і достатнім для огляду визначних пам'яток, що дає змогу порівнювати різні території за перспективністю історико-культурного потенціалу для туризму.

При цьому зазначається, що обидва методи багато в чому суб'єктивні. Не завжди культурні комплекси, які високо оцінюються фахівцями, викликають ідентичну реакцію в туристів. Необхідний і достатній час для огляду об'єкта певною мірою визначається планом екскурсійних маршрутів і доступністю об'єкта. Нарешті, уявлення про цінність культурних комплексів залежить від рівня освіченості, національних особливостей екскурсантів. Інтерес до багатьох об'єктів культури визначається в більшості випадків модою [64; 77; 79].

На наш погляд, сукупність існуючих методик оцінювання культурної спадщини можна класифікувати за більшою кількістю *критеріїв*, а саме:

- географічним (просторовим аналізом розміщення об'єктів культурної спадщини на основі врахування показників кількості та щільності історико-культурних об'єктів) [11; 56; 58; 88; 101; 116; 156; 241];

- значимістю (ранжуванням об'єктів культурної спадщини за їхнім місцем у світовій і вітчизняній культурі на підставі комплексного аналізу системи чинників) [61; 145];

- інформативністю (за часом, необхідним і достатнім для огляду пам'яток) [215];

- пізнавальною цінністю (визначається за історичними, територіальними й методичними особливостями, може бути виражена в балах або в часі огляду) [87; 215];

- атрактивністю (видовищністю) [71; 151];

- частотою згадувань у тексті засобів масової інформації (контент-аналіз) [117].

Окрему групу складають інтегральні методики, у яких використовується сукупність вищезазначених методів [10; 26; 136; 161; 206; 233; 251].

Короткий зміст проаналізованих методик та застосовані ними показники вміщено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Порівняльний аналіз методик оцінювання культурної спадщини

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
Географічний (просторовий аналіз розміщення об'єктів культурної спадщини) Значимість (ранжирування об'єктів культурної спадщини за їхнім місцем у світовій і вітчизняній культурі)		
Оцінювання історико-культурного потенціалу Карпатського регіону; В.К. Євдокименко, 1996 [59]	Пам'ятки історії та культури	Показники кількості та щільності розміщення історико-культурних об'єктів (на 100 кв. км)
Комплексне зонування ресурсів розвитку туристсько-екскурсійної діяльності в Криму; М.В. Кузнецов, 1995 [88]	Історичні місцевості; пам'ятки культури та архітектури, природи; музеї	Показники кількості та щільності розміщення культурно-історичних об'єктів (на 1000 кв. км) за рекреаційними підрайонами і адміністративними районами АР Крим у зіставленні із середнім показником у регіоні. Показник розподілу окремих категорій культурно-історичних пам'яток міжрегіонального й республіканського значення на території міст та адміністративних районів АР Крим. Показник рекреаційного навантаження на пізнавальні об'єкти рекреаційних підрайонів як відношення кількості екскурсантів до кількості екскурсійних об'єктів підрайону.
Оцінювання об'єктів культурної спадщини за значимістю; І.І. Пирожник, 1985 [156], Л.О. Литовка, 1990 [101]	Історико-культурні пам'ятки й об'єкти, палацово-паркові й садибні комплекси, пам'ятки природи	Кількісною характеристикою історико-культурного потенціалу приймається кількість об'єктів туристської привабливості різного рівня значимості. Виділяються об'єкти міжнародного, державного, регіонального й місцевого значення
Оцінювання туристсько-екскурсійних об'єктів області; В.І. Павлов, Л.М. Черчик, 1998 [145]	Пам'ятки археології, архітектури, історії, мистецтва, природи	Поділ туристсько-екскурсійних об'єктів області на три категорії важливості: 1-а категорія – особливо цінні об'єкти, 2-а – об'єкти, що мають значний інтерес для туристів, 3-я – інші об'єкти

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
Оцінювання історико-культурного потенціалу (у складі методики комплексного оцінювання потенціалу рекреаційних територіальних систем); В. І. Мацола, 1997 [116]	Пам'ятки історії та культури	За кількісним показником території оцінюють за густотою пам'яток на 100 кв. км площі адміністративного району, окремо визначають густоту пам'яток найвищого класу (загальнонаціонального та міжнародного значення). Виходячи з базових даних, за які прийнято показники густоти всіх фіксованих пам'яток та пам'яток загальнонаціонального значення України та Львівської області, території, де ці показники менші від середньоукраїнського, оцінюються 1 балом, у межах середньообласного – 2, більші від середньообласного – 3 балами
Оцінювання історико-культурного потенціалу області (у складі методики комплексного оцінювання рекреаційно-ресурсного потенціалу); І.М. Філоненко, 2005 [241]	Пам'ятки історії та культури	Коефіцієнт забезпеченості, який визначається кількістю об'єктів на 100 кв. км. Території, для яких коефіцієнт забезпеченості становить менше ніж 0,5, оцінюються 1 балом; від 0,5 до 1 – 2 балами; понад 1, а також об'єкти міжнародного та національного значення – 3 балами
Методика історико-культурного оцінювання території історичного поселення; А.А. Смельянов, 2003 [58]		Історико-культурне оцінювання історичної території міста – інтегральна величина, що отримана за допомогою математичних алгоритмів і характеризує історико-культурний потенціал території. Результат оцінювання являє собою матрицю, рядки якої відповідають оцінюваним елементам історичної території (наприклад, кварталам), а стовпці – базовим критеріям оцінювання; це сукупність двох величин:

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		$A = (k_1 S_1 + k_2 S_2 + k_3 S_3 + \dots + k_n S_n) / S_{\text{кв}}$ – характеризує щільність історико-культурного потенціалу території $S_1 \dots S_n$ – площі, на яких розташовані пам'ятки; $S_{\text{кв}}$ – площа оцінюваної території); $A = (k_m S_m + \dots + k_p S_p) / S_{\text{кв}}$ – характеризує щільність потенціалу реконструкції й нового будівництва $S_m \dots S_p$ – площі, зайняті малоцінними, дисгармонійними об'єктами й об'єктами сучасного будівництва; $k_1 \dots k_p$ – «коефіцієнти цінності» територій, зайнятих об'єктами, отримані за допомогою елементів теорії нечітких множин)
Комплексне порівняльне оцінювання архітектурно-містобудівної спадщини України за окремими регіонами; В.Т. Завада, 1998 [61]	Пам'ятки архітектури	Віднесення кожного з регіонів України до однієї з чотирьох умовних категорій історико-архітектурної цінності на підставі комплексного аналізу таких чинників: – кількість пам'яток у регіоні кожної з 7 типологічних груп пам'яток вітчизняного зодчества (фортифікаційна, культова, житлова, цивільна, виробнича, садово-паркова, малих форм); – хронологічний діапазон пам'яток архітектури на території регіону, що вимірюється нижньою та верхньою межами зафіксованого на відповідній території масиву пам'яток архітектури
Методика визначення ресурсно-рекреаційного рейтингу території адміністративно-територіальних суб'єктів України; О.О. Бейдик, 2001 [11]	Суспільно-історичні рекреаційно-туристські ресурси	Оцінюються суспільно-історичні рекреаційно-туристські ресурси України (архітектурно-історичний, біосоціальний, подійний блоки) на підставі кількісних показників, експертного підходу з використанням п'ятибальної шкали.

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		В основу бальної оцінки покладено кількість найвизначніших архітектурно-містобудівних споруд (1 бал – до 20 пам'яток; 2 – 21-50; 3 – 51-100; 4 – 101-150; 5 балів – понад 150 пам'яток); кількість найвизначніших біосоціальних ресурсів (1 бал – до 20; 2 – 21-40; 3 – 41-60; 4 – 61-100; 5 балів – понад 100); кількість найвизначніших подійних ресурсів (1 бал – до 10 подій; 2 – 11-20; 3 – 21-30; 4 – 31-40; 5 балів – понад 40 подій)
Інформативність (за часом, необхідним і достатнім для огляду пам'яток) Пізнавальна цінність		
Методика визначення екскурсійного потенціалу регіонів; Н.В. Савіна, З.М. Горбильова, 2004 [215]	Туристсько-екскурсійні ресурси	Екскурсійний потенціал визначається кількістю й пізнавальною цінністю об'єктів, яка може бути виражена в балах або хвилинах (годинах) огляду. Оцінювання екскурсійних об'єктів у балах враховує такі показники: – пізнавальна цінність (визначається за історичними, територіальними й методичними особливостями, може бути виражена в балах або в часі – у хвилинах/ годинах огляду); – популярність об'єкта (3 бали – об'єкт має світову популярність; 2 – об'єкт відомий у країні; 1 бал – об'єкт відомий лише місцевим мешканцям, спеціалістам); – екзотичність (визначається частотою зустрічальності: 3 бали – об'єкт екзотичний для зарубіжних туристів і більшості населення; 2 – екзотичний для населення держави й деяких регіонів; 1 бал – екзотичний для невеликих груп населення);

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		<p>– виразність (оцінюється через масштабність об'єкта і його тло: 3 бали – об'єкт становить із тлом єдиний ансамбль; 2 – тло підкреслює, увиразнює об'єкт; 1 бал – тло не має значення для огляду об'єкта);</p> <p>– медико-географічні властивості навколишнього середовища;</p> <p>– акустичне середовище (1 бал – тиша, мелодійні звуки в природі; 0 балів – несприятливе середовище);</p> <p>– комфортність сезону (4 бали – об'єкт може використовуватися протягом 4-х сезонів; 3 бали – 3-х сезонів і т. д.).</p> <p>Оцінювання екскурсійних об'єктів у хвилинах (годинах) огляду – це час, необхідний для психоемоційного сприйняття об'єкта і контакту з ним, його огляду і висвітлення в оглядовій чи тематичній екскурсії</p>
<p>Методика визначення пізнавальної цінності історико-культурних ресурсів окремої місцевості;</p> <p>С.П. Кузик, З.О. Касянчук, 1993 [87]</p>	<p>Пам'ятки історії; історико-архітектурні пам'ятки; визначні пам'ятки сучасної архітектури; традиційні промисли й ремесла; пам'ятки народного фольклору</p>	<p>Оцінювання здійснюється за формулою:</p> $A = \sum_{i=1}^f P_i + \sum_{i=1}^n T_i + \sum_{i=1}^k S_i + \sum_{i=1}^m R_i + \sum_{i=1}^g F_i,$ <p>де A – інтегральний показник пізнавальної цінності історико-культурних ресурсів окремої території;</p> <p>P – пам'ятки історії;</p> <p>T – історико-архітектурні пам'ятки;</p> <p>S – визначні пам'ятки сучасної архітектури;</p> <p>R – традиційні промисли й ремесла;</p> <p>F – пам'ятки народного фольклору.</p> <p>Для співставлення й порівняння оціночних параметрів як окремих блоків, так і різних територій можна користуватися коефіцієнтом пізнавальної цінності (K_p):</p>

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		$K_p = A / A_{\max}$ де A – сума балів пізнавальної цінності історико-культурних ресурсів окремої території (блоку); A_{\max} – максимально можлива сума балів. Чим ближче K_p до 1, тим вища пізнавальна цінність історико-культурних ресурсів території чи окремого їхнього блоку
Атрактивність (видовищність)		
Методика визначення атрактивності туристського об'єкта; І.Ф. Каргашевська, 1995 [71]	Туристський об'єкт	Атрактивність туристського об'єкта ($A_{m.o.}$) – це сукупність естетичної цінності (E) і обсягу інформації (Q): $A_{m.o.} = (E+Q) k$, де k – коефіцієнт атрактивності; $k = W N / T t$, де W – кількість туристів, що відвідали об'єкт за певний відрізок часу (осіб); N – кількість днів, необхідних для аналізу атрактивності; T – час, протягом якого об'єкт доступний для огляду (у хв.); t – час, витрачений на огляд об'єкта.
Методика територіально-просторової організації систем туризму регіонального рівня Т.Ф. Панченко, 1998 [151]	Пам'ятки містобудування: архітектурні ансамблі та комплекси; історичні центри та квартали; меморіальні комплекси, в тому числі: в історичному, ландшафтному середовищі; музеї просто неба: археологічні, етнографічні тощо; парки–пам'ятки садово-паркового мистецтва	Визначається індекс атрактивності K_i i -ї зони за формулою: $K_i = \Pi_{mi} / H_{ni}$ де Π_{mi} – кількість пам'яток (екскурсійних об'єктів I та II категорій на території i -тої зони (I категорія – пам'ятки національного значення; II категорія – місцевого значення); H_{ni} – кількість історичних населених пунктів на території i -тої зони, де зосереджені екскурсійні об'єкти (I та II категорій). Для порівняння та ранжування відповідних зон за їхньою атрактивністю слід визначати середній роз

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		<p>рахунковий індекс атрактивності за адміністративно-територіальною одиницею в цілому за формулою:</p> $K_{\text{серед}} = \frac{\sum_{i=1}^n P_{Mi}}{\sum_{i=1}^n Hn_i} = P_{Mp} / Hn_p$ <p>де $K_{\text{серед}}$ – індекс атрактивності (середній розрахунковий); P_{Mp} – кількість об'єктів історико-містобудівної спадщини, придатних для туризму та екскурсій (I та II категорій) на території регіону (області, району); Hn_p – кількість історичних населених пунктів на території регіону (області, району), де зосереджені пам'ятки – екскурсійні об'єкти (I та II категорій); n – кількість атрактивних зон у регіоні (області, районі).</p> <p>На підставі порівняння індексів атрактивності територій за культурним потенціалом, а також з урахуванням природних особливостей, характеру розселення встановлюють рейтинг окремих зон із погляду пріоритетності їхнього цільового використання для розвитку туризму. При цьому атрактивність територій оцінюється за класами:</p> <p>I клас ($Ki > K_{\text{серед}}$) – особливо сприятливі умови; II клас ($Ki = K_{\text{серед}}$) – сприятливі умови; III клас ($Ki < K_{\text{серед}}$) – малосприятливі умови.</p>
Частота згадувань у тексті засобів масової інформації (контент-аналіз)		
Методика розрахунку рекреаційного потенціалу території А.І. Зорін, 2001 [64]	Туристські об'єкти та центри	Оцінювання здійснюється згідно з аналізом частоти згадувань туристських об'єктів та центрів, які трапляються в тексті загальнонавизнаних енциклопедій.

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		<p>Усяке згадування у “Великій енциклопедії Кирила й Мефодія” будь-якого об'єкта, що має туристську й рекреаційну цінність, оцінюється в 1 бал; згадування ще раз хоча б в одній із російських інтерактивних енциклопедій (далі – ІЕ) – 10; згадування в усіх російських ІЕ – 100; згадування в одній з іноземних ІЕ – 1000; згадування в декількох іноземних ІЕ – 10 000 балів.</p> <p>Бали надаються кожному об'єкту, виділеному в тексті, і можуть підсумуватися в масштабі туристсько-го центру, області, країни</p>
Інтегральні методики		
<p>Рекреаційне оцінювання культурно-історичних ресурсів; О.З. Байтеряков, 1996 [10]</p>	<p>Культурно-історичні ресурси</p>	<p>Оцінювання здійснюється за формулою: $A = P + B + E + R + D + T + F$, де A – інтегральна оцінка пам'ятки; P – пізнавальне значення пам'ятки; B – виховне значення; E – естетична цінність; R – атрактивність; D – оцінка ступеня пішохідної чи транспортної доступності; T – оцінка часу огляду; F – ступінь збереження.</p> <p>При виділенні районів зосередження історико-культурного потенціалу враховують переважаючий тип ресурсів та їхню щільність.</p>
<p>Оцінювання культурно-рекреаційного потенціалу для цілей розвитку збалансованого туризму в області; Н.Кравченко, 2003 [233]</p>	<p>Музеї; пам'ятки архітектури та історії; археологічні пам'ятки; історико-культурні заповідники</p>	<p>Оцінювання культурно-рекреаційного потенціалу ґрунтується на таких критеріях: рівень забезпеченості території культурно-рекреаційними об'єктами; ступінь їхньої привабливості для туристів; компактність розташування цих об'єктів.</p>

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		<p>Привабливість культурно-історичних об'єктів оцінювалася таким чином: музеї місцевого значення – 1 бал; музеї регіонального значення – 2; музеї загальнодержавного значення – 3; споруди, які є унікальними зразками української архітектури – 2; споруди, які мають оригінальні художні чи стильові особливості або пов'язані з діяльністю видатних людей, – 0,5 бала.</p> <p>Компактне розташування в межах невеликої території декількох таких об'єктів оцінюється 1 балом. Для особливо значних історико-культурних заповідників, які користуються великим попитом серед туристів, введено коефіцієнт атрактивності +20. Додатковою атракцією є наявність на території археологічних пам'яток (1 бал).</p> <p>Рекреаційний потенціал (P_j) кожного історико-культурного об'єкта розраховують за формулою</p> $P_j = 1 K_m,$ <p>де K_m – коефіцієнт індивідуальної привабливості.</p> <p>Культурно-рекреаційний потенціал району (P_i) визначає формула</p> $P_i = \sum_{pji} + \sum P \sum_{ji} + K_a,$ <p>де \sum_{pji} – сума рекреаційних потенціалів кожного окремо розташованого історико-культурного об'єкта району; $\sum P \sum_{ji}$ – сума рекреаційних потенціалів компактно розташованих історико-культурних об'єктів району; K_a – коефіцієнт додаткової атрактивності</p>

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
Методика комплексного оцінювання пам'яток; В.В. Вечерський, 2003 [28]	Об'єкти архітектурної спадщини	Оцінювання здійснюється за сумою показників, кожен з яких визначається в балах. Місце об'єкта в ієрархії архітектурної спадщини визначають за сумою набраних балів. Беруться до уваги такі показники: – історико-меморіальна цінність (не має – 0; має – 1); – мистецька цінність або художнє значення (бали від 0 до 2, залежно від наявності мистецького декору); – містобудівне значення (бали від 0 до 3; найвищий бал має містобудівна домінанта); – хронологічна глибина (бали від 1 до 4; найвищий бал має об'єкт, давніший за XVIII ст.); – міра виявлення характерних архітектурних ознак: типу, стилю, школи (бали від 1 до 2); – міра унікальності об'єкта (бали від 0 до 2); – інформаційна (наукова) цінність об'єкта, що залежить від ступеня збереженості (бали від 0 до 3); – міра складності архітектурної форми (бали від 1 до 3)
Методика визначення історико-культурного потенціалу туристсько-рекреаційних територій адміністративних районів Мурманської області – 2004 [206]; територій зон міста Санкт-Петербурга – 2002 [136]	Пам'ятки архітектури й містобудування; пам'ятки археології; пам'ятки історії; краєзнавчі музеї; виставочні зали й художні салони [206]. Пам'ятки архітектури й містобудування;	Величина показника історико-культурного потенціалу територій та туристсько-рекреаційних (зон) ($P_{i,к.п}$) визначається в такий спосіб: $P_{i,к.п} = P_{i,к.п} + O_{i,к.д}$ де $P_{i,к.п}$ – показник різноманіття історико-культурного потенціалу території (району); $O_{i,к.д}$ – показник, що характеризує визначні історико-культурні об'єкти території (району).

Продовження табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
	пам'ятки археології; пам'ятки мистецтва; музеї; пам'ятки історії; імена великих городян [136].	<p>Величина показника різноманітності історико-культурного потенціалу території ($P_{i,k,l}$) визначається як добуток коефіцієнтів – коефіцієнта історико-культурного різноманіття ($p_{i,k,p}$) території й коефіцієнта значимості елементів історико-культурного потенціалу (p_{zn}):</p> $P_{i,k,l} = p_{i,k,p} + p_{zn}$ <p>Величина $p_{i,k,p}$ залежить від наявності 5 відібраних елементів, найбільш значимих для розвитку туризму (пам'ятки архітектури й містобудування, археології, сторії, краєзнавчі музеї, виставкові зали й художні салони). Чим більша кількість цих елементів на обраній території, тим більша величина коефіцієнта $p_{i,k,p}$, що обчислюється в балах на основі визначеної таблиці. Величину коефіцієнта p_{zn} визначають як сукупність оцінок (балів) окремих його елементів:</p> $ip_{zn} = \sum d_s,$ <p>де d_s – оцінка в балах (установлюється експертним шляхом) впливу s-того відібраного елемента історико-культурного потенціалу на розвиток туристсько-рекреаційного району.</p> <p>Оцінювання історико-культурних об'єктів регіону, що є центрами притягання туристів і рекреантів ($O_{i,k,d}$), може бути здійснена за допомогою вагових коефіцієнтів, величина яких визначається експертним шляхом, виходячи з рівня цих об'єктів: міжнародний рівень, державний, регіональний, місцевий.</p>

Закінчення табл. 2.1

Критерій оцінювання, назва методики, автор (и), рік розроблення	Об'єкти (склад) культурної спадщини	Показники та зміст методики
		<p>Величину показника $O_{i,k,d}$ визначають в такий спосіб:</p> $O_{i,k,d} = \sum_c l_c f_c,$ <p>де l_c – кількість пам'яток історії й культури c-того виду; f_c – оцінка в балах пам'яток історії й культури c-того виду (міжнародний рівень – 4 бали, державний – 3, регіональний – 2, місцевий рівень – 1 бал)</p>

Різноманітність підходів, яка має місце в сучасній науці, свідчить про інтенсивний розвиток методологічного та методичного апарату теорії в досліджуваному напрямі. Разом із тим новизна процесу, його комплексний, багатогранний та ємний характер спричиняють недостатню розробленість і наукову обґрунтованість багатьох положень.

Узагальнені недоліки досліджених методичних підходів:

– немає диференційованого підходу до оцінювання культурної спадщини території залежно від територіальної одиниці обчислення: існуючі методики розроблено для використання в рамках одного з територіальних рівнів – регіону, адміністративного району, міста та його планувальної зони;

– оцінка культурної спадщини території залежить від того чи іншого трактування поняття «історико-культурні ресурси» та складу об'єктів спадщини, і, як результат, може виявитися істотно різною;

– практичне використання багатьох методів не завжди можливе для більшості регіонів і міст у зв'язку з відсутністю відповідних статистичних даних та необхідністю проведення додаткових оцінювальних досліджень;

– сукупність методів оцінювання культурної спадщини не формує стрункої системи, яка за складністю відповідала б досліджуваному об'єкту.

Більшість методів оцінювань, запропонованих тими чи іншими

дослідниками, мають частковий, а не комплексний характер: використання тільки одного методу не дає повної інформації про стан і цінність культурної спадщини, оскільки, щоб отримати повну картину, необхідно використовувати систему показників (кількісних і якісних) та картографічні методи їхнього відображення.

Аналіз існуючих методик і теоретичних засад оцінювальних підходів дав змогу визначити основні *методологічні принципи та вимоги* до методики оцінювання культурної спадщини:

- цільова спрямованість – оцінювання має проводитися для вирішення комплексу завдань щодо прогнозування розвитку територій;

- комплексність та репрезентативність – охоплення оцінюванням усієї сукупності історико-культурних ресурсів та врахування всіх найважливіших аспектів їхньої територіальної диференціації;

- адаптація системи показників та індикаторів оцінювання до можливостей існуючої статистичної звітності;

- інтегрованість – можливість поєднання часткових оцінок у зведену (інтегральну) оцінку;

- простота, наочність, інформативність і зрозумілість – можливість наочно оцінити вихідні результати та представити їх у показниках, що полегшує інтерпретацію й практичне використання.

Методична схема оцінювання складається з двох складових відповідно до територіального рівня її охоплення: регіону або адміністративного району (міста, планувальної зони). Різниця запропонованих підходів до територій різного рівня полягає у відмінностях критеріїв, покладених в основу оцінювання, відповідних показників оцінювання та галузей застосування, як це видно з табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Методика оцінки культурної спадщини території

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА	
Регіон (в умовах України – адміністративна область)	Територія (в умовах України – адміністративний район, місто, планувальна зона)
Етапи оцінювання та їх стислий зміст	
I. Формулювання мети	
Оцінювання культурної спадщини з погляду її визначення як ресурсу розвитку території	
II. Визначення структури (об'єктів, території та явищ) культурної, в тому числі нематеріальної спадщини, які підлягають оцінюванню	
<i>Об'єкти матеріальної культурної спадщини:</i> пам'ятки археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки	
<ul style="list-style-type: none"> • пам'ятки, занесені до Списку всесвітньої спадщини, та кандидати щодо занесення; пам'ятки, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення 	<ul style="list-style-type: none"> • пам'ятки, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного та місцевого значення
<i>Об'єкти нематеріальної культурної спадщини:</i> об'єкти та місця етнографії й фольклору, збережених народних звичаїв і святкових обрядів (музейні експозиції в краєзнавчих музеях, музеях народного побуту й дерев'яного зодчества; існуючі поселення (осередки народного фольклору), що зберегли особливості традиційних форм господарювання, культурного життя й обрядів, властивих даній місцевості); місця проведення мистецьких фестивалів, фестивалів народної творчості, вшанування пам'ятних історико-культурних дат тощо	
<i>Території культурної спадщини:</i> історичні населені місця – міста та поселення, які зберегли повністю або частково історичний ареал (частину населеного місця, в якій збережені об'єкти культурної спадщини й пов'язані з ними розпланування, форма та силует забудови, зв'язок із ландшафтом та інші характеристики, які збереглися з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку) і занесені до Списку історичних населених місць України; історико-культурні заповідники, музеї-заповідники; центри та місця побутування народного мистецтва, художніх ремесел і промислів, ярмарки; релігійні центри (місця паломництва): монастирі, храми, собори; святі місця й місця здійснення релігійних ритуалів (обрядів) тощо; місця (ландшафти), пов'язані з історичними (в тому числі військовими) подіями, життям видатних історичних особистостей, учених, діячів науки і культури	

Продовження табл. 2.2

<i>Об'єкти соціокультурної інфраструктури: музеї, бібліотеки, архіви та інші об'єкти збереження рухомих та нерухомих культурних цінностей:</i>	
• об'єкти збереження рухомих та нерухомих культурних цінностей національного значення	• об'єкти збереження рухомих та нерухомих культурних цінностей національного та місцевого значення
III. Формулювання критеріїв та визначення показників оцінювання згідно з метою дослідження, масштабом та властивостями об'єкта	
<i>Оцінювання за показниками просторового аналізу розміщення об'єктів культурної спадщини з урахуванням їх значимості (за категоріями всесвітнього, національного та місцевого значення)</i>	
• показник кількості об'єктів культурної спадщини (за категоріями значення) території (розрахунок часткових рейтингових оцінок)	
• показник концентрації об'єктів культурної спадщини (за категоріями значення) на одиницю площі (населення) території (розрахунок часткових рейтингових оцінок)	
• модифікований показник концентрації об'єктів культурної спадщини (W):	
$W = V/B \ln B,$	
де W - модифікований показник;	
V - абсолютний показник кількості об'єктів;	
$B = \sqrt{SP}$ (S - площа досліджуваної території; P - кількість населення території) [18]	
(розрахунок часткових рейтингових оцінок)	
• коефіцієнт локалізації об'єктів культурної спадщини ($K_{\text{лок}}$):	
$K_{\text{лок}} = C_{\text{кк}} / C_{\text{с}^5}$	
де $C_{\text{кк}}$ - частка території за кількістю об'єктів культурної спадщини;	
$C_{\text{с}}$ - частка території за площею [65]	
(розрахунок часткових рейтингових оцінок)	
<i>Оцінювання за показниками різноманітності та атрактивності об'єктів культурної спадщини</i>	
	• коефіцієнт різноманітності об'єктів культурної спадщини території ($K_{\text{різн}}$), де $K_{\text{різн}} = \Sigma (n_1 + \dots + n_i)$; n_1, \dots, n_i - види об'єктів культурної спадщини на певній території (розрахунок часткових рейтингових оцінок)
	• коефіцієнт атрактивності культурної спадщини території (розрахунок часткових рейтингових оцінок)

Продовження табл. 2.2

<p>Методика визначення рейтингу</p> <p>Розрахунок рейтингу відбувається в такій послідовності</p> <p>1. Розрахунок стандартизованих значень (балів) кожного з показників по регіонах за такими формулами:</p> $Z_{ij} = X_{ij} - X_{ij}^{\text{серед.}}$ <p>де X_{ij} – і-тий показник j-того регіону;</p> <p>$X_{ij}^{\text{серед.}}$ – середнє значення показника;</p> <p>Z_{ij} – відхилення показника від середнього значення і на основі цього,</p> $Y_{ij} = (Z_{ij} - \min Z_{ij}) / (\max Z_{ij} - \min Z_{ij}), (1)$ <p>де $\min (\max) Z_{ij}$ – мінімальне (максимальне) значення відхилення, $i = \text{const}$;</p> <p>Y_{ij} – стандартизоване значення (бал) показника X_{ij}</p> <p>2. Розрахунок часткового рейтингу регіону за визначеними групами показників проводиться за формулою середньої арифметичної стандартизованих значень</p> <p>3. Розрахунок загального рейтингового балу регіону здійснюється як середньозважена часткових рейтингів за групами:</p> $R_j = \sum_{k_1, k_2} R_{kj} \cdot f_k (2)$ <p>де R_j – загальний рейтинг j-того регіону;</p> <p>R_{kj} – частковий рейтинг j-того регіону за k-тою групою показників;</p> <p>f_k – вага k-тої групи показників, при цьому $f_k \in [0; 1]$, $\sum f_k = 1$ [207]</p>
<p>IV. Отримання інтегральних оцінок</p> <p>Інтегральні показники отримують із застосуванням методу додавання часткових показників.</p> <p>Порівняння територій одна з одною забезпечується шляхом ранжування (розподілу за місцями або рейтингом). Ранжування здійснюється прямим методом, якщо місця визначаються безпосередньо за величиною показників, або непрямим методом, якщо місця визначаються за відхиленнями від обраного стандарту</p>
<p>V. Можливі напрями використання</p> <p>Ранжування територій згідно з рейтинговою оцінкою культурної спадщини та виявлення найбільш ефективних з огляду на потенціал використання спадщини</p> <p>Зонування (районування) територій – відповідно до угруповання рейтингів, отриманих після інтегрування або підсумкового ранжування (наприклад, в інтервалах високого, середнього та низького рівня оцінки спадщини)</p>
<p>VI. Визначення напрямів застосування</p> <ul style="list-style-type: none"> • обґрунтування стратегічних цілей розвитку та прогнозу перспективної спеціалізації регіонів (районів, міст) • обґрунтування концепцій (стратегій) і програм охорони культурної спадщини, програм розвитку культурного туризму, пропозицій до програм соціально-економічного розвитку відповідних територій тощо з метою реалізації історико-культурного потенціалу території

Закінчення табл. 2.2

• обґрунтування управлінських рішень щодо	
удосконалення територіальної організації туристської, екскурсійної, музейної діяльності на території країни	удосконалення територіальної організації туристської, екскурсійної, музейної діяльності; планування туристських та екскурсійних маршрутів, визначення потреб в об'єктах туристської, соціально-культурної, транспортної інфраструктури регіону, району, міста, окремої зони тощо
• територіальний розподіл фінансових та матеріальних ресурсів, відбір пріоритетних регіонів, адміністративних районів, міст, окремих зон для забезпечення умов їхнього прискореного розвитку як територій спеціалізації на використанні культурної спадщини	
• реалізація програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень на території регіону, адміністративного району, міста, окремих зон	
• включення отриманих результатів до рейтингових оцінок потенціалу соціально-економічного розвитку територій та привабливості для потенціального інвестування	
• складання картографічних матеріалів для наочного відстеження територіального розподілу, диспропорцій розміщення об'єктів культурної спадщини та інтегрального оцінювання її потенціалу	

Практичне значення запропонованого підходу полягає в тому, що його застосування сприятиме підвищенню ефективності використання культурної спадщини території за рахунок інтегральної оцінки її потенціалу.

Це дасть змогу, наприклад, докладніше обґрунтувати положення щодо посилення децентралізації туристської діяльності в Україні, тобто при збереженні домінування традиційних історико-культурних центрів – Києва, Львова, Одеси, Південного узбережжя Криму – повніше та ефективніше використовувати історико-культурний потенціал усіх інших регіонів як фактор, що забезпечує збалансований розвиток, спрямований на відродження духовної культури населення.

Проте запропоновані методичні підходи оцінювання культурної спадщини не можуть претендувати на завершеність. Вони потребують подальшого опрацювання та вдосконалення, перспективні напрями якого, на нашу думку, полягають у такому:

– розроблення та вдосконалення науково-методологічної й методичної бази цього процесу, зокрема відповідно до вимог ринково орієнтованої економіки: розроблення методів економічного оцінювання об'єктів культурної спадщини, вартісного оцінювання територій історико-культурного призначення, територій центрів історичних поселень тощо;

– практичне застосування розробленого методичного підходу під час оцінювання культурної спадщини регіонів України, окремих областей, адміністративних районів та міст;

– практичне впровадження оцінки культурної спадщини в рейтингові оцінки соціально-економічного розвитку регіонів України, рейтингові оцінки інвестиційної привабливості регіонів тощо;

– розроблення засад ефективного організаційно-економічного механізму використання потенціалу культурної спадщини;

– визначення оцінки впливу історико-культурного потенціалу на соціально-економічний розвиток, визначення інвестиційної ємності освоєння історико-культурного потенціалу.

2.2. Методика дослідження характеру й ступеня впливу культурної спадщини на розвиток регіонів

Загальна схема дослідження характеру й ступеня впливу культурної спадщини на розвиток регіонів

Україна та її регіони володіють унікальним історико-культурним потенціалом, однак лише його наявність та обсяг не можуть бути безумовною гарантією активного включення історико-культурних ресурсів до соціально-економічних процесів у країні й реалізації, таким чином, тих можливостей, якими наділена культурна спадщина.

Визначальним фактором є загальний рівень соціально-економічного розвитку країни та його складових, що визначають успішність чи неуспішність реалізації історико-культурного потенціалу, зокрема рівня розвитку музейної та туристської діяльності: їхньої інфраструктури, кадрового та організаційного потенціалу, відповідного законодавчого, фінансового та економіко-правового механізмів тощо.

Визначення ролі та значення історико-культурного потенціалу та комплексне оцінювання його використання в соціально-економічному потенціалі регіонів України на сьогодні є актуальним та піонерним завданням сучасної науки.

Труднощі вирішення цієї проблеми полягають у тому, що в економіко-географічній та економічній науці сфера культурної спадщини не виділяється як окрема галузь господарства, відповідно, у статистичній практиці немає будь-яких чітких критеріїв виділення цієї сфери. Більше того, у сфері туризму, для якої культурна спадщина являє собою ресурсне джерело та через яку, головним чином, включається до соціально-економічного розвитку країни, до цих пір законодавчо не затверджено методологію кількісного визначення впливу туризму на економіку та соціальну сферу держави. А через це складно чітко визначити економічну роль туризму і, відповідно, культурної спадщини для певної території та їхній вплив на національну економіку в цілому.

У зв'язку з цим завдання полягало в тому, щоб розробити методологічні та методичні підходи до дослідження особливостей і ступеня впливу культурної спадщини на розвиток регіонів та практично апробувати їх з використанням існуючої статистичної інформації.

Запропонований нами підхід вирішення поставленого завдання складається з декількох взаємопов'язаних етапів:

- виведення комплексної (інтегральної) оцінки історико-культурного потенціалу регіону та ранжування й типологія регіонів за інтегральним оцінюванням (методику оцінювання розглянуто в підрозд. 2.1);
- вивчення, на основі дослідження закордонного та вітчизняного досвіду, напрямів та характеру впливу культурної спадщини на соціально-економічний розвиток територій;
- вивчення впливу культурної спадщини на розвиток туризму в цілому та її окремих видів зокрема:
- визначення показників, що характеризують використання історико-культурного потенціалу регіону;
- розрахунок часткових рейтингових оцінок ефективності

використання історико-культурного потенціалу в соціально-економічному розвитку регіонів;

- виведення комплексної (інтегральної) оцінки;
- ранжування та типологія регіонів за інтегральною оцінкою використання історико-культурного потенціалу;
- типізація регіонів у системі координат «Рівень історико-культурного потенціалу – Ефективність використання історико-культурного потенціалу».

Особливості запропонованого підходу полягають у:

- визначенні домінантних часткових показників використання історико-культурного потенціалу регіону;
- використанні при визначенні інтегральної оцінки загально-визнаних методик, які застосовуються для рейтингового оцінювання соціально-економічного розвитку чи інвестиційної привабливості регіонів України, завдяки чому блок «Історико-культурний потенціал регіону та його використання» можна вписати в практику рейтингових оцінок;
- застосуванні для ранжування регіонів технології складання типологічної матриці, яку вперше застосували в теорії маркетингового аналізу англійські дослідники. Даний підхід у різних модифікаціях неодноразово використовувався російськими та українськими авторами.

Запропонована методика дає можливість:

- виявити найбільш ефективні та перспективні регіони для використання історико-культурного потенціалу, визначити перспективні можливості регіону й оцінити їхню привабливість для потенційного інвестора;
- виявити проблемні регіони та аналізувати в першому наближенні причини виникнення в них проблемних ситуацій;
- сприяти виробленню рекомендацій щодо підвищення ефективності використання історико-культурного потенціалу;
- сприяти визначенню довгострокових цілей і розробленню стратегії розвитку регіону, а також основних напрямів їхнього досягнення шляхом реалізації державних і регіональних програм охорони культурної спадщини й розвитку туризму.

Сучасні напрямки та характер впливу культурної спадщини на соціально-економічний розвиток території

Проблематика дослідження впливу культурної спадщини на розвиток суспільства комплексна, про що свідчить участь у розробленні цього питання представників різних наукових дисциплін – культурологів, істориків, мистецтвознавців, археологів, архітекторів, географів, економістів тощо.

Безсумнівна велика соціальна значимість культурної спадщини, оскільки вона сприяє духовному розвитку особистості й суспільства в цілому, розкриттю їхнього творчого потенціалу, забезпечує соціально значимі види діяльності.

Неоціненна роль спадщини в розвитку культури та освіти: вона дає можливість активізувати культурні ресурси, сприяє збереженню та примноженню національної самобутності й культурних традицій країни та її окремих регіонів.

Усвідомлення, що своєчасне визначення, поцінування, охорона та дбайливе використання об'єктів культурної спадщини має велику економічну користь та виступає як важливий економічний фактор розвитку країни й регіонів, прийшло тільки декілька десятиліть тому.

На закономірність того, що відновлені об'єкти культурної спадщини залучають значно більшу кількість туристів і сприяють загальному зростанню цін на нерухомість, давно звернули увагу в США. До того ж ще в 1994 році Національний траст зі збереження історичної спадщини випустив книгу Донована Ріпкеми «Економіка історичної спадщини. Практична допомога для керівників місцевих організацій».

У ній зазначається, що економічна вигода вимірюється трьома показниками: кількістю створених робочих місць, зростанням доходів населення й збільшенням попиту на продукцію інших галузей. При цьому автор додає, що лише деякі з відомих людству 500 видів економічної діяльності можуть здійснювати на місцеву економіку такий суттєвий вплив, як відновлення історичних будинків.

Економічний аналіз збереження історичної спадщини автор виконує на різних рівнях: державна політика; стратегія розвитку туризму; відновлення центру міста; вирішення проблеми зайнятості населення.

Економічний ефект реставрації та реновації об'єктів спадщини складається зі створення робочих місць для будівельників, виникнення нових підприємств, зростання туризму та вартості нерухомості, збільшення обсягів приватного інвестування. Як приклад, наведено узагальнені дані щодо 1800 міст США, які беруть участь у програмі «Головна вулиця». Сукупний обсяг інвестицій у благоустрій цих міст перевищив 23 млрд дол. США, було створено 308 370 нових робочих місць і 67 000 нових компаній, реалізовано 107 179 проєктів із ремонту й розширення торговельних будинків, на кінець 2004 року в містах – учасниках програми на кожний долар, витрачений на підтримку відродження торговельних кварталів в історичному центрі, припадало в середньому 26,67 дол. США нових інвестицій, що висуває «Головну вулицю» на перше місце серед найуспішніших програм з економічного розвитку в США [208].

Професор Університету Райєрсона (Торонто, Канада) Лінн С. Гаррісон, яка була залучена до виконання проєкту «Використання канадського досвіду на підтримку розвитку туризму в Україні як провідної галузі економіки», у своїй презентації в м. Рогатині 12 серпня 2004 року відзначила такі потенційні вигоди від використання культурної спадщини та туризму, заснованого на визначних об'єктах культурної спадщини:

- створення нових робочих місць;
 - каталізатор для створення нових підприємств та розвитку нових видів бізнесу;
 - збільшення податкових надходжень;
 - диверсифікація місцевої економіки;
 - створення можливостей для партнерства;
 - приваблення відвідувачів;
 - увіковічення місцевих традицій та культури;
 - залучення інвестицій в історичні ресурси;
 - відчуття гордості за свою спадщину та важливості рідної місцевості.
- Потенційні економічні вигоди цієї діяльності:
- приплив іноземної валюти;
 - диверсифікація та зміцнення економіки;
 - зростання валового внутрішнього продукту;
 - поліпшення платіжного балансу;

- зменшення безробіття;
- стимулювання торгівлі;
- стимулювання інвестицій в інші сфери економіки;
- стимул до поліпшення інфраструктури [37].

Важливими потенційними соціокультурними вигодами є сприяння соціальному розвитку шляхом:

- створення робочих місць;
- перерозподілу доходу;
- зменшення бідності.

Як наочний приклад, автор наводить такі дані: в американських мандрівників відвідання історичних місць та музеїв є третьою за популярністю справою під час відпустки; у 2002 році 81 % дорослих американців (загалом це 118,1 млн подорожуючих), принаймні, один раз протягом подорожі відвідали історичні місця, місця культурної та мистецької спадщини. У США туристи в місцях культурної спадщини витрачають у середньому 623 дол США за одну поїздку (без урахування транспортних витрат) порівнянні з 457 дол, які витрачають американські туристи на інших об'єктах [37].

Зважаючи на значний вплив культурної спадщини на економіку, український історик Т.І. Катаргіна відзначає, що в розвинутих країнах світу (Великій Британії, США, Канаді) давно існує практика розроблення спеціальними комісіями детальних планів із вивчення економічного потенціалу та можливостей подальшого розвитку регіонів, історичних міст, сільських місцевостей з урахуванням наявності на їхніх територіях екзотичних природних об'єктів або пам'яток історії й культури та здійснення популяризації регіонів [74].

При цьому підкреслюється, що для уникнення негативних наслідків стрімкого розвитку туристської індустрії, збільшення потоку відвідувачів історико-культурних об'єктів має здійснюватись з урахуванням можливостей регіону та створенням необхідної інфраструктури побутового обслуговування.

До позитивних економічних та соціальних наслідків використання культурної спадщини Т.І. Катаргіна відносить:

- поступове зростання економічного потенціалу відсталих регіонів за рахунок інвестування проектів розвитку туризму;

- працевлаштування молоді та створення нових робочих місць у сфері малого бізнесу, громадського обслуговування, транспорту;
- залучення коштів від туристів до місцевих бюджетів з їхніми подальшими витратами на соціальні та культурні проекти, на здійснення реставраційних робіт в об'єктах історико-культурного значення та збереження пам'яток історії й культури;
- поліпшення вивчення різних особливостей кожного з регіонів у рамках освітніх програм з історії краю шляхом включення до туристських маршрутів нерухомих пам'яток з урахуванням вікових, соціальних, освітніх, етнічних особливостей відвідувачів;
- удосконалення охорони навколишнього середовища та надання йому привабливості;
- удосконалення умов відпочинку та проведення оздоровчих заходів для населення [74].

Стимулювання використання культурної спадщини як фактора економічного розвитку є також важливим елементом співробітництва країн–учасниць ЄС, що полягає в такому:

- навчання працюючих у сфері культурної, археологічної й архітектурної спадщини;
- сприяння регіональному розвитку й зайнятості;
- сприяння застосуванню сучасних технологій у відновленні й збереженні культурної спадщини.

Європейський парламент у своєму рішенні в січні 2001 року про застосування Конвенції про охорону всесвітньої культурної й природної спадщини (Париж, 1972) у державах–членах ЄС, висуває на перший план важливість забезпечення навчання працюючих у сфері культурної, археологічної й архітектурної спадщини, а також мистецтва, традиційних ремесел та занять (шляхом реалізації програм «Культура 2000», «Леонардо да Вінчі», національних програм, фінансованих через Європейський Соціальний Фонд, тощо).

Європейський Регіональний Фонд Розвитку (ERDF) забезпечує фінансову допомогу для проектів відновлення спадщини, які формуються частково з регіональних програм розвитку й дій Співтовариства в межах ініціативи «URBAN», що охоплює кризові урбанізовані області, і частково в рамках ініціативи «INTERREG», що просуває регіональне співробітництво країн ЄС

у різних областях, включаючи міський розвиток. Фінансування проєктів, пов'язаних із культурною спадщиною, також здійснює Союз через його політику щодо підтримки туризму та збереження навколишнього середовища, шляхом розвитку місць природної й культурної спадщини та управління ними як туристськими об'єктами (через програму «LIFE III»).

У 1997 році Європейська Комісія розпочала роботу щодо проведення досліджень із повного оцінювання міського розвитку та заснувала Міський форум і експертну групу з міського навколишнього середовища. Результатом цього стало прийняття в 2001 році Рішення Ради й Парламенту, що встановлює напрями співробітництва щодо просування збалансованого міського розвитку, який має охопити культурну й туристську галузі та сферу дозвілля, пов'язані з культурною спадщиною.

Важливу роль у сприянні відновленню й збереженню культурної спадщини, а також як засобу доступу до неї відіграють сучасні інформаційні технології. Фінансування досліджень із відновлення, збереження й розвитку культурних ресурсів у містах стало ключовою діяльністю в межах П'ятої Рамкової програми RTD (програма «Місто майбутнього й культурна спадщина»). Ці дослідження як цифрові технології можуть використовуватися в проєктах із відновлення, збереження й управління культурною спадщиною, фінансуються в рамках програм «TEN-Telecom», «eContent» тощо [221].

Протягом декількох років у рамках Конференції міністрів регіонального планування Європи (СЕМАТ) було розроблено «Основні принципи збалансованого просторового розвитку Європейського континенту», прийняті в Ганновері у вересні 2000 року. Одним з основних положень визнане «примноження культурної спадщини як фактора розвитку». При цьому відзначено, що «зростання місцевої й регіональної привабливості для інвесторів, туристів і населення стає важливим внеском в економічний розвиток і зміцнення регіональної ідентичності». Комплексне збереження культурної спадщини, зумовлене як еволюційний метод, повинно захищати надбання й забезпечувати його збереження, одночасно задовольняючи потреби сучасного суспільства. Багато

країн мають історичні пам'ятки й зберігають спадщину різних шкіл мистецтва й моди. Предметом великої культурної програми може стати їхнє виділення і розвиток підходів щодо їхнього збереження, відновлення й використання. У такий самий спосіб цінна спадщина, що належить до європейської індустріальної й соціальної історії, може бути включена в культурні маршрути й збережена для майбутніх поколінь.

27 жовтня 2005 року у м. Фаро прийнято Рамкову конвенцію Ради Європи про значимість культурної спадщини для суспільства (Україна підписала цю конвенцію у вересні 2006 року), в якій у черговий раз підкреслено цінність і потенціал розумного використання культурної спадщини як джерела збалансованого розвитку і якості життя в змінливому суспільстві.

Для того щоб повною мірою використовувати потенціал культурної спадщини як фактора збалансованого економічного розвитку, Сторони Конвенції приймають на себе зобов'язання:

- поглиблювати розуміння важливості культурної спадщини й використання її економічного потенціалу;
- враховувати особливий характер та інтереси культурної спадщини при розробленні економічної політики;
- забезпечувати, щоб у рамках цієї політики шанувалася цілісність культурної спадщини і при цьому не підірвалися її основні цінності [204].

Відомий російський учений П.М. Шульгін, зазначаючи, що економічні та соціальні реалії останнього десятиріччя роблять культурну спадщину дедалі більш помітним явищем в економічному житті, акцентує увагу на таких факторах:

- культурна спадщина – це частина національного багатства, що має реальне вартісне вираження та економічну оцінку;
- формування ринку в сфері культурної спадщини;
- становлення культурної спадщини як провідної галузі господарства малих історичних міст і поселень [247].

Російські економісти вважають, що *спадщина – це частина національного багатства*, що має реальне вартісне вираження, яке цілком можна порівняти з іншими ресурсами країни.

Однак, як відзначають російські дослідники Г.М. Галуцький

та А.І. Глаголев, пам'ятки, оголошені національним надбанням, найчастіше не визнаються як матеріальне багатство народу, і стосовно них склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, вони не визнані як економічні об'єкти, а разом із тим широко використовуються в цій якості в народному господарстві. Детального оцінювання вартості культурної спадщини як у цілому, так і окремих пам'яток історії й культури практично не проводилося, не розроблено й загальновизнаної методики оцінювання пам'яток [36; 39].

Підтвердження положення, що пам'ятки історії й культури широко використовуються економічною системою не тільки з метою розвитку науки, освіти й культури, як це передбачено Законом, але і як економічні об'єкти, стосовно яких реалізуються права власності, можливість отримувати доходи від їхньої експлуатації, необхідність нести певні витрати на їхню підтримку й т.д., наводить Г.М. Галуцький. За його даними, 11 % пам'яток займали житлові приміщення, 14 – використовувалися за виробничо-господарським призначенням, 15 – використовувалися за первісним призначенням, а 7 % було зайнято установами культури й мистецтва. Разом із тим близько 60 % пам'яток поза залежністю від їхнього безпосереднього функціонального використання залучалися в господарський обіг як об'єкти екскурсійного показу.

З реальної практики відомо, що пам'ятки економічно не формалізовані. Велика кількість їх, що перебувають на балансі бюджетних установ, взагалі не мають балансової вартості й враховуються як натуральний об'єкт. На цей час немає загальновизнаної нормативної методики встановлення вартості пам'яток, яка оцінювала би об'єкт не за «балансовою вартістю», адекватною вартості інших основних фондів, а враховувала цінності пам'ятки як національного надбання, що «живе» поза часом, за іншими економічними законами. Є всі формальні й об'єктивні підстави, щоб визнати можливість економічного оцінювання пам'яток історії й культури, яке повинно враховувати як найважливіший компонент власне вартісну економічну оцінку матеріального стану пам'ятки та оцінку впливу часу як категорії, що визначає розвиток культури й продуктивних сил суспільства [36].

Спираючись на досвід Росії та інших країн, П.М. Шульгін вважає, що приблизна вартість потенціалу спадщини Російської Федерації (де на державному обліку та під охороною перебуває понад 86 тис. пам'яток історії й культури), яка ґрунтується на відбудовних витратах і не враховує достатньою мірою художньої цінності та унікальності об'єктів, може становити майже 230 млрд дол. Цю оцінку варто вважати мінімальною, оскільки при максимально повному обліку цінності об'єктів спадщини й реальної вартості земель історико-культурного призначення вона може бути збільшена на кілька порядків і становитиме 12–15 трлн дол.

Реальну економічну оцінку національної спадщини здатний дати тільки розвинутий ринок, що зможе заявити про затребуваність спадщини як особливого роду ресурсу для економічного розвитку території, туризму, міської інфраструктури, освітніх і соціальних програм [247].

Одним із нових економічних явищ в економіці Росії, України та інших країн СНД є формування *ринку в сфері культурної спадщини*, що позначається не тільки в попиті на щось стародавнє, а насамперед у значному збільшенні вартісних котирувань об'єктів нерухомості й земельних ділянок, безпосередньо пов'язаних з історичними центрами міст та історичних поселень у цілому (причому найчастіше це перевищення прямо не відповідає інфраструктурі району історичної забудови чи сучасному економічному розвитку історичного міста) [247].

В Україні питання перетворення історико-культурного потенціалу міст та регіонів на потужний територіальний рентаутворюючий фактор – джерело стабільного надходження до бюджетів міст і держави значних коштів від високоприбуткових видів функціонального використання міської території історичних міст (туристичного, оздоровчого, екологічного, комерційного та ін.), досліджувала Т.Р. Яхіна.

Автором, на прикладі історичного міста Полтави, встановлено, що найбільш вагомими за соціально-економічним значенням територіальні ресурси – міські землі та розміщений на них комплекс пам'яток культурної спадщини – необхідно оцінювати

спільно, як інтегрований територіальний ресурс історичного міста з пріоритетом збереження пам'яток. На засадах цього розроблено методичні положення економічного оцінювання земель території історичних міст, що відрізняється від діючих врахуванням на базовому рівні оцінки землі додаткових витрат коштів на охорону, збереження й розвиток пам'яток історико-культурного комплексу міста, методично розглядаючи їх як комплекс об'єктів соціальної інфраструктури загальноміського значення. Установлено, що використання розробленої методики дає наукове обґрунтування для підвищення базової вартості 1 м² міських земель (в умовах м. Полтави це становить 9-15 %, що збільшує розмір щорічних надходжень коштів до місцевого бюджету за статтю «Плата за землю» на 1,5–3 млн грн) [254].

Один із головних напрямів реалізації потенціалу культурної спадщини пов'язаний із *розвитком малих історичних міст і поселень* і виражається в становленні сфери спадщини як своєрідної провідної галузі господарства цих місць. Така тенденція охоплює не тільки загальноновизнані історичні міста, а й інші міста, селища та села, які роблять у стратегії перспективного розвитку головну ставку на збереження й використання своєї культурної спадщини, на створення музеїв-заповідників, розвиток туризму, традиційних ремесел та виробництв [247].

Підтвердженням актуальності цього положення є активний процес розроблення та реалізації федеральних та регіональних програм відродження історичних міст та розвиток відповідних наукових досліджень. Наприклад, останніми роками вивчення культурної спадщини як найважливішої складової в територіальних соціально-економічних системах різного рівня, умов ефективного використання історико-культурного потенціалу історичних міст і поселень із метою поліпшення загальної соціально-економічної ситуації й подальшого динамічного розвитку стало предметом декількох дисертаційних досліджень, зокрема Н.В. Воробйової, Є.В. Євдокимової, О.П. Мамонової, Л.С. Могутової та ін. [32; 56; 114; 124].

Початок діяльності з відродження історичних міст на сучасному етапі було покладено з прийняттям у першій половині 1990-х

років Федеральної програми «Відродження, будівництво, реконструкція й реставрація історичних міст Росії». Однак соціально-економічні умови перехідного періоду, насамперед економічна й політична нестабільність того часу, зробили її реалізацію практично неможливою. У зв'язку з цим, Держбуд Росії розробив Федеральну цільову програму «Збереження і розвиток архітектури історичних міст (2002–2010 рр.)», яку своєю постановою від 26 листопада 2001 року № 815 затвердив Уряд Російської Федерації.

До її складу, станом на початок 2006 року, входили підпрограми «Відродження, будівництво, реконструкція і реставрація історичних малих і середніх міст Росії в умовах економічної реформи», «Збереження й розвиток історичного центру м. Санкт-Петербурга» та «Відродження історичного ядра м. Владимира» [270].

Серед широкого кола завдань, визначених програмою:

- комплексна реконструкція й відродження історичних центрів міст як місць найбільшої концентрації об'єктів архітектурної спадщини, що мають безпосередній функціональний взаємозв'язок із сучасною інфраструктурою поселення;

- удосконалення правових та організаційних основ саморозвитку міст, розвиток економічної бази з орієнтацією на відродження народних художніх промислів і ремесел, відновлення й розвитку традиційних виробництв, торговельних ярмарків, виставок, створення індустрії туризму.

Передбачалося, що реалізація запланованих заходів дасть можливість забезпечити збереження й відновлення безцінного архітектурно-містобудівного багатства, розвиток архітектури; зберегти й відродити національні традиції, підвищити рівень національної самосвідомості; активізувати перебудову економіки малих і середніх міст, поліпшити їхній загальний соціально-економічний розвиток та умови життя населення, в тому числі за рахунок стабілізації екологічної обстановки, більш повно використовувати потенціал міст в економіці держави, підвищити економічну самостійність переважної частини історичних міст, стимулювати їхній перехід на самофінансування.

Однак з 2007 року, згідно з постановою Уряду Російської Федерації, програму було припинено, зважаючи на серйозні

недоліки в її реалізації: так, федеральне фінансування заходів програми становило лише 16 % від запланованих обсягів, кошти регіональних бюджетів взагалі не залучалися, при цьому навіть виділені кошти практично не освоювалися, відсутність належного контролю призвела до розпорошення коштів на реставрацію окремих об'єктів.

Із закриттям федеральної програми заходи з відродження деяких історичних міст включаються до довгострокових цільових програми суб'єктів Російської Федерації, таких як «Збереження історичного центру Санкт-Петербурга на 2013–2018 роки» та «Відродження історичного ядра міста Владимира на 2005–2010 роки».

Подальший імпульс з розроблення реально діючих механізмів ефективного збереження та використання історико-культурної спадщини та переходу від охорони окремих об'єктів до комплексної охорони центрів історичних міст і поселень пов'язаний з рішеннями за підсумками засідання Ради при Президенті Російської Федерації з культури і мистецтва від 25 вересня 2012 року. Зокрема, Уряду Російської Федерації було дано доручення розробити комплекс заходів із збереження та розвитку історичних поселень, захисту культурно-історичних міських та природних ландшафтів, встановлення особливого порядку регулювання містобудівної діяльності на території історичних поселень тощо.

Проведений аналіз дав змогу виділити такі *аспекти* внеску культурної спадщини в розвиток сучасного суспільства:

– культурна спадщина здійснює безпосередній внесок у розвиток економіки конкретного регіону шляхом:

- отримання коштів державного та місцевого бюджетів на збереження культурної спадщини в заповідниках, охорону та реставрацію пам'яток архітектури, культури, історії та архітектури;
- отримання коштів державного та місцевого бюджетів на розвиток музейної справи;
- отримання доходів від музейної (екскурсійної) діяльності та сплати податків до бюджетів різних рівнів;

– культурна спадщина – це потужна соціальна інфраструктура (пам'ятки історії, архітектури та містобудування, монументаль-

ного мистецтва, історико-культурні території тощо), економічна оцінка якої може бути порівняна з інфраструктурою матеріально-го виробництва;

– культурна спадщина сприяє підвищенню рівня економічної активності та диверсифікованості економіки регіону;

– культурна спадщина є важливим джерелом розвитку туризму, який виступає найефективнішим засобом масової затребуваності й доступності історико-культурних ресурсів шляхом їхнього включення у світові інформаційні, економічні та політичні потоки, а також стратегії збалансованого розвитку;

– культурна спадщина сприяє створенню нових робочих місць, зниженню рівня безробіття та є альтернативним джерелом зайнятості в економічно слаборозвинутих регіонах, у тому числі для жінок та молоді;

– культурна спадщина – це перспективний автономний ринок, який характеризується істотним інвестиційним та інноваційним потенціалом;

– культурна спадщина, збереження культурної ідентичності та своєрідності стають конкурентною перевагою історичних населених міст та поселень;

– культурна спадщина є важливим джерелом розвитку культури, науки, освіти, засобів масової інформації, інформаційних технологій та програмного забезпечення;

– культурна спадщина – це сфера впровадження сучасних технологій і методів і, як наслідок – оволодіння та поширення нових знань і навичок;

– культурна спадщина є підтримкою для розвитку народних промислів та ремесел, традиційних технологій та життєздатних форм традиційної культури;

– включення культурної спадщини в економіку регіону та країни має відчутний мультиплікаційний ефект, оскільки впливає на активізацію на цій основі інших сфер господарства (транспорту, торгівлі, промисловості, сфери послуг та дозвілля тощо).

Культурна спадщина як чинник та ресурсна база розвитку туризму

Культурна спадщина є матеріальною та духовною основою розвитку багатьох видів туризму й насамперед культурного.

Термін «культурний туризм» – як туризм із метою ознайомлення та пізнання культурної спадщини різних країн та народів, з'явився в науковому обігу після конференції ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) – Міжнародної ради пам'яток та історичних міст у Брюсселі в 1976 році. На конференції було розроблено цілі та принципи цього туристського руху, що були закладені в Хартію культурного туризму, яку підписали 18 міжнародних агентств і асоціацій. У ній зазначається, що загальне значення культурної спадщини (як створеної людиною, так і природним навколишнім середовищем) знаходить свій національний прояв як в економічній вартості, так і в туризмі. Туризм визначається як вигідна діяльність, корисна не тільки місцевій спільноті, а й самому туристу. Культурний туризм може бути визначений як рух, що дає змогу одним людям досліджувати досвід і різні сфери життя інших людей, їхні соціальні звичаї, релігійні традиції й інтелектуальні ідеї їхньої культурної спадщини.

У подальшому культурний туризм стає все більш значним явищем в економічному плані й більш помітним у політичному, а кількість країн і регіонів у Європі, які використовують його як невід'ємну частину, зростає, сприяючи тим самим новим економічним можливостям у цій сфері.

«Те, що культурний туризм займає головні позиції на світовому ринку й розвивається стабільно, не підлягає сумніву. За оцінкою Всесвітньої туристської організації, на сьогоднішній день до культурного туризму можна віднести 37 % усіх туристських поїздок, і з кожним роком попит збільшується на 15 %» [209].

Розвиток туризму виконує важливу роль у вирішенні регіональних соціально-економічних проблем: створюються нові робочі місця, підтримується високий рівень життя населення, створюються передумови для підвищення інвестиційної привабливості регіонів. Розвиток сфери туризму сприяє підвищенню рівня освіти, удосконаленню системи медичного

обслуговування населення, впровадженню нових засобів щодо поширення інформації тощо.

Із середини 70-х років культурний туризм («культурно-дозвільний» [86], «пізнавальний» [77], «історико-культурний» [242], «культурно-пізнавальний» [200] тощо) включають фахівці до всіх класифікацій галузі. Культурний туризм стає об'єктом ряду дисертаційних досліджень, зокрема, Л.О. Литовки (1990), О.В. Рахмальнової (2003), Т.В. Румянцевої (2000), А.А. Карамашевої (2004), С.А. Красної (2006) та ін.

При цьому відзначається, що:

- культурний туризм – самостійний вид туризму, основою якого є історико-культурний потенціал країни, що включає все соціокультурне середовище із традиціями й звичаями, особливостями побутової й господарської діяльності [77];

- культурний туризм – форма пізнання культурної спадщини;

- культурний туризм спрямований на освоєння культурної спадщини (яка розуміється як відображення взаємодії людського співтовариства й природного середовища), дослідження життєвого досвіду інших людей, їхніх звичаїв, інтелектуальних і творчих досягнень [128];

- культурний туризм відповідає об'єктивним тенденціям гуманізації, перетворення культури на ресурс розвитку цілих територій;

- культурний туризм є однією з нових успішних постіндустріальних технологій, що лежать в основі розвитку туризму в умовах інформаційного суспільства, та дає змогу створювати нові туристські центри, виявляти, зберігати й успішно використовувати спадщину, давати можливість тисячам і мільйонам людей ознайомитися зі світовим культурним надбанням.

У сучасній науці, як відзначає Г. Річардс, президент Європейської Асоціації з вивчення туризму (ATLAS), існує два підходи щодо визначення культурного туризму.

Перший підхід – «технічний», описує найбільш привабливі для туристів місця. Типовий список визначних пам'яток, які можуть привернути увагу культурних туристів, наданий ЕСТАРС (1998):

- 1) місця археологічних розкопок і музеї;

- 2) архітектура (руїни, знамениті будинки, історичні міста);
- 3) мистецтво, скульптура, ремесла, галереї, фестивалі, події;
- 4) музика й танці (класична, народна, сучасна);
- 5) драма (театри, кіно, драматурги);
- 6) вивчення мови й літератури, події;
- 7) релігійні свята, паломництво;
- 8) культури й субкультури (народні або давнішні).

Другий підхід – концептуальний, характеризує мотив і зміст діяльності культурного туризму. Наприклад, за Макінтошем та Голднером (1986), культурний туризм містить у собі всі аспекти туризму, за якими люди вивчають історію й спадщину інших народів, їхній сучасний устрій життя й менталітет [209].

На думку М.Д. Сущинської, культурний туризм як специфічний сектор у системі туризму виокремлюється за трьома напрямками:

– характером діяльності туриста, що полягає в отриманні нового досвіду та вражень для задоволення культурних потреб. Ця ознака формує концептуальну відмінність культурного туризму від інших видів туристської діяльності;

– мотивацією туристів, залучених до культурного туризму. Ця ознака характеризує масштаби та структуру попиту туристів в сфері культурного туризму;

– характеристикою пропозиції – особливих туристських ресурсів, які втягуються в процес задоволення попиту в сфері культурного туризму.

Залежно від переважаючого використання як базового того чи іншого культурного ресурсу автор виділяє такі види культурного туризму:

- туризм спадщини (культурно-історичний);
- оглядовий (культурно-ознайомлювальний, або екскурсійний);
- арт-туризм;
- подієвий культурний туризм;
- креативний культурний туризм;
- екокультурний туризм;
- туризм вражень;
- тематичний туризм [225].

Як пише сербська дослідниця М. Драгичевич-Шешич, культурний туризм бере до уваги бажання людей ознайомитися з культурою, звичаями, характерними для інших країн. Вона ж запропонувала класифікацію культурного туризму:

- історичні подорожі, серед яких можна виділити: «подорожі в історію»; «подорожі-реконструкції історичних подій»; вивчення історичного періоду; релігійні подорожі;

- географічні подорожі, метою яких є ознайомлення туристів з якою-небудь зарубіжною країною, певним регіоном або містом;

- «культурологічні» подорожі, які пов'язані з вивченням якогонебудь напрямку в мистецтві, найчастіше в образотворчому, або ж у сфері музичного чи театрального мистецтва [51].

Ван Ціншен вважає, що «історико-культурний туризм являє собою туристську атрактивність, яка визначається сукупністю факторів культури й історії» [242], і виділяє в ньому такі аспекти:

- туризм з ознайомленням із мистецтвом та літературою;
- історичний туризм;
- туризм архітектурної культури;
- туризм тематичних парків культури;
- туризм міського середовища й культури;
- музейний туризм [242].

Г.О. Зінов'єв у статті щодо індустрії туризму в Києві, пише про ефективність розвитку таких видів туризму:

- спеціалізований (ліцензійний науковий – проведення археологічних розкопок на території міста, дослідницьких робіт на базі історико-культурних пам'яток);

- релігійний;
- культурно-пізнавальний;
- етнографічний;
- етнічний (подорож на історичну батьківщину);
- музейний тощо [63].

Проведене дослідження тенденцій використання об'єктів культурної спадщини як основи розвитку туризму дало змогу розробити класифікацію видів туризму, визначити їхній зміст та матеріальну базу (історико-культурний потенціал) (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Види туризму, засновані на переважному використанні культурної спадщини

Вид туризму та його зміст	Історико-культурні ресурси (потенціал)
<i>Археологічний туризм</i> – відвідування та ознайомлення з археологічними пам'ятками, участь в археологічних експедиціях та проведенні археологічних розкопок за спеціальною ліцензією-дозволом	Археологічні пам'ятки, місця археологічних розкопок
<i>Архітектурно-історичний</i> – відвідування та ознайомлення з пам'ятками історії, архітектури та містобудування	Пам'ятки людської цивілізації та соціально-економічної культури; стародавні міста, руїни стародавніх міст; архітектурні ансамблі, палацові комплекси, культові споруди й храми, малі архітектурні форми; пам'ятки містобудування (міське середовище й міська культура; панорами міст; ландшафтно-планувальна організація й забудова міст); пам'ятки промислової архітектури; пам'ятки ландшафтно-рекреаційної архітектури
<i>Військово-історичний туризм</i> – відвідування та ознайомлення з пам'ятками військової культури та місць воєнних подій	Пам'ятки військової культури та місця воєнних подій (фортеці, оборонні стіни й вали, пам'ятні місця битв і боїв, військові меморіали, пам'ятники, обеліски, місця військових поховань тощо)
<i>Етнічний туризм</i> – відвідування історичної батьківщини або місць народження родичів для вивчення (ознайомлення) з культурною спадщиною свого споконвічного народу, особливостями культури та побуту етнічної групи (за М.Б. Біржаковим та Є.В. Мошнягою)	Пам'ятки культури та архітектури, музейні експозиції, архівні матеріали, етнічні мальовничі природні та заповідні місця й краєвиди

Продовження табл. 2.3

Вид туризму та його зміст	Історико-культурні ресурси (потенціал)
<p><i>Етнографічний туризм</i> – відвідування етнографічних об'єктів для пізнання культури, архітектури, традицій, мистецьких форм, побуту того або іншого народу (етносу), що проживає зараз або проживав коли-небудь на цій території (М.А. Гранкина)</p>	<p>Етнографічні об'єкти (матеріальні й духовні), що містять інформацію про етнічні прояви традиційно-побутової культури за умови їхнього використання для виробництва туристських послуг і задоволення потреби в екскурсійному туризмі (Ю.Н. Лаптев, О.В. Савинова, М.А. Гранкина). Етнографічні музеї, музеї під відкритим небом; етнографічні села; етнічні ансамблі, етнографічні свята, народні промисли та ремесла</p>
<p><i>Культурологічний туризм</i> – відвідування та ознайомлення з пам'ятками та творами мистецтва, відвідування та участь у стародавніх традиційних або сучасних постановочних культурних заходах чи подіях (святах, фестивалях тощо)</p>	<p>Твори мистецтва, скульптури; подійні ресурси, пов'язані зі стародавніми та сучасними традиціями, відомими діячами мистецтва, літератури, театру, кіно; галереї, фестивалі тощо; унікальні художні промисли, кустарні ремесла та стародавні види промислового виробництва</p>
<p><i>Музейний туризм</i> – специфічна діяльність музеїв у сфері пізнавального туризму. Ґрунтується на ідеї комплексного показу (висвітлення) історії й культури територій, що входять в орбіту наукових, просвітницьких та інших традиційних інтересів музею, не в останню чергу зумовлених специфікою й складом тих або інших музейних колекцій</p>	<p>Музеї, виставки, історико-культурні заходи, презентації музейного характеру (експозиції, внутрішні й зовнішні екскурсії, музейні магазини тощо) (<i>Історико-культурний потенціал Республіки Карелія – Музеї – Туризм. Матеріали дослідження</i>).</p>

Закінчення табл. 2.3

Вид туризму та його зміст	Історико-культурні ресурси (потенціал)
<p><i>Релігійний (паломницький) туризм</i> – відвідування релігійних святинь із пізнавальними цілями, які «посилені духовною функцією» (О.О. Любіцева, С.П. Романчук), або «з чітко визначеними культовими цілями» (М.Б. Біржаков), ознайомлення з релігійними звичаями, традиціями, ритуалами та обрядами</p>	<p>Сукупність культових об'єктів пізнавального (релігійні пам'ятки антропогенного походження, що використовуються як екскурсійні – діючі храми, які мають історичну або архітектурну унікальність), паломницького та природничо-сакрального змісту (святі джерела, дерева, скелі) (Г.О. Галух, Н.С. Сахнова, О.Б. Швець)</p>

Визначення показників, які характеризують використання історико-культурного потенціалу регіону

Ефективність та характер використання історико-культурного потенціалу регіону може бути визначений через:

- рівень розвитку туристської галузі країни, регіону чи окремої території;
- рівень розвитку музейного обслуговування країни, регіону чи окремої території.

Рівень розвитку туристської галузі та музейного обслуговування країни, регіону чи окремої території оцінюється за допомогою системи домінуючих кількісних параметрів, які поєднані за такими блоками:

1. Економічний розвиток.
2. Розвиток інфраструктури.
3. Фінансовий сектор.
4. Підприємництво.

Блок «*Економічний розвиток*» характеризує попит на туристські, екскурсійні та музейні послуги і визначається показниками кількості туристів, екскурсантів та відвідувачів музеїв за рік.

Блок «*Розвиток інфраструктури*» характеризує матеріально-технічну базу туристичної галузі та визначається показником місткості готелів та інших місць для короткотермінового проживання.

Блок «*Фінансовий сектор*» характеризує фінансовий стан і ефективність туристської діяльності та визначається показником обсягів наданих туристичних послуг та показником доходів від експлуатації готелів та інших місць для короткотермінового проживання.

Блок «*Підприємництво*» характеризує організаційну структуру й кадровий потенціал галузі та визначається показником кількості підприємств і показником середньооблікової кількості працівників підприємств, що надавали туристські послуги.

З метою забезпечення коректності порівняння регіонів, що розрізняються за чисельністю населення, крім загальних статистичних показників, використано питомі – в розрахунку на душу населення. Оцінка ґрунтується на використанні ГІС-технологій із залученням засобів просторового аналізу та електронного тематичного картографування; вона, крім установалення досягнутого розвитку туристської галузі та музейного обслуговування, має виявити існуючі проблеми та стати підґрунтям для розроблення заходів щодо їхнього вирішення.

РОЗДІЛ 3

ОЦІНЮВАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА ЙОГО ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

3.1. Сучасний стан та основні проблеми збереження і використання культурної спадщини України

Стан справ у галузі охорони культурної спадщини свідчить, що нині в Україні є 1,4 тис. міст і селищ, та понад 8 тис. сіл із цінною культурною спадщиною. Загалом фонд історичних будівель і споруд у цих населених пунктах перевищує 70 тис. об'єктів.

Сучасний стан більшості з 401 населеного пункту країни, які ввійшли до Списку історичних населених міст і селищ міського типу, незадовільний і близький до критичного.

Усього під охороною держави станом на початок 2012 року знаходиться понад 140 тис. пам'яток, значна частина яких перебуває під впливом природних і антропогенно зумовлених факторів екологічного ризику та характеризується різким погіршенням стану, а в багатьох випадках – безповоротними втратами. На підставі моніторингу встановлено, що 50–70 % об'єктів в окремих регіонах перебуває в незадовільному стані, а понад 200 пам'яток архітектури та містобудування національного значення щороку потребують проведення невідкладних протиаварійних та консерваційних робіт [198].

За даними Міністерства культури України, ще потребують дослідження та взяття на облік понад 70 тис. об'єктів, тобто майже третина об'єктів, які потребують охорони, не обліковані і не можуть отримувати коштів з місцевих та державного бюджету України.

Очевидно, що утримувати, реставрувати, консервувати понад 200 тис. об'єктів досить обтяжливо й у сьогодишніх економічних умовах це перевищує можливості бюджету. Однак питання пошуку форм і методів управління, вибору більш ефективної системи збереження об'єктів культурної спадщини, в тому числі за рахунок розвитку довірчого (трастового) управління спадщиною, забезпечення обґрунтованої приватизації об'єктів спадщини місцевого значення за умові чітко розроблених положень, методик оцінювання об'єктів спадщини, умов володіння для нових власників тощо законодавчо в країні не оформлені.

У кризовому стані перебуває історичне середовище більшості міст, історично цінна забудова, включаючи пам'ятки архітектури, руйнується та безповоротно втрачається, умови життєдіяльності в історичних центрах поселень знаходяться на неприпустимо низькому рівні, соціально-демографічний склад населення погіршується. Помітних ознак позитивних змін, за незначним винятком, у більшості історичних міст немає.

Причини неблагополучного стану історичного середовища міст:

- вступ більшості міст України в стадію активної реконструкції, яка все більше торкається їхніх центральних історичних частин;
- спотворення внаслідок сучасних комерційних факторів розвитку містобудівництва старих будівель невдалими перебудовами й надбудовами, будівництва на місці знесених історичних об'єктів нових споруд, які руйнують масштабність і характер історичного середовища;
- недостатня увага та ігнорування визнання містобудівної спадщини, до якої належать центри історичних міст, як найважливішої складової культурної спадщини України;
- недостатня увага щодо збереження архітектурної та містобудівної спадщини як самостійних цілісних утворень та неврахування їхнього історико-культурного середовища та містобудівних якостей у противагу здійсненню переважно реставрації й підтримки окремих цінних будинків і споруд, що входять до їхнього складу; незадовільна ситуація з виділенням і фіксацією зон охорони пам'яток і заповідних зон історичних міських поселень;
- неналежне відображення в чинному законодавстві про

об'єкти культурної спадщини питань збереження й раціонального використання об'єктів містобудівної спадщини [30; 159].

Важливими центрами збереження культурної спадщини є 64 історико-культурних заповідники, в тому числі 26 державної та 38 комунальної форм власності. До складу заповідників входять комплекси (ансамблі) пам'яток, що мають особливу культурну цінність, 21 заповіднику надано статус національного.

Завдяки інституту історико-культурних заповідників та музеїв-заповідників вдасться зберегти об'єкти культурної спадщини як цілісні історико-культурні й природні комплекси, історичну забудову стародавніх міст, історичні ландшафти, етнографічну специфіку територій тощо. Разом із тим існування історико-культурних заповідників не забезпечено ні в концептуальному, ні в організаційному плані щодо напрямів розвитку, збереження, використання закріплених за ними об'єктів культурної спадщини. Крім того, до проблем слід віднести:

- відсутність концепції чи загальнодержавної програми розвитку заповідників України – як наслідок, в шести областях взагалі немає заповідників, а в семи їхня кількість не перевищує одного;

- неврахування можливостей державного бюджету щодо утримання, охорони та ефективного використання заповідників в інтересах суспільства при прийнятті рішень про їхнє створення;

- невиконання заходів, затверджених постановами Кабінету Міністрів України про створення заповідників, стосовно розроблення генеральних планів розвитку заповідників, оформлення права володіння земельними ділянками відповідно до чинного законодавства, виконання науково-дослідних та реставраційно-ремонтних робіт тощо;

- відсторонення місцевих органів влади від створення комунально-побутової інфраструктури в місцях розташування заповідників не сприяє масовому відвідуванню туристами, в тому числі іноземними;

- нежиття більшістю заповідників заходів щодо нарощування власних доходів за рахунок розширення надання екскурсійних та інших культурно-масових послуг, внаслідок чого їхнє утримання лягає в основному на загальний фонд державного бюджету.

Державна система охорони пам'яток культурної спадщини в Україні не має належного організаційного, програмно-цільового, матеріального та фінансового забезпечення:

– фактичне управління в галузі нині здійснюється низкою суб'єктів управління (Міністерство культури, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Національна академія наук, місцеві органи влади), взаємодія між якими не забезпечує загальнодержавного ефекту;

– не забезпечується паспортизація, облік і реєстрація пам'яток відповідно до вимог Закону України «Про охорону культурної спадщини», формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України здійснюється вкрай повільно (станом на 30 жовтня 2012 року він включає 4719 пам'яток, тобто охоплює лише 3 % від загальної кількості пам'яток, взятих на облік);

– не забезпечено прийняття комплексної державної програми дій із питань захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини;

– спостерігається багаторічне та значне скорочення державного фінансування програм, заходів та робіт зі збереження об'єктів культурної спадщини без їхнього належного заміщення коштами з інших джерел фінансування – регіонального й місцевого бюджетів, власних коштів інвесторів (власників або користувачів);

– спостерігається постійний брак коштів на поповнення музейних фондів, ремонтно-реставраційні роботи, музеєфікацію, оновлення обладнання;

– поступово руйнуються науково-проектна, нормативно-правова й виробнича системи збереження культурної спадщини, зменшується кількість кваліфікованих кадрів [27; 202].

Державне фінансування неефективне, оскільки воно неповне й не систематичне;

– головними розпорядниками бюджетних коштів, призначеними для виконання цільових бюджетних програм щодо збереження культурної спадщини, визначається ряд центральних органів виконавчої влади, що сприяє розпорошенню коштів та не дає можливості комплексно зосередити їх на використання за осно-

вними напрямками, передбаченими законодавчими актами для вирішення нагальних проблем;

– фінансові ресурси спрямовуються безсистемно, на “латання дірок”, в окремих випадках – без наявності законних підстав та за напрямками, що не відповідають бюджетним призначенням, а переважна частина об’єктів, визнаних національними або державними пам’ятками, залишається в непридатному для використання стані;

– через відсутність необхідних проектно-кошторисних обґрунтувань допускається завищення вартості робіт у зв’язку із застосуванням необґрунтованих норм та приписки до обсягів виконаних робіт [202].

Велика і розгалужена нормативна база не створює, однак, чіткого законодавчого та нормативно-правового поля в сфері охорони спадщини, у якій найсерйознішими проблемами на сьогодні лишаються:

– правове забезпечення недержавних інвестицій на утримання, охорону, реставрацію й використання пам’яток історії та культури;

– можливість легальної, цивілізованої приватизації пам’яток архітектури та історико-меморіальних будівель;

– юридичні й фінансові гарантії інвестицій у ті пам’ятки, які не підлягають приватизації, а тому передаються в довгостроковому оренду чи користування;

– податкові пільги стосовно коштів, спрямованих цільовим призначенням і використаних на охорону й реставрацію пам’яток;

– звільнення від оподаткування і надання субсидій неприбутковим організаціям, що працюють у сфері охорони, реставрації та використання культурної спадщини.

До останнього часу не дооцінюється той факт, що спадщина є чудовою базою для успішного розвитку туристської індустрії, а, з іншого боку – процвітання туристської галузі має слугувати розвиткові культури, чому підтвердженням є таке:

– низька ефективність використання більшості визначних історико-культурних пам’яток у туристських цілях, незважаючи на значний потенціал країни та її регіонів;

- відсутність координації в розвитку туристської індустрії зі збереженням і актуалізацією культурної спадщини;
- невключення пам'яток у туристські маршрути і, як наслідок – до активного туристського процесу;
- невикористання культурної інфраструктури (музеїв, заповідників, театрів, галерей) як частини туристської інфраструктури;
- відсутність на місцевому рівні громадських формувань, здатних узяти на себе відповідальність за туристський розвиток території та використання культурної спадщини як ресурсу;
- відсутність у вітчизняній туристській індустрії достатнього досвіду, належної реклами й пропаганди щодо формування образу країни, регіону, міста для виробництва туристських послуг, туристського використання пам'яток історії й культури, привабливості історико-культурних територій тощо.

У випадку зволікання з активізацією національної політики в сфері спадщини сучасна ситуація може стати катастрофічною. Щоб уникнути розвитку подій за гіршим зі сценаріїв, необхідно невідкладно приступити до реалізації заходів щодо виходу з кризи, зокрема виробити відповідну стратегію діяльності, яку варто розглядати як концептуальний підхід до вирішення проблем галузі. Основним інструментом її реалізації має бути програмно-цільовий метод.

3.2. Оцінювання історико-культурного потенціалу регіонів, особливості його територіальної диференціації

Відповідно до законодавства Української РСР, у 1990-х роках на державному обліку перебувало понад 140 тис. пам'яток (143 424, враховуючи внутрішньо-комплексні) [217]. Об'єкти культурної спадщини були занесені до державних списків пам'яток історії і культури постановами Ради Міністрів УРСР (пам'ятки республіканського значення) та рішеннями облвиконкомів, пізніше – розпорядженнями представників Президента в областях (пам'ятки місцевого значення). Чинний Закон України «Про охорону культурної спадщини» замінив поняття «Державний список пам'ятників історії та культури» на «Державний реєстр неру-

хомих пам'яток України» та встановив, що об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності та відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки [216].

Однак формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України здійснюється вкрай повільними темпами і станом на 30 жовтня 2012 року він охоплює 4719 пам'яток, з яких 891 – національного, а 3828 – місцевого значення, тобто лише незначну частину від загальної кількості пам'яток, взятих на облік.

Відсутність сучасної актуалізованої інформації про загальну кількість пам'яток та їх розподіл за регіонами змушує з метою оцінювання історико-культурного потенціалу країни звернутися до інформаційно-аналітичних матеріалів Державної служби охорони культурної спадщини, які використовувалися при підготовці Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки (2003) та парламентських слухань «Культурна політика в Україні» (20 квітня 2005 року).

Згідно з цими, досить репрезентативними матеріалами, на 1 січня 2003 року в Україні було взято на облік 57 206 пам'яток археології (в тому числі 418 – національного значення), 51 364 – пам'яток історії (142 – національного значення), 5926 – пам'яток монументального мистецтва (44 – національного значення), 16 293 – пам'яток архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтних (3541 – національного значення) [218].

Станом на початок 2012 року, в Україні функціонує 64 історико-культурних (історико-архітектурних, історико-меморіальних, історико-археологічних тощо) заповідники, 21 з яких має статус національного.

Близько 9400 населених пунктів України мають понад 70 тис. об'єктів культурної спадщини, що потребують дослідження та взяття на облік. До Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 878, включено 401 населений пункт [186].

Розподіл нерухомих пам'яток історії та культури (національного

та місцевого значення), історичних населених місць та історико-культурних заповідників за регіонами України наведено в табл. 3.1.

Компонентну структуру об'єктів культурної спадщини національного значення показано на рис. 3.1. У ній, як бачимо, переважають пам'ятки архітектури, найменш представленими є пам'ятки монументального мистецтва.

Рис. 3.1. Структура об'єктів культурної спадщини України національного значення

Територіальний розподіл об'єктів культурної спадщини національного значення в розрізі адміністративних областей нерівномірний. До регіонів, у яких сконцентровано найбільше пам'яток у розрахунку на 1 тис. км², належать: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Волинська області, міста Київ та Севастополь. Найменше пам'яток на 1 тис. км² у Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Кіровоградській та Миколаївській областях.

Частка кількості об'єктів культурної спадщини національного значення від загальної кількості об'єктів культурної спадщини національного значення в державі суттєво відрізняється.

Таблиця 3.1

Об'єкти культурної спадщини України за регіонами

Адміністративні одиниці	Пам'ятки національного значення (2003)				Пам'ятки місцевого значення (2003)				Кількість істор. міст і смт (2001)	Кількість заповідників (2011)			
	Загальна кількість пам'яток (2003)	Історії	Монументально-мистецтва	Археології	Архитектури	Разом	Історії	Монументально-мистецтва			Археології	Архитектури	Разом
м. Київ	2332	26	11	20	390	447	1300	204	52	329	1885	1	6
м. Севастополь	2014	6	4	9	23	42	1473	23	237	239	1972	1	1
АР Крим	12350	13	0	21	193	227	3848	520	7206	549	12123	28	7
Вінницька	4073	5	3	14	167	189	1793	198	1420	473	3884	24	1
Волинська	1961	7	1	16	200	224	1275	34	133	295	1737	20	2
Дніпропетровська	6426	11	0	13	35	59	1445	450	4155	317	6367	6	0
Донецька	4145	2	1	11	13	27	1938	172	1945	63	4118	8	1
Житомирська	3498	4	1	12	64	81	2272	84	799	262	3417	10	0
Закарпатська	2051	0	2	11	137	150	1307	65	470	59	1901	19	0
Запорізька	7735	3	0	8	5	16	1651	73	5972	23	7719	6	3
Івано-Франківська	3947	2	1	10	149	162	867	141	1480	1297	3785	27	1
Київська	6006	3	0	18	91	112	2570	257	2950	117	5894	8	3
Кіровоградська	5592	0	0	15	17	32	2462	29	2641	372	5560	6	1
Луганська	6755	5	0	12	25	42	1172	225	5002	314	6713	10	0
Львівська	8441	7	1	14	794	816	3815	301	872	2637	7625	55	8
Миколаївська	4654	3	0	25	14	42	1208	347	2928	129	4612	4	1
Одеська	5325	2	4	14	72	92	1546	507	1640	1540	5233	12	0
Полтавська	4402	8	5	10	62	85	2456	494	1226	141	4317	13	3
Рівненська	3285	0	0	20	109	129	1761	84	1068	243	3156	13	3
Сумська	2748	3	0	17	127	147	1448	95	670	388	2601	15	3
Тернопільська	3578	1	0	6	180	187	1672	164	420	1135	3391	30	3
Харківська	8244	10	4	14	73	101	2580	288	4549	726	8143	16	2
Херсонська	3898	3	3	31	32	69	2256	127	3370	76	3829	7	0
Хмельницька	3362	4	1	12	230	247	2438	473	93	111	3115	24	3
Черкаська	4763	4	1	16	56	77	1814	359	2387	126	4686	13	7
Чернівецька	2246	2	0	18	112	132	584	45	818	667	2114	11	1
Чернігівська	4958	8	1	31	171	211	2271	123	2285	628	4747	14	4
Усього	131293	142	44	418	3541	4145	51222	5882	56788	13256	127148	401	64

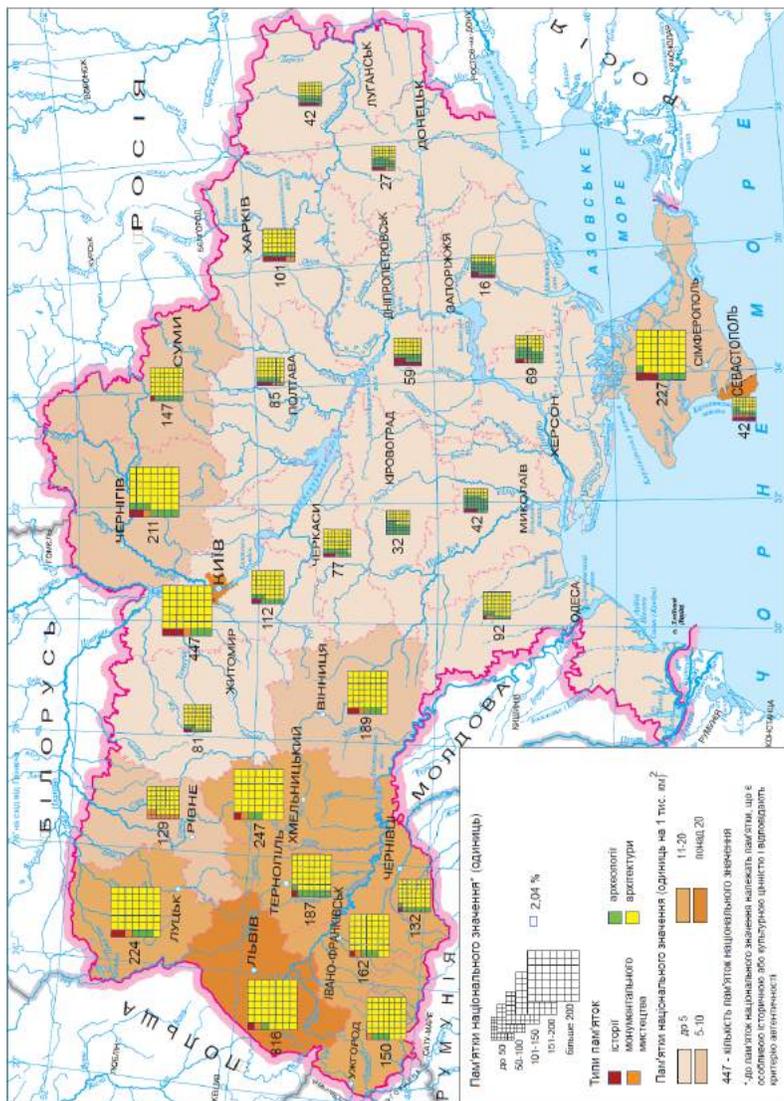

Рис. 3.2. Україна. Історико-культурні пам'ятки національного значення

Найменша (до 2 %) вона в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Херсонській областях та в м. Севастополь. Найбільша частка (10–20 %) припадає на Львівську область та м. Київ. У Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Черкаській і Чернівецькій областях частка історико-культурних об'єктів становить 2–5 %, у Волинській, Хмельницькій, Чернігівській областях та АР Крим – 5–10 %.

Регіональні особливості має як розміщення пам'яток культурної спадщини, так і їхня структура. Зокрема, в західній і північній Україні переважають пам'ятки архітектури, а центр, схід і південь багаті на пам'ятки археології та історії (рис. 3.2).

До складу **пам'яток архітектури та монументального мистецтва** входять такі шість груп споруд: пам'ятки громадської, культурної, військової, промислової архітектури, садово-паркового та монументального мистецтва.

До регіонів, у яких сконцентровано найбільше пам'яток архітектури в розрахунку на 1 тис. км², належать: Львівська, Івано-Франківська області, міста Київ та Севастополь. Найменше їх на 1 тис. км² у Запорізькій, Донецькій та Миколаївській областях (рис. 3.3).

Архітектурна спадщина України надзвичайно багата й строката у часовому та стильовому плані. Серед усіх регіонів України найбільш різноманітна архітектурно-містобудівна спадщина Західної України, м. Київ і АР Крим.

Здебільшого регіони України відзначаються домінуючим архітектурним фоном, зокрема в 14 областях України переважають пам'ятки культурної архітектури, у 7 – культурної і громадської і в 3 – громадської. Регіони України нерівноцінні за кількістю та різноманітністю пам'яток архітектури й містобудування. Зокрема, в південних і східних областях архітектурний фон складають пам'ятки доби класицизму, еkleктики й модерну (Ансамбль Круглої площі у м. Полтава, комплекс споруд університету в м. Харків, заміська садиба в м. Олександрівськ, палацово-парковий ансамбль в смт. Шарівка тощо).

Натомість західні й північні області були заселені справдана – в м. Київ, Волинській, Чернігівській, Львівській, Івано-Франківській, Черкаській та Житомирській областях збереглися пам'ятки давньоруської доби: Києво-Печерська лавра, Софія Київська, Золоті ворота, Видубицький монастир, Кирилівська церква, церква Спаса на Берестові, Михайлівський собор у м. Києві, Спасо-Преображенський, Успенський, Борисоглібський собори, Іллінська церква в м. Чернігів, церква Різдва Христова в м. Галич, Успенський собор у м. Володимир-Волинський тощо.

Архітектурним стилем, який можна по праву називати національним – є бароко XVII – XVIII століть. Пам'ятки архітектури цього стилю, а це в своїй більшості храми, досить рівномірно розміщені по всій території України – як на заході, так і на сході: Андріївська церква в м. Київ, Троїцький собор у м. Новомосковськ, Покровський собор в м. Харків, Собор Святого Юра в м. Львів, Троїцький собор у м. Чернігів тощо.

Широко розповсюджені в регіонах України архітектурні пам'ятки в стилях XIX–XX століть: модерн, класицизм і неокласицизм, еkleктика, неоукраїнський – це переважно житлові та адміністративні споруди в населених пунктах.

На окрему увагу заслуговують унікальні палацово-паркові ансамблі, садибні комплекси, що збереглися в Україні. Найбільше їх збереглося у Вінницькій області: комплекс старого палацу Потоцьких, садиба в П'ятничанах, палац і парк у Вороновиці, садиба Вітославського-Львова, садиба Ланге, палац і парк княгині Щербатової, садиба графів Чорномських та багато ін. Унікальні палацово-паркові ансамблі Криму XVI–XX століть далеко відомі за межами держави: Ханський палац у Бахчисараї, комплекс споруд палацу в Лівадії, Кузнецовський палац у Форосі, комплекс палацу М. Воронцова в Алупці та ін.

Пам'ятки монументального мистецтва – це «дзеркало історії», місця, пов'язані з іменами видатних людей України (письменників, поетів, політичних діячів, вчених, педагогів, акторів), меморіальні комплекси, ансамблі, монументи, що увічнюють подвиг народу у Великій Вітчизняній війні.

Як уже зазначалося, пам'ятки монументального мистецтва найменш представлені в структурі пам'яток культурної спадщини України. Пам'ятки монументального мистецтва загальнодержавного значення представлені лише в 14 областях України та містах Київ і Севастополь. Найбільше їх у м. Києві (11) та Полтавській області (5) (див. табл. 3.1; рис. 3.3).

Пам'ятки археології – найбільш давній і численний у кількісному відношенні вид об'єктів культурної спадщини (рис. 3.4). Вони охоплюють і найбільш тривалий період існування населення на території сучасної України – від раннього палеоліту до пізнього середньовіччя.

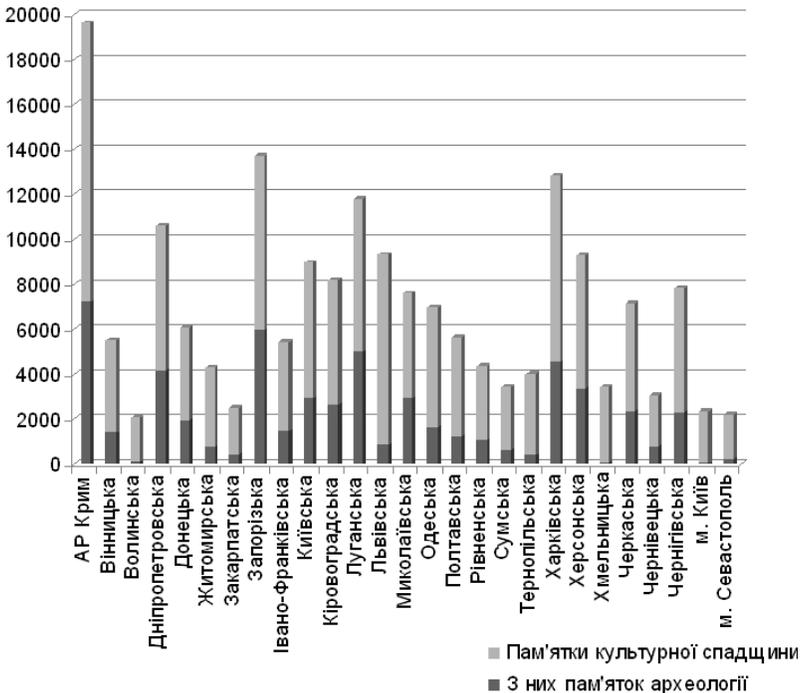

Рис. 3.4. Пам'ятки археології в складі пам'яток культурної спадщини регіонів України

По території пам'ятки археології в розрізі адміністративних областей розподілені нерівномірно. Найбільше сконцентровано їх у розрахунку на 1 тис. км² в АР Крим, Запорізькій, Луганській областях. Найменше – на заході та північному сході України. Щодо кількості пам'яток археології національного значення, то тут виділяться АР Крим, Київська, Чернігівська, Херсонська області, а найменше їх у Кіровоградській та Донецькій областях (рис. 3.5).

Вчені-історики та культурознавці виділяють такі категорії археологічних пам'яток: *поселення* (неукріплені – стоянки та селища, укріплені – городища, давні міста, фортеці), *поховальні об'єкти* (грунтовий могильник, курганна група чи окремі кургани), *оборонні споруди* (не пов'язані з поселенням – Змієві вали, Траянові вали, Українська оборонна лінія, сторожові кургани, майдани тощо), *пам'ятки давніх культів* (мегалітичні споруди – дольмени, кромлехи, менгіри, зольники, святилища та капища, церкви), *пам'ятки, пов'язані з виробництвом* (рудники, шахти, штольні, кар'єри, плавильні, майстерні, давні сільськогосподарські ділянки, винодавильні, солеварні, рибосольні цистерни, склади керамічного посуду, залишки транспортних та гідробудівельних споруд – шляхи, мости, штучні водойми, пристані, канали, греблі, водогони) та *пам'ятки мистецтва та епіграфіки* (наскальні зображення – малюнки, петрогліфи, монументальна скульптура – стели, ідоли, статуї).

У структурі пам'яток археології на сході та в центральній частині території України переважають поховальні об'єкти (кургани, насипи), на решті території країни – поселення (стоянки, селища, городища, давні міста). АР Крим – єдиний регіон, у якому представлені майже всі категорії археологічних пам'яток, включаючи пам'ятки давнього мистецтва та епіграфіки (печера № 1 та печера № 2 зі стародавніми знаками Ак-Кая). У Волинській та Вінницькій областях відомі лише пам'ятки-поселення. Пам'ятки археології національного значення, пов'язані з виробництвом, містяться лише на теренах Закарпатської (залізобробний центр II–I ст. до н.е. у с. Дякове), Івано-Франківської (трипільські крем'яні штольні в с. Буківка) та Луганської областей (міднорудна копальня Червоне Озеро епохи бронзи біля с. Новозванівка) (рис. 3.5).

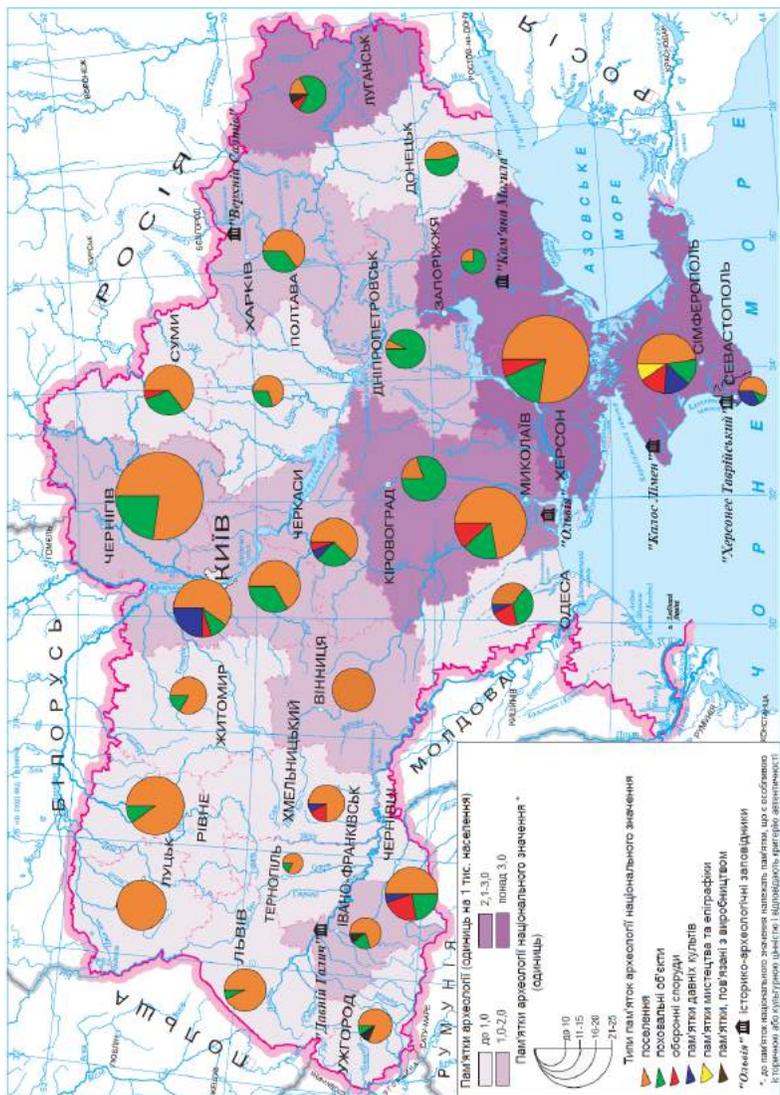

Рис. 3.5. Україна. Археологічні пам'ятки національного значення

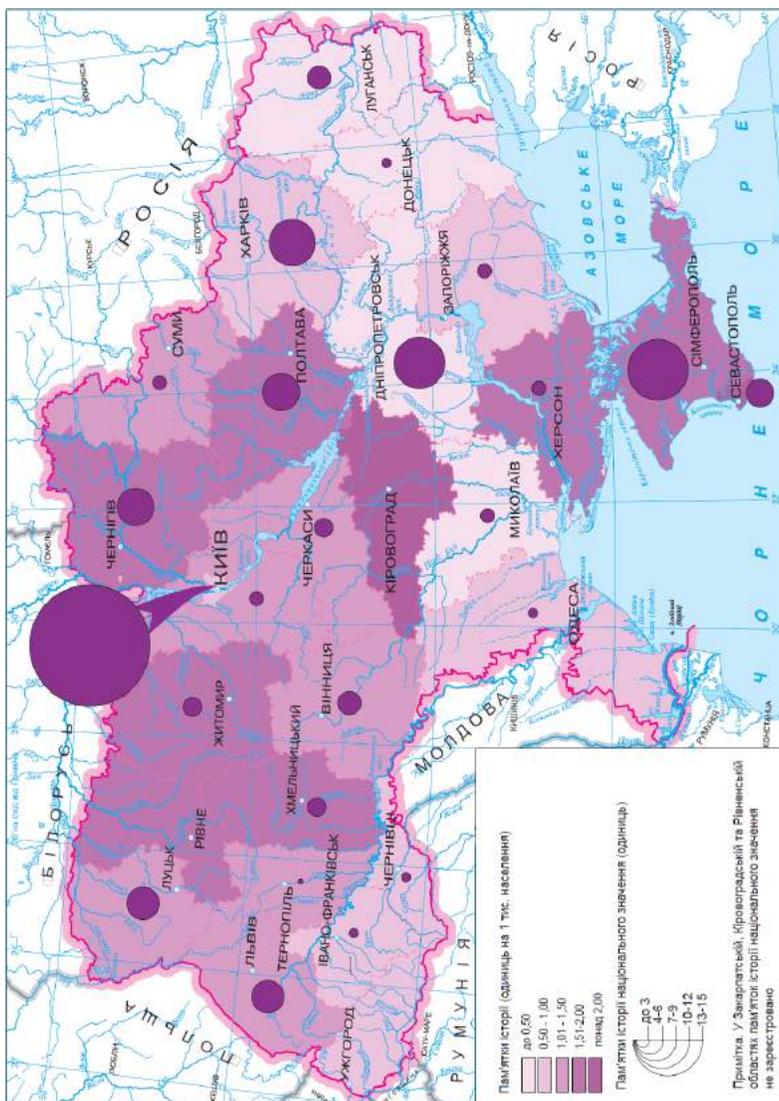

Рис. 3.6. Україна. Пам'ятки історії національного значення

Пам'ятки історії – це місця, де відбувалися певні історичні події, а також пам'ятники, монументи та меморіали, створені на їхню відзнаку. Численні пам'ятки відбивають такі важливі віхи історії України, як доба Київської Русі (Золоті ворота, місце розташування Лядських, фундаменти Печерських воріт, Аскольдова могила, літописні села Берестове та Угорське в м. Київ), козацька доба та період визвольної боротьби українського народу в XVII столітті (фортеця Кодак в с. Старі Кодаки, могила учасників гайдамацького повстання «Коліївщина» в с. Кодня, меморіальний комплекс-могила кошового отамана Івана Сірка с. Капулівка на Нікопольщині тощо), Друга світова війна (меморіальний комплекс «Вічної слави» в м. Луцьк, пам'ятник на місці форсування р. Дніпро радянськими військами у м. Запоріжжя, меморіальний комплекс «Сапун-гора» в м. Севастополь тощо).

Пам'ятки історії є другими за кількістю, після археологічних, у складі культурної спадщини України й широко представлені на всій території держави. Середня щільність пам'яток історії – 85 одиниць/тис.км². За цим показником серед територіальних одиниць України особливо вирізняються АР Крим, Львівська, Київська, Закарпатська, Тернопільська й Хмельницька області. Найменша щільність пам'яток історії в Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській та Луганській областях.

Зовсім інші показники кількості пам'яток історії національного значення. Лідерами в цій категорії є м. Київ (26 пам'яток) та АР Крим (13). Найменш представлені в складі культурної спадщини національного значення пам'ятки історії в Кіровоградській, Херсонській, Дніпропетровській, Запорізькій, Закарпатській та Сумській областях.

У структурі історичних пам'яток виділяють такі категорії: політичні, військові, економічні, пам'ятки культури, науки та освіти. Майже всі області представлені трьома-чотирма категоріями пам'яток, і тільки Кіровоградська та Сумська області – двома (рис.3.6).

На рис. 3.7 зображено карту територій культурної спадщини (історико-культурних територій), що становлять **історико-культурний каркас України**.

До складу територій культурної спадщини входять: історичні населені місця – міста та поселення, які зберегли повністю або частково історичний ареал (частину населеного місця, в якій збережені об'єкти культурної спадщини й пов'язані з ними розпланування, форма та силует забудови, зв'язок із ландшафтом та інші характеристики, які походять із попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку) і занесені до Списку історичних населених місць України; історико-культурні заповідники, музеї-заповідники; центри та місця побутування народного мистецтва, художніх ремесел і промислів, ярмарки; релігійні центри (місця паломництва): монастирі, храми, собори; святі місця та місця здійснення релігійних ритуалів (обрядів) тощо. Зазначені об'єкти та території спадщини можуть бути віднесені до історико-культурних ресурсів та використані за наявності певних умов.

Особливу роль із погляду збереження культурної спадщини відіграють **історичні населені місця** – найбільші місця значної концентрації об'єктів культурної спадщини, які перебувають у просторовому взаємозв'язку й утворюють базові структурні ядра історико-культурного каркасу.

Проведений аналіз показав суттєву нерівноцінність та диференціацію різних регіонів України за кількістю міст і селищ міського типу, виявлених і внесених до Списку історичних населених місць України, – від областей лише з чотирма історичними населеними місцями (Миколаївська) до областей (Львівська), де зафіксовано 55 історичних міст і селищ міського типу. Значну кількість історичних населених місць також зафіксовано в Тернопільській, Івано-Франківській областях та в АР Крим. У Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Херсонській, Донецькій та Київській областях менше ніж по 10 історичних населених місць, включених до Списку. Середній показник у країні становить 15 населених місць в області (див. табл. 3.1, рис. 3.7).

За даними Міністерства культури України, станом на початок 2012 року більшість історичних населених місць України досі не мають двох найнеобхідніших документів – історико-архітектурних опорних планів і проектів зон охорони пам'яток.

Зони охорони пам'яток наразі розроблено для 150 міст та селищ України (або для 47 % від їх загальної кількості), близько 40 % мають історико-архітектурні опорні плани, але майже 70 % з них вже неактуальні, оскільки застаріли з точки зору нормативно-правової та методичної бази й потребують коригування. Історичні ареали розроблено та затверджено лише для 51 населеного пункту (13 % від їх загальної кількості).

Разом з тим затверджений Список історичних населених місць України не включає всього переліку міст, селищ і сіл України з цінною історико-культурною спадщиною, який, згідно з аналізом, проведеним у 1989–1990 роках у Державному науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури й містобудування, охоплює всього 1400 населених пунктів. Визначено чотири категорії цінності поселень на підставі інтегральної оцінки таких чинників, як наявність спадщини, історична значущість населеного пункту, категорія обліку наявних на його території пам'яток історії та культури, збереженість історичного ландшафту.

До першої заповідної категорії ввійшло 68 міст (тимчасом як тепер в Україні тільки 18 міст мають історико-архітектурні та історико-культурні заповідники), до другої – 95, до третьої – 326, решта – до четвертої категорії. Якщо підрахувати за регіонами, то найбільше поселень з цінною спадщиною у Львівській (112), Київській (97), Тернопільській і Закарпатській областях (по 88), найменше – в Херсонській – 28 поселень [27].

Таким чином, важливі напрями удосконалення територіальної організації історичних населених місць передбачають:

- суттєво розширити Список історичних населених місць згідно з проведеними дослідженнями історико-культурного потенціалу, щоб включити всі поселення (міста, селища та села), які мають багате історичне минуле та значну культурну спадщину;
- законодавчо визначити систему конкретних заходів щодо охорони спадщини (розробити історико-містобудівну документацію для різних проектних стадій, яка визначила б вимоги до збереження архітектурно-містобудівної спадщини та традиційного характеру середовища), створити економічні умови для збереження й використання спадщини, насамперед залучити

недержавні інвестиції в реалізацію державних програм розвитку кожного історичного поселення.

В Україні функціонує 64 **історико-культурних заповідники**, що створені на базі ансамблів, комплексів пам'яток архітектури й містобудування, історії й культури, історичних центрів міст, які мають особливу цінність; мета створення заповідників – комплексне збереження спадщини та її охорона її.

Історико-культурні заповідники формують наступний рівень історико-культурного каркаса, яким належить ключове місце в суспільному житті значної частини населених місць і які є об'єктами масового відвідування.

За своїми функціями вони є комплексними установами, покликаними зберігати в недоторканності не тільки архітектурні, археологічні або меморіальні пам'ятники, а й власне навколишню історичну територію як цілісні історико-культурні й природні комплекси, в тому числі унікальні культурні і природні ландшафти, історичні населені місця (міські та сільські), уклад життя місцевого населення тощо.

За видами їх класифікують таким чином:

- історико-культурні – 30;
- історико-архітектурні (архітектурно – історичні) – 13;
- історико-меморіальні – 5;
- історико-археологічні – 3;
- історико-етнографічні – 1;
- палацово-паркові – 1;
- еколого-історико-культурні – 1;
- музей-заповідники – 10.

На сьогоднішній день мережа заповідників охоплює 18 областей, АР Крим, міста Київ і Севастополь. Історико-культурні заповідники розміщені нерівномірно та нерівноцінно як географічно, так і з пам'яткознавчої точки зору. Розгалужену та типологічно різноманітну систему заповідників, що дає змогу характеризувати її як цілісну та структуровану, створено лише у Львівській області (8 заповідників), на Черкащині, в Криму та в м. Київ, де функціонує по 7 історико-культурних заповідників. У Житомирській, Закарпатській, Луганській, Одеській і

Херсонській областях історико-культурних заповідників немає взагалі (див. рис.3.7).

І хоча мережа історико-культурних заповідників України недостатня для оптимального збереження спадщини, вона розвивається. Так, у липні 2006 року на Сумщині було створено державний історико-культурний заповідник «Посулля», в березні 2007 року в м. Київ – державний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр».

У цілому ж за роки незалежності України з початку 90-х років було створено 34 заповідники, хоча їх проголошення не вирішує автоматично проблем збереження спадщини та традиційного характеру середовища [27].

Перспективи розвитку, розміщення та використання історико-культурних заповідників передбачають:

- збільшити кількість та розширити мережу й географію історико-культурних заповідників шляхом використання багатьох об'єктів та територій спадщини, розташованих у регіонах;

- продовжити роботу зі створення заповідників в історичних населених місцях, щоб вжити невідкладних заходів щодо збереження фрагментів історичної забудови, всіх історично цінних містоформувальних об'єктів (планування, забудова, композиції, природного ландшафту);

- збільшити видове різноманіття заповідників, створивши мережу етнографічних заповідників та музеїв-заповідників для збереження та представлення традиційної культури народів країни, етнографічних груп у місцях їхнього безпосереднього проживання, осередків народних художніх промислів;

- істотно розширити кількість та загальні обсяги заповідних територій, пов'язаних з місцями військової слави, промисловою спадщиною – об'єктами науки і техніки та археологічної спадщини (в тому числі шляхом створення національних археологічних парків).

Народні ремесла й промисли – це історично зумовлена організаційна форма народного декоративно-прикладного мистецтва, яка являє собою виготовлення художніх виробів при обов'язковому застосуванні ручної праці. На сьогоднішній

день народні ремесла і промисли існують у вигляді підприємств – різних об'єднань, фабрик, комбінатів, асоціацій тощо, які поширені в усіх областях України.

З давніх часів розвивалися і досягли популярності такі види художньої практики і художні центри (див. рис. 3.7):

– вишивка, художнє ткацтво, килимарство – смт. Решетилівка Полтавської області, с. Клембівка Ямпільського району Вінницької області, м. Богуслав Київської області, м. Глиняни Львівської області, м. Кролевець та м. Охтирка Сумської області, смт Дігтярі Срібнянського району Чернігівської області, Косівщина в Івано-Франківській області та ін.;

– гончарство та художня кераміка – смт Опішня Зінківського району, м. Миргород Полтавської області, м. Пологи Запорізької області, м. Косів, с. Пістинь, с. Старі Кути Косівського району Івано-Франківської області, с. Гавареччина Золочівського району Львівської області, м. Васильків Київської області та ін.;

– художній розпис – смт Петриківка Царичанського району Дніпропетровської області;

– художнє плетіння з рослинних матеріалів (лози, соломки) – с. Іза та с. Вишкове Хустського району Закарпатської області, смт. Мирне Мелітопольського району Запорізької області, м. Чернігів та ін.;

– різьбярство, виготовлення виробів з дерева – м. Свалява, смт Воловець, с. Іза Хустського району Закарпатської області, м. Косів та с. Яворів Косівського району Івано-Франківської області та ін.;

– писанкарство – м. Коломия та с. Космач Косівського району Івано-Франківської області та ін..

До основних проблем розвитку галузі на сучасному етапі слід віднести:

– занепад мистецьких осередків у більшості регіонів України;

– практичну зруйнованість матеріально-технічної бази підприємств народних художніх промислів, що призвело до припинення підготовки фахівців у спеціалізованих навчальних закладах та майже повного зникнення шкіл майстерності;

– втрату переважною більшістю майстрів народних художніх промислів робочих місць і соціального захисту, пенсійного за-

безпечення, можливості передачі унікальних художніх традицій молодому поколінню;

– втрату ринків збуту художніх виробів та негативну тенденцію витіснення автентичних творів народного мистецтва стилізованими, низькопробними виробами, далекими від народної традиції, що спричинює загрозу зникнення галузі народних художніх промислів [177].

Зважаючи на кризовий стан народних промислів в Україні, в останні п'ять років держава демонструє підвищену увагу до їхнього розвитку. На це були спрямовані укази Президента «Про заходи щодо відродження традиційного народного мистецтва та народних промислів в Україні» від 6 червня 2006 року № 481/2006 та «Про додаткові заходи щодо розвитку в Україні традиційного народного мистецтва» від 26 грудня 2006 року № 1203/2008. З метою стимулювання розвитку осередків народних промислів Постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 року № 768 затверджено «Державну програму збереження, відродження та розвитку народних художніх промислів на 2007–2010 роки», відповідно в областях було прийнято місцеві програми з фінансуванням з обласних і місцевих бюджетів.

Програмою окреслені такі завдання та перспективні напрями розвитку галузі:

– збереження усталених та відродження історичних осередків народних художніх промислів;

– забезпечення прибутковості галузі промислів, відновлення ринків збуту, збільшення обсягу експорту художніх виробів;

– створення умов для продуктивної роботи майстрів народних промислів, створення нових робочих місць, підвищення рівня працевлаштування людей з обмеженими фізичними можливостями [177].

На жаль, програма не була підкріплена необхідними фінансовими ресурсами, тому системні заходи підтримки народних художніх промислів не були впроваджені.

Щодо позитивних зрушень, то варто сказати про тенденцію збільшення кількості ярмарків народних промислів і помітне зростання асортименту декоративно-ужиткової продукції,

представленої на них. Культурна та історична спадщина, культурно-етнічні традиції починають дедалі частіше розглядатися як основа розвитку місцевих громад. Такий підхід використовує збережені історичні пам'ятки та етнічні особливості для приваблення туристів.

Найбільш сприятливі передумови для розвитку культурного туризму об'єктивно складаються на територіях, де існує можливість поєднати у повноцінному відпочинку пізнання історико-етнографічного та культурного потенціалу регіону.

Загалом розвиток народних художніх промислів може стати одним із перспективних напрямів розвитку економіки окремих територій та держави в цілому, а також забезпечити формування тих унікальних конкурентних переваг, що сприятимуть регіональній та міжнародній спеціалізації регіону [123].

Релігійні центри (місця паломництва) – це місця, пов'язані з найважливішими подіями в релігійній історії України, які не тільки зберігають у найбільш цілісному вигляді історичні та природні ландшафти, пам'ятки культової архітектури й містобудування, а й є центрами релігійного туризму та відродження паломницького руху.

Україна є державою з багатою історією і великою кількістю конфесій, тому на її території розміщені святині багатьох релігій. Наприклад, центрами паломництва в Україні для православних є Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра, Святогірська лавра, Святогірський монастир у Зимному, Мгарський монастир та багато інших; для католиків це Зарванця – місце всенародної прощі прихильників Української греко-католицької церкви. Іудеї відвідують могили своїх видатних вчителів – цадика рабі Нахмана в м. Умань, цадика Леві Іцхака в м. Бердичів, Баал Шом Това в смт. Меджибіж. Відомі в Україні й мусульманські, караїмські святині Криму, знаменитий центр старообрядництва в Одеській області (Старонекрасівка).

Інтерес до релігійних центрів весь час зростає, адже місця паломництва є також пам'ятками історії й архітектури.

До територій **всесвітньої спадщини** віднесено Києво-Печерська лавру, Софію Київську, історичний центр міста Львова,

геодезичні пункти «Дуги Струве» (Баранівка, Катеринівка, Фельштин у Хмельницькій області, Стара Некрасівка – в Одеській області), комплекс резиденції митрополитів Буковини і Далмації, букові праліси Карпат. Останній з перелічених об'єктів у 2011 році було розширено – до Карпатських букових пралісів додалися реліктові ліси Німеччини. На думку вчених, вони являють собою зразок триваючої пост-льодовикової біологічної еволюції наземних екосистем. Об'єкт, що належить трьом країнам (Словаччині, Україні, Німеччині), буде тепер називатися «Незаймані букові ліси Карпат і реліктові букові ліси Німеччини».

До попереднього Списку всесвітньої спадщини (Tentative List) станом на 24.09.2012 року внесено такі українські об'єкти культурної спадщини: ансамбль історичного центру Чернігова IX–XIII ст. (1989), Шевченківський національний заповідник «Тарасова гора» в Каневі Черкаської області (1989), стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора V ст. до н.е. – XIV ст. н.е.; (м. Севастополь, Національний заповідник «Херсонес Таврійський»; 1989), біосферний степовий заповідник «Асканія-Нова» (1989), стара фортеця, культурний ландшафт та каньйон м. Кам'янець-Подільський (1989), дендрологічний парк «Софіївка» (2000), комплекс споруд Ханського палацу у Бахчисарай та печерне місто Чуфут-Кале (2003), комплекс археологічних пам'яток «Кам'яна Могила» поблизу смт Мирне Запорізької області (2006), комплекс споруд Судацької фортеці VI–XVI ст. (2007), Миколаївську астрономічну обсерваторію (2007), астрономічні обсерваторії України (2008), історичний центр і порт Одеси (2009), Кирилівську та Андріївську церкви у м. Київ (2009), дерев'яні храми Карпат (Західна Україна) (2010), торгові пости та фортифікаційні споруди на генуезьких шляхах від Середземномор'я до Чорного моря (2010), історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисарай (2012), культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (2012) [263].

Яскравим прикладом **етнографічних об'єктів** в Україні є досить широко розповсюджені музеї народної архітектури та побуту, або «музеї просто неба», в яких архітектурні об'єкти трактуються як експонати і розміщені на відкритому просторі (в Європі вони носять назву «скансени»).

В Україні існує 14 великих музеїв народної архітектури:

- Національний музей народної архітектури та побуту України НАН України (с. Пирогове Київської області, загальна площа 120 га, рік заснування – 1969, відкриття – 1976) Львівський музей народної архітектури та побуту «Шевченківський Гай» – 50 га (1966);
- Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту (Київська область) – 25 га (1964);
- Закарпатський музей народної архітектури та побуту (м. Ужгород) – 3,5 га (1965, відкриття – 1970);
- Чернівецький обласний державний музей народної архітектури та побуту – 45 га (1977, відкриття – 1986);
- музей народної архітектури та побуту Прикарпаття (с. Кринос Галицького району Івано-Франківської області; 1979);
- музей історії сільського господарства Волині (с. Рокині поблизу Луцька; 1980);
- музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості (с. Прелесне Слов'янського району Донецької області; 1983);
- етнографічно-туристський комплекс «Козацький хутір» (с. Стецівка Чигиринського району Черкаської області);
- музей архітектури і побуту «Старе село» (с. Колочава Міжгірського району Закарпатської області; 2007);
- музей народної архітектури і побуту Державного історико-культурного заповідника «Посулля» (с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області; 2006);
- музей гуцульської культури просто неба Національного природного парку «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Франківської області);
- Сарненський історико-етнографічний музей – філія Рівненського краєзнавчого музею (Рівненська область; 1978);
- етнографічний музей «Українська Слобода» (с. Писарівка Золочівського району Харківської області).

Серед цих об'єктів один національний – у Києві, два регіональних – Львівський та Переяслав-Хмельницький музеї, решта одинадцять – обласні [69].

В Україні також набули поширення невеликі музеї народної архітектури, побуту, етнографії та мистецтв – окремі садиби або колекції з 10–20 архітектурних пам'яток (у м.

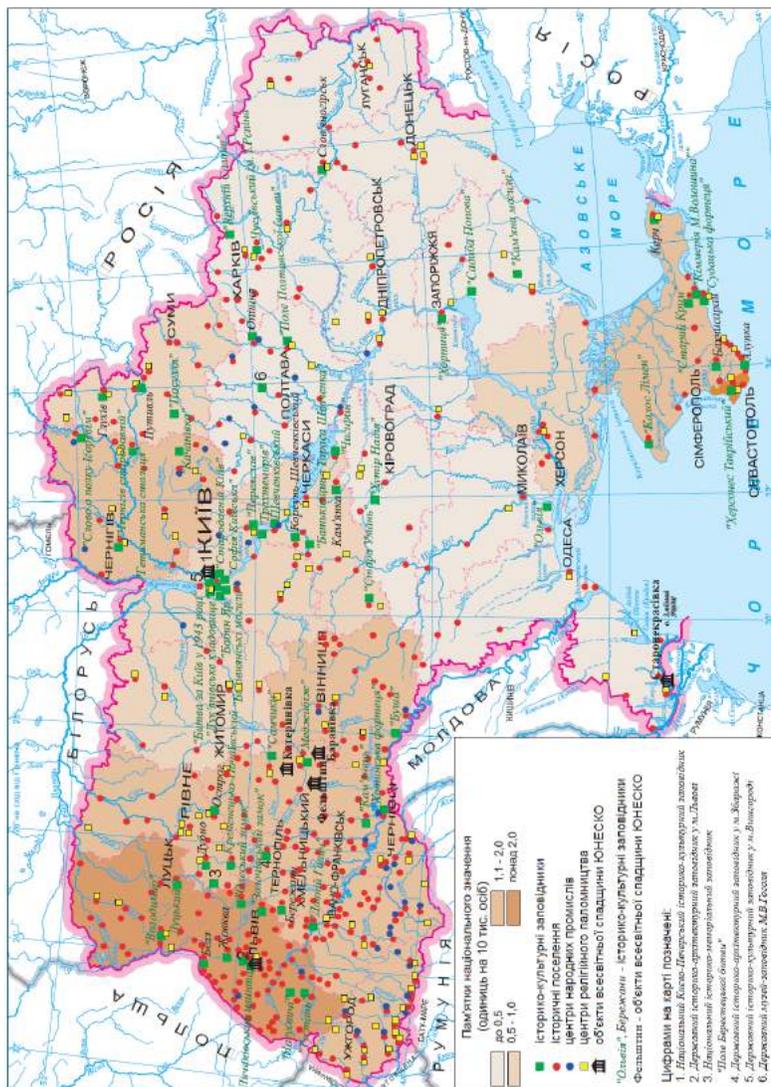

Рис. 3.7. Україна. Ядра історико-культурного каркасу

Красноград на Харківщині, в м. Сарни на Рівненщині, в с. Петрове Виноградівського району на Закарпатті, в с. Холмівка Бахчисарайського району АР Крим тощо).

Інша тенденція розвитку цього виду об'єктів та територій полягає не в переміщенні, як це було донедавна при створенні названих музеїв, сакральних, монументальних та меморіальних пам'яток, а в реставрації (реконструкції) або відтворенні на місці втрачених об'єктів історичної забудови, пам'яток дерев'яного зодчества, забутих промислів тощо за відомими науковими джерелами та створення на цій основі нових культурно-заповідних територій.

На думку Д. Каднічанського, архітектурні комплекси скансенівського типу, в яких будівлі є неавтентичними, а лише збудовані за зразками давніх споруд, слід виділяти в окрему групу історико-культурних комплексів.

В Україні створено декілька таких комплексів, зокрема:

- культурно-освітній комплекс «Мамаєва Слобода» (Київ, 2003);
- історико-культурний комплекс «Запорозька Січ» на території Національного заповідника «Хортиця» (Запоріжжя);
- музей просто неба «Табір УПА “Волинь-Південь”» (с. Антонівці Шумського району Тернопільської області);
- приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України» (с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області).

Ведуться роботи щодо створення трьох історико-архітектурних комплексів у місцях існування козацьких гетьманських резиденцій, на території яких частково збереглися архітектурні пам'ятки того часу, решту споруд зводять заново:

- історико-архітектурний комплекс «Гетьманська резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині» (м. Чигирин Черкаської області);
- історико-архітектурний комплекс «Гетьманська резиденція Богдана Хмельницького в Суботіві» (с. Суботів Чигиринського району Черкаської області);
- Батури́нська фортеця Батури́нського державного історичного заповідника «Гетьманська столиця» (смт Бату́рин Бахмацького району Чернігівської області).

Досвід створення та функціонування музеїв просто неба свідчить про їхню значну роль у збереженні та популяризації культурної спадщини, а також у розвитку туризму. Окрім свого основного завдання – збереження пам'яток архітектури, предметів побуту і зразків народного мистецтва, музеї є місцем відпочинку місцевого населення й туристів. Скансени – це чудова база для проведення народних свят, фестивалів, виставок та конкурсів, що сприяє збереженню народних традицій, пізнанню громадянами нашої держави історико-культурного надбання українців.

Проте існує низка проблем, через які неможливо повноцінно використовувати скансени в туристській діяльності (мала кількість музеїв такого типу в Україні, які мають бути в кожній області; недостатня представленість в експозиціях споруд різних регіонів і типів; обмежене фінансування скансенів державою; слабкий розвиток інфраструктури та недостатній рівень популяризації українських музеїв просто неба) [69].

Подолання цих проблем сприятиме розвитку скансенів в Україні, дасть можливість зберегти багато унікальних споруд та забезпечить включення таких об'єктів і територій в активне соціально-економічне життя населених міст.

Пам'ятки садово-паркового мистецтва та дендрологічні парки (рис. 3.8) – специфічні пам'ятки історії й культури, що охороняються державою і є складовою частиною історико-культурного каркасу України. Вони характеризуються унікальним поєднанням природної та культурної спадщини.

Пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва для охорони та використання їх в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Станом на 01.01.2011 р. в Україні налічується 547 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальною площею 13,4 тис. га, з них загальнодержавне значення мають 88 об'єктів, площа яких становить 6,0 тис. га.

За видами виділяють такі пам'ятки садово-паркового мистецтва:

- парки історичних садиб як приватних, так і громадських (характерні для XVIII – поч. XX ст.);
- міські парки, створені у XIX – на поч. XX ст.;
- міські та сільські парки, створені в 20–30-х роках XX ст.;
- міські та сільські парки, створені в другій половині XX ст. на місці колишніх парків, старих міських кладовищ, знесеної за-будови або природних лісових масивів.

Територіальна диференціація парків–пам’яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення виглядає таким чином: найбільше їх у Вінницькій області – 11 (Верхівський, Немирівський, Печерський, Чернятинський та ін.), АР Крим – 9 (Алупкинський, Гурзуфський, Лівадійський та ін.); у Хмельницькій області – 9 (Малісвецький, Полонський, Михайлівський, Самчиківський та ін.) та м. Київ – 9 (Володимирська гірка, Маріїнський та ін.). Парків–пам’яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення станом на 01.01.2011 р. немає в До-нецькій, Херсонській, Чернівецькій областях і м. Севастополь.

Крім того, існують *дендрологічні парки* – це установи, де зберігаються й вивчаються в спеціально створених умовах різні види дерев і чагарників та їх композиції з метою наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання. Насадження в дендропарку формуються зазвичай у стилі ландшафтного парку, можуть бути самостійними або входити до складу ботанічного саду. Розміщення рослин здійснюється за систематичною, географічною, екологічною, декоративною або іншими ознаками.

Станом на 01 січня 2011 року в Україні впорядковано 54 дендрологічні парки загальною площею 1,7 тис. га, з них загальнодержавного значення – 19. Найвідомішими дендрологічними парками є «Софіївка» (Черкаська область), «Олександрія» (Київська область), «Тростянець» (Чернігівська область), «Веселі Боковеньки» (Кіровоградська область) та ін. Дендрологічні парки розміщені по території України нерівномірно, найбільше їх на заході та півночі, найменше – в східній та південній частинах України.

Пам’ятки садово-паркового мистецтва та дендрологічні парки з їхніми охоронними зонами та прилеглими історико-культурни-

ми ландшафтами формують ще один шар історико-культурного каркасу. Палацово-паркові та садибні ансамблі з видовищними панорамними видами та ландшафтним оточенням визначають функціональне призначення, статус, характер освоєння, використання та розвитку значних територій. Проте щодо територіального розвитку пам'яток садово-паркового мистецтва та дендрологічних парків існують проблеми, пов'язані з необхідністю:

- збільшення площ парків з максимально можливим наближенням до історично встановлених меж та планувальної структури;

- закріплення меж парків з перенесенням їх на місцевість, недопущення зменшення території та нецільового її використання;

- забезпечення проектами організації території, як це передбачено природоохоронним законодавством.

Проведений територіальний аналіз культурної спадщини свідчить про:

- існування проблеми значної територіальної диференціації, нерівномірності розподілу та концентрації об'єктів та територій культурної спадщини за регіонами країни;

- значну потребу у виявленні регіональних та місцевих аспектів культурної спадщини й виділення її територіальних поєднань у тісному взаємозв'язку з перспективами господарського та соціально-культурного розвитку регіону;

- значну потребу в інтенсифікації вивченості об'єктів та територій культурної спадщини на регіональному й місцевому рівнях із включенням їх до відповідних списків охорони культурної спадщини;

- необхідність прискорення формування та розвитку історико-культурного каркасу, який пов'язаний з нарощуванням його елементів – лінійних та ядер, шляхом:

- включення до Списку історичних населених місць нових міст, селищ та сіл зі значним історико-культурним потенціалом;

- розширення та резервування земель для створення історико-культурних територій у вигляді історико-культурних заповідників національного та місцевого значення, пам'яток садово-паркового мистецтва та дендрологічних парків тощо;

- виділення локальних територій з особливою культурною самобутністю, зі своїм історичним минулим, складом населення та природним середовищем; створення етнокультурних природних парків;

- створення в місцях найбільшої концентрації виявленої археологічної спадщини археологічних музеїв під відкритим небом (археопарків);

- відтворення та включення історичних шляхів (наприклад, уздовж головної річки країни – Дніпра як частини старовинного шляху «Із варяг у греки») в активний туристський обіг з використанням міжнародного досвіду створення відповідних програм та проектів, наприклад, Великого шовкового шляху;

- законодавче та нормативно-правове закріплення специфіки розвитку історико-культурних територій, зокрема розроблення та прийняття закону про історичне населене місце з визначенням його прав та особливостей розвитку (як прецедент розроблення такого акту можна навести проекти Законів України «Про особливий статус міста Львова» та «Про Львів – місто культурної спадщини»).

Подальше дослідження передбачає оцінювання регіонів України за показниками просторового аналізу розміщення об'єктів культурної спадщини з урахуванням їхньої значимості (за категоріями всесвітнього, національного та місцевого значення). В авторській методиці оцінювання культурної спадщини території (підрозд. 2.1) зазначено, що за об'єкт аналізу доцільно приймати пам'ятки, занесені до Списку всесвітньої спадщини, кандидати щодо занесення та пам'ятки, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення. Під час оцінювання культурної спадщини території нами були обраховані такі показники:

- показник кількості об'єктів культурної спадщини території;
- показник концентрації об'єктів культурної спадщини на одиницю площі території;

- модифікований показник концентрації об'єктів культурної спадщини (W);

- коефіцієнт локалізації об'єктів культурної спадщини ($K_{\text{лок}}$) (Додаток А).

Під час аналізу результатів обрахунків, що характеризують той чи інший регіон України, використовувалися показники бальної оцінки (1–5 балів) відповідно до належності до того чи іншого інтервалу величини показників та коефіцієнтів: найнижчому значенню показника відповідає 1 бал, нижчому від середнього – 2, середньому – 3, вищому за середній – 4, найвищому – 5 балів.

Результатом проведеного аналізу одержаних показників є порівняльна картографічна модель (рис. 3.9), на якій найвищі показники перманентно спостерігаються в західних областях України, а також у м. Київ. Найнижчі значення показників у регіонах Східної, Південної та Центральної України, середні – в АР Крим та північних областях. За методом складання часткових показників було одержано інтегральні показники. Щоб порівняти території одна з одною, здійснено ранжування прямим методом (місця визначені безпосередньо за величиною показників) (*Додаток Б*). Для цього було обраховано середній бал, який характеризує рівень насиченості регіонів України об'єктами культурної спадщини; він становить 0,128. На підставі інтегрального показника здійснено типізацію регіонів за рівнем насиченості об'єктами культурної спадщини. За значенням цього показника регіони України можна поділити на 5 типів: найнижчий, нижчий від середнього, середній, вищий за середній, найвищий.

Найвищий рівень насиченості об'єктами культурної спадщини характерний для Львівської області та м. Київ. Вищий за середній показник мають Волинська, Тернопільська, Хмельницька області й м. Севастополь. Івано-Франківська, Чернівецька й Чернігівська області – це регіони, середньонасичені об'єктами культурної спадщини. Показник, нижчий від середнього спостерігається в АР Крим, Вінницькій, Закарпатській, Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Харківській, Херсонській й Черкаській областях. Найменший рівень насиченості об'єктами культурної спадщини в Донецькій та Запорізькій областях (рис. 3.10).

Встановлено, що в більшості регіонів України рівень насиченості об'єктами культурної спадщини нижчий від середнього.

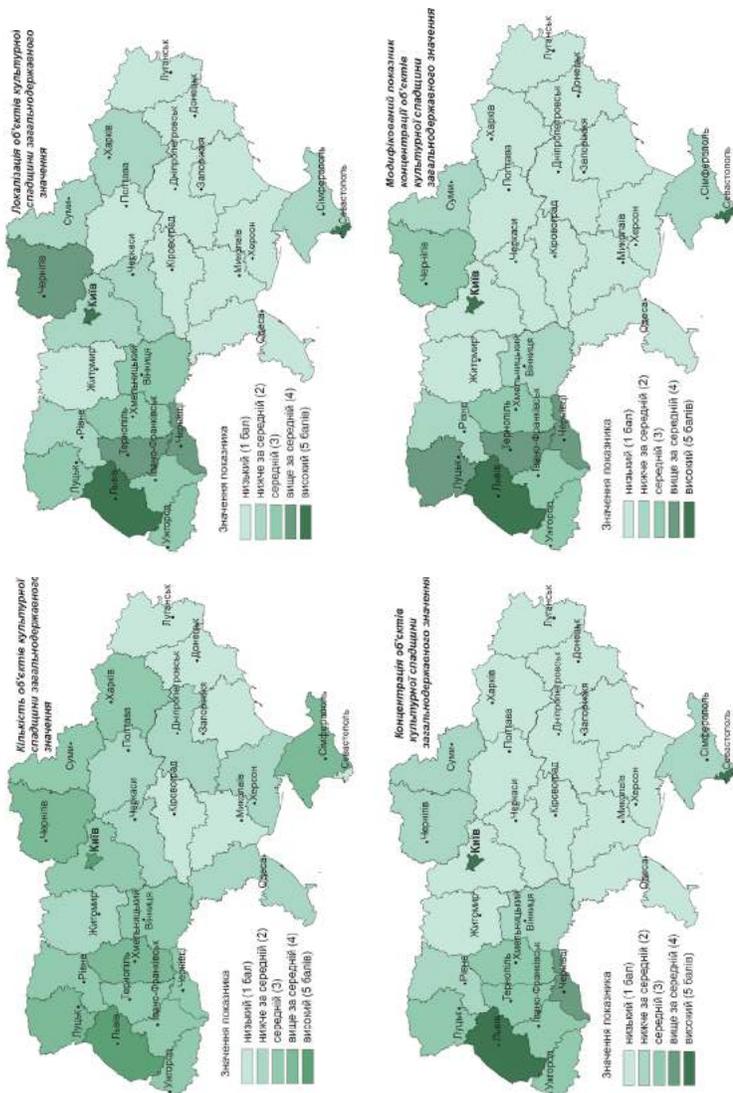

Рис. 3.9. Оцінка регіонів України за показниками просторового аналізу розміщення об'єктів культурної спадщини

Рис. 3.10. Насиченість регіонів України об'єктами культурної спадщини України (рейтингова оцінка)

Рис. 3.11. Використання в регіонах України об'єктів культурної спадщини (рейтингова оцінка)

3.3 Оцінювання використання історико-культурного потенціалу регіонів, його роль та значення в соціально-економічному потенціалі регіонів України

В Україні поступово починають складатися сприятливі умови для інвестування в сферу туризму. У зв'язку з природними катаклізмами, терористичними актами й військовими конфліктами останніми роками відбувається перерозподіл туристських потоків, зростає популярність внутрішнього, збільшується обсяг іноземного туризму в Україну. Різноманітність природно-кліматичних зон, наявність природних лікувальних ресурсів, багатство культурної спадщини – усе це робить туризм потенційно привабливим для інвестора. У ряді регіонів є цілий комплекс умов, сприятливих для розвитку туризму.

Головна проблема в сфері туризму – відставання в рівні розвитку підприємств та об'єктів, які забезпечують прийом, розміщення та дозвілля для туристів. Останніми роками зростають вимоги, що висуваються до умов проживання, якості харчування й надаваних послуг. У цей час у більшості регіонів якість інфраструктури туризму не відповідає міжнародному рівню, до якого вже звикла значна кількість українських туристів.

Зростаюча потреба в туристських послугах на території України зумовлює актуальність введення до складу рейтингу інвестиційної привабливості нового виду потенціалу – туристського. До складу цього потенціалу входять чотири параметри: природно-рекреаційний, історико-культурний комплекси, розвинутість мережі розміщення туристів та соціальна інфраструктура. Якщо перші два параметри є приводами для відвідування туристами регіону, то другі – умовами для того, щоб туристи затрималися в регіоні й витратили відкладені для цього випадку гроші. Висока концентрація, оптимальне поєднання й пропорційний розвиток цих двох параметрів зроблять регіон привабливим для туристів.

Ефективність використання історико-культурного потенціалу оцінювалася за відповідною методикою (див. підрозд. 2.2), яка включає наступні взаємопов'язані етапи:

- визначення показників, що характеризують використання історико-культурного потенціалу регіону;
- розрахунок часткових рейтингових оцінок ефективності використання історико-культурного потенціалу в соціально-економічному розвитку регіонів;
- виведення комплексної (інтегральної) оцінки;
- ранжування та типологія регіонів за інтегральною оцінкою використання історико-культурного потенціалу;
- типізація регіонів у системі координат «Рівень історико-культурного потенціалу – Ефективність використання історико-культурного потенціалу».

Для регіонального оцінювання ступеня використання потенціалу культурної спадщини України, зокрема для визначення інтегрального показника реалізації потенціалу культурної спадщини, було розраховано 8 індексів:

- кількість туристів (осіб на тис. осіб населення);
 - кількість екскурсантів (осіб на тис. осіб населення);
 - місткість готелів (місць на тис. осіб населення);
 - відвідування музеїв (осіб на тис. осіб населення);
 - доходи від експлуатації готелів (грн. на тис. осіб населення);
 - середньооблікова кількість працівників (осіб на тис. осіб населення);
 - кількість підприємств, що надавали послуги (на тис. осіб населення);
 - обсяг наданих послуг (тис. грн. на тис. осіб населення)
- (Додаток В).

Усі показники наведені в розрахунку на кількість населення в регіонах.

За цими показниками проведено розрахунок часткових рейтингових оцінок ефективності використання історико-культурного потенціалу в соціально-економічному розвитку регіонів (див. *Додаток В*).

Розрахунки інтегральних показників ступеня реалізації потенціалу культурної спадщини в регіонах України показали, що має місце значна диференціація в рівнях, адже максимальне

середнє значення (м. Київ) інтегрального показника ступеня реалізації історико-культурного потенціалу перевищує мінімальне середнє значення (Сумська область) у 73 рази. Середній бал, який характеризує ступінь використання об'єктів культурної спадщини, становить 0,141. Також встановлено, що більшості регіонів України властивий показник використання об'єктів культурної спадщини нижчий від середнього рівня.

На підставі середнього показника здійснено типізацію регіонів за рівнем використання культурної спадщини. За значенням цього показника регіони України можна поділити на 5 типів: найнижчий, нижчий від середнього, середній, вищий від середнього, найвищий (рис. 3.11). Узагальнюючим критерієм виступає ранг регіону на основі загального їхнього ранжування за рівнем інтегрального показника ефективності реалізації потенціалу культурної спадщини в областях України та містах з особливим статусом – Києві та Севастополі.

Найвища ефективність використання культурної спадщини спостерігається в групі «Лідери» (1–2 місце) – у м. Київ та АР Крим, які є домінуючими традиційними історико-культурними центрами (рис. 3.12).

Львівська, Одеська, Дніпропетровська, Донецька й Харківська області та м. Севастополь – це регіони, що мають середній та близький до середнього показник використання об'єктів культурної спадщини (3–8 місця). Регіони цієї групи значно поступаються ступенем реалізації потенціалу культурної спадщини м. Київ та АР Крим. Високі показники реалізації історико-культурного потенціалу в східних областях досягнуті внаслідок розвинутої тут ділової активності та переважно ділового туризму.

«Основний» масив (9–23 місця) включає в себе регіони з показником, нижчим за середній: Запорізька, Івано-Франківська, Полтавська, Луганська, Вінницька, Закарпатська, Тернопільська, Черкаська, Хмельницька, Чернігівська, Волинська, Херсонська, Чернівецька, Київська та Рівненська області.

Миколаївська, Кіровоградська, Житомирська, Сумська області – це регіони з найменшим рівнем використання об'єктів культурної спадщини, які включено до групи «Аутсайтери» (24–27 місця).

Рейтинг історико-культурного потенціалу та ефективності його реалізації показав, що головними туристськими регіонами України є м. Київ, АР Крим, Львівська та Одеська області. За ними йдуть регіони Східної України: Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Запорізька області та м. Севастополь. Головним туристським центром України є Київ: крім значної кількості об'єктів туризму він являє собою приклад пропорційного розвитку всіх компонентів туристського потенціалу.

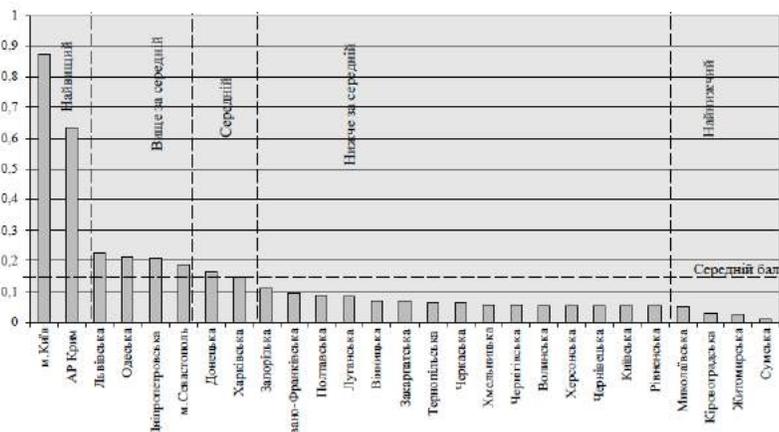

Рис. 3.12. Типізація регіонів України за ступенем реалізації історико-культури

Найбільш привабливим для інвестора є наявність так званих “чорних дір” для інвестування в створення об’єктів інфраструктури туризму, розміри яких для регіонів показані на рис. 3.13. Наприклад, найбільше, десятикратне, відставання показника кількості місць розміщення туристів від рівня розвитку історико-культурного потенціалу зафіксовано в Кіровоградській області. У 7 разів цей параметр відстає в Хмельницькій, у 5 – у Чернівецькій, в 2–3 рази – у Волинській та Вінницькій областях.

При цьому найбільший дефіцит об’єктів туристської інфраструктури в м. Севастополь. У ньому частка місць розміщення в 11 разів менша, ніж частка самого міста в історико-культурному потенціалі України.

Таким чином, залучення інвестицій в інфраструктуру туризму м. Севастополь є найбільш перспективним напрямом інвестування, що дасть новий імпульс розвитку території.

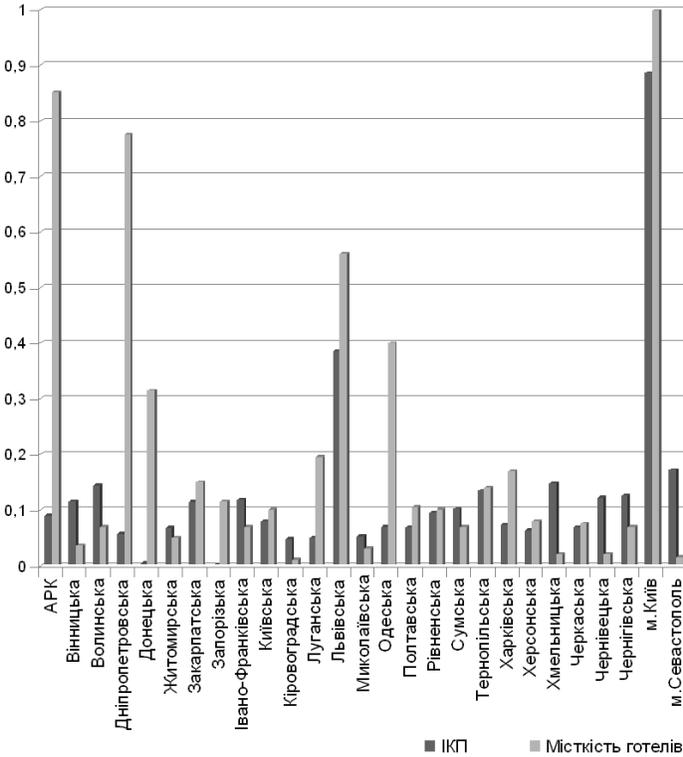

Рис. 3.13. Співвідношення показників рівня розвитку історико-культурного потенціалу (ІКП) і кількості місць розміщення туристів

Рівень ефективності й адекватності використання потенціалу культурної спадщини України пропонується визначити у вигляді співвідношення двох індексів: оцінки величини історико-культурного потенціалу та оцінки рівня його використання (рис. 3.14).

На підставі ранжування адміністративно-територіальних суб'єктів України за цими показниками (Додатки Г, Д) було здійснено позиціонування регіонів України в рейтингах.

З наведеного графіка (рис. 3.15) видно розходження між величиною історико-культурного потенціалу та ефективністю його використання. Регіони, розміщені на діагоналі, мають ефективність реалізації історико-культурного потенціалу, співставну його величині. Відповідно, в регіонах, розташованих вище від діагоналі, ефективність використання історико-культурного потенціалу нижча, ніж його величина, а в розташованих під діагоналлю – вища за розмір потенціалу. За співвідношенням інтегральних показників, що є статистично зваженими індикаторами (розраховуються за спеціальною формулою), визначають градацію економічного розвитку адміністративно-територіальних суб'єктів України на підставі ефективності реалізації їхнього історико-культурного потенціалу.

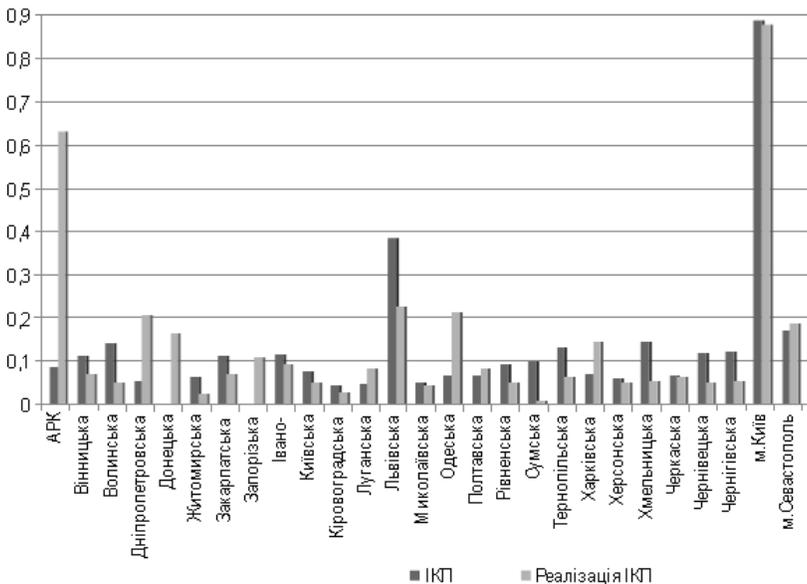

Рис. 3.14. Співвідношення індексів історико-культурного потенціалу (ІКП) та його реалізації за регіонами України

Враховуючи загальну величину потенціалу та ефективність його реалізації, було розроблено типізацію регіонів у системі

координат «Рівень історико-культурного потенціалу – Ефективність використання історико-культурного потенціалу»:

– низький потенціал спадщини, низький рівень використання (Сектор IV) – Житомирська, Кіровоградська, Київська, Луганська, Миколаївська, Херсонська області;

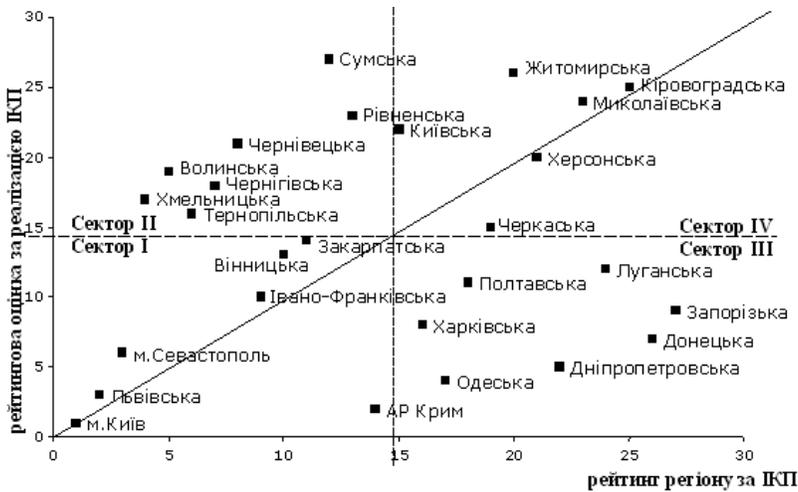

Рис. 3.15. Позиціонування регіонів України в рейтингах за величиною історико-культурного потенціалу (ІКП) та його реалізацією

– низький потенціал спадщини, високий рівень використання (Сектор III) – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська, Полтавська, Черкаська, Харківська області;

– високий потенціал спадщини, низький рівень використання (Сектор II) – Волинська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська, Чернівецька області;

– високий потенціал спадщини, високий рівень використання (Сектор I) – АР Крим, Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська області, міста Київ і Севастополь.

Проведене дослідження може стати основою для розроблення конкретних заходів щодо збереження та використання культурної спадщини для кожного з регіонів України.

РОЗДІЛ 4

ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ

4.1. Програмно-цільовий підхід у вирішенні проблем охорони та використання культурної спадщини

Останніми роками активно ведуться наукові дослідження з переосмислення феномена спадщини в сучасному суспільстві, однак системний підхід до стратегічного планування сфери охорони й використання спадщини та відповідний науковий інструментарій у тематиці наукових досліджень ще достатньо не відображені.

В основу досліджень покладено гіпотезу про посилення ролі спадщини як одного з найважливіших середовищеутворювальних факторів, що відображається як у державній, так і в регіональній політиці в сфері культури. При цьому пріоритетними областями діяльності органів охорони спадщини та суб'єктів, пов'язаних із використанням спадщини, повинні стати державні, регіональні та місцеві комплексні програми управління культурною й природною спадщиною, які розкривають можливості включення спадщини в сучасні системи управління культурними та соціально-економічними процесами.

Одним з основних методів включення об'єктів спадщини в реальне економічне життя країни є програмно-цільовий, під яким розуміють комплексні теоретичні, науково-методологічні та науково-методичні основи розроблення й реалізації цільових

програм, тобто науково-методичні основи управління вирішенням складних проблем із використанням цільових програм.

При цьому велике та важливе стратегічне завдання науки, в тому числі й географічної, полягає у вивченні та розробленні пріоритетних проблем розвитку культурної спадщини з подальшим включенням їх до відповідних цільових програм різного рівня, програм соціально-економічного розвитку країни в цілому, її окремих регіонів та поселень. Це актуальне та важливе завдання сьогодення.

Зволікання з активізацією національної політики в сфері спадщини може призвести до катастрофічної ситуації. Щоб уникнути розвитку подій за гіршим зі сценаріїв, слід невідкладно приступити до реалізації заходів щодо виходу з кризи, зокрема розробити відповідну стратегію діяльності, основним інструментом реалізації якої має слугувати програмно-цільовий метод.

Досвід планування та регулювання на основі програмно-цільового методу накопичений у більшості країн світу, однак, як свідчать дослідження, охорона пам'яток починалася з поодиноких заходів зі збереження окремих, найбільш цінуваних у суспільстві пам'яток – захист від пошкоджень, запобігання руйнації, догляд та збереження в незмінній формі та проектування нового використання [69]. У зв'язку з прискоренням руйнації та знищення культурних об'єктів унаслідок економічних факторів потрібно створити системні програми, розраховані на тривалий час; вони потребують значних коштів та участі кваліфікованих фахівців.

Залежно від масштабів, напрямів і засобів функціонування програми захисту культурної спадщини поділяються на глобальні, загальнодержавні, місцеві та приватні.

Національні програми виконуються під егідою центральних урядів, у створенні їх беруть участь органи державної адміністрації та міністерства. Вони мають різноманітне адміністративне підпорядкування й значною мірою залежать від економічних і соціальних пріоритетів. У кожній із країн до збереження пам'яток залучаються різнопрофільні відомства й організації, оскільки ця справа має міждисциплінарний характер, потребує комплексного підходу.

Втім діяльність державних програм охоплює не всі напрями охорони пам'яток. Тому все більшої вагомості набувають недержавні, неурядові інституції та приватні фонди. Неурядові організації здійснюють програми, які носять локальний характер, вирішують конкретні завдання щодо захисту нерухомих пам'яток.

Програми поділяються не лише за масштабами та засобами фінансування, а й за функціональними ознаками: науково-дослідні, навчально-виробничі, освітні [74].

Головною метою науково-дослідних програм є розроблення критеріїв визначення пам'яток, їхня систематизація, класифікація, аналіз стану їхнього збереження, дослідження в галузі реставрації, консервації, реконструкції. До науково-дослідних належать і програми з практики збереження пам'яток.

Навчально-виробничі програми включають підготовку фахівців із різних реставраційних спеціальностей, вивчаються новітні методики консервації, методи пристосування пам'яток для подальшого використання, організації управління історико-культурними заповідниками.

Освітні програми охоплюють досить широкі кола громадськості. Метою таких програм є залучення якомога більшої кількості громадян до справи захисту історико-культурного та природного довкілля.

Основними джерелами фінансування програм є державні, муніципальні кошти, внески компаній та окремих громадян. Саме вони становлять матеріальну основу збереження культурної спадщини. Відрізняючись за розмірами, ці джерела спрямовуються на здійснення різних програм: державних, що складаються з масштабних довготривалих проектів національного рівня; місцевих, розрахованих на збереження пам'яток регіонального значення; приватних, що встановлюють догляд за групами пам'яток чи окремими об'єктами.

Як правило, коштів не вистачає, тому важливо визначити пріоритетні напрями збереження та розподілити кошти серед першочергових програм по захисту пам'яток. Кожна з програм має цілком визначений предмет збереження. Асигнування, виділені під ту чи іншу програму, не можна використовувати для інших

потреб. Державні організації чи установи (і це важливе нововведення), які своєю діяльністю можуть завдати шкоди пам'яткам, зобов'язані внести певну суму на їхнє збереження. У сучасних умовах не лише пряме фінансування є основою збереження пам'яток. Досить дієвим засобом стало пільгове оподаткування.

У Великій Британії, США, Канаді спеціальні комісії розробляють детальні плани по вивченню економічного потенціалу та можливостей подальшого розвитку регіонів, історичних міст, сільських місцевостей з урахуванням наявності на їхніх територіях екзотичних природних об'єктів або пам'яток історії та культури й популяризують регіони. Саме наявність об'єктів історико-культурного значення часто впливає на збільшення потоку відвідувачів [75].

Програми в галузі збереження та реставрації історичних центрів уже декілька десятиліть поспіль чинні також у Польщі, Чехії, Угорщині та інших країнах. Зокрема, в Польщі наприкінці 1970-х років було виділено 205 міст, у яких збереглися виняткові красназвччі й архітектурно-просторові цінності староміського ансамблю, і для них розробили проекти ревалоризації та охорони. Як наслідок деякі з них – Краків, Замостя, Казімеж Дольний, Сандомир, Ченстохова та ін. – стали широко знаними на континенті й загалом у світі. У кожному з цих міст завдяки розробленню та суворому дотриманню «програми регенерації» вдалося досягти чималих успіхів у реставрації та відродити великі історичні території [41].

Великий досвід програмно-цільового планування в сфері збереження спадщини накопичено в *Російській Федерації*, де протягом останніх десяти років воно здійснювалось у формі федеральних, регіональних та муніципальних цільових програм.

З початку 2001 року в Росії реалізується Федеральна цільова програма «Культура Росії». Однією з основних цілей її проголошено забезпечити ефективну державну охорону нерухомих пам'яток історії й культури, маючи на увазі їхнє виявлення, державний облік, реставрацію, введення в науковий і культурний обіг, а також використання їх як об'єктів культурної спадщини і як нерухоме майно.

У 2012 році постановою Уряду РФ від 03 березня 2012 року № 186 було затверджено Федеральну цільову програму «Культура Росії (2012-2018 роки)», в якій наголошується, що збереження культурних цінностей і традицій народів Російської Федерації, матеріальної і нематеріальної спадщини культури Росії і використання її як ресурсу духовного та економічного розвитку є пріоритетом державної політики в галузі культури.

Програмою передбачено комплекс заходів щодо виявлення, охорони, збереження і популяризації об'єктів культурної спадщини – рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури Росії, а також із збереження об'єктів археологічної спадщини, забезпечення збереження музейного фонду та розвитку музеїв, розвитку архівної справи та бібліотек.

Програма вирішує проблеми збереження культурної спадщини в тісному зв'язку із завданнями охорони навколишнього середовища та природної спадщини, який проявляється в сфері охорони культурних ландшафтів і формування системи визначних місць, у діяльності музеїв-заповідників та інших історико-культурних територій [270].

Інший важливий напрям діяльності в сфері збереження спадщини пов'язаний із відродженням історичних міст. Держбудом Росії була розроблена Федеральна цільова програма «Збереження й розвиток архітектури історичних міст (2002–2010 роки)», яку своєю постановою від 26 листопада 2001 року № 815 затвердив Уряд Російської Федерації.

Широкого розповсюдження набули розроблення та реалізація цільових регіональних програм збереження культурної спадщини або таких, де вирішення зазначених питань посідає провідне місце. Цікавий та піонерний досвід розвитку стратегічного планування в цій сфері пов'язаний із розробленням та затвердженням у 2005 році Петербурзької стратегії збереження культурної спадщини. Стратегія визначає основні пріоритети, критерії й напрями діяльності зі збереження культурної спадщини Санкт-Петербурга [155].

Обґрунтування й розроблення регіональних програм збереження й використання культурної й природної спадщини було

визначено в постанові Російської Федерації в 1992 році як одну з основних цілей створення Російського науково-дослідного інституту культурної й природної спадщини ім. Д.С. Лихачова (Інститут спадщини). Фактично – це програми соціально-економічного розвитку територій різного рангу, основу яких становить провідна роль спадщини у визначенні перспектив розвитку регіону. Інститутом подібні регіональні програми були розроблені як для великих регіонів (наприклад, для Калузької та Тверської областей), так і для невеликих історичних територій: історичних міст (Суздаля, Ялуторовська, Ішима, Ірбіта, Городця, Тобольська, Сарапула тощо), сільських регіонів (території Куликового поля, архангельського села Кимжа з його оточенням та ін.), територій у межах великих музеїв-заповідників [249].

Прикладом застосування програмно-цільового методу в *країнах СНД* є Державна програма «Культурна спадщина» на 2004–2006 роки, затверджена Указом Президента Республіки Казахстан 13 січня 2004 року № 1277. Завданням програми було відтворення значних історико-культурних і архітектурних пам'яток країни та створення цілісної системи вивчення культурної спадщини, в тому числі сучасної національної культури, фольклору, традицій і звичаїв.

Програма передбачає збереження й відродження культурної спадщини шляхом:

- формування цілісної системи вивчення й здійснення археологічних досліджень стародавніх і середньовічних городищ, поселень, курганів, створення на їхній базі заповідників-музеїв, включення їх у систему інфраструктури туризму;

- реставрації, консервації й використання унікальних історико-культурних і архітектурних пам'яток Казахстану;

- здійснення системної роботи з підготовки до видання зводу пам'яток історії й культури Республіки Казахстан;

- вирішення питання про створення в республіці оптимальної структури із захисту й активного використання культурної спадщини, до завдання якої входили б забезпечення єдиного керівництва діяльністю обласних державних інспекцій, реставраційних організацій, реалізація затверджених програм і проектів у сфері охорони пам'яток історії й культури тощо.

Як логічне продовження цієї програми в країні здійснювались галузева програма «Культурна спадщина» на 2007–2009 роки та «Стратегічний національний проект «Культурна спадщина» на 2009–2011 роки.

В *Україні* застосовувався програмно-цільовий підхід до реалізації комплексів конкретних заходів з початку набуття нею незалежності, що сприяло підвищенню ефективності системи стратегічного управління розвитком сфери охорони та використання спадщини. Зокрема, з 2000 року виконувались або були заплановані до затвердження чи розроблення декілька десятків державних, регіональних (обласних) та місцевих програм.

Державні цільові програми:

– Державна програма розвитку культури на період до 2007 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України 06 серпня 2003 року № 1235;

– Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки, затверджена Законом України 20 квітня 2004 року № 1692-IV;

– Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки, затверджена Постановою Кабінетом Міністрів України 09 вересня 2002 року № 1330;

– Державна програма охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004–2008 роки, затверджена постановою Кабінетом Міністрів України 23 грудня 2004 року № 1732;

– Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 10 червня 2002 року № 789;

– Державна програма збереження, відродження і розвитку народних художніх промислів на період до 2010 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 23 травня 2007 року № 768;

– Державна програма «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 травня 2006 року № 671.

Програми збереження історичної забудови міст:

– Комплексні програми збереження історичної забудови: м. Львова (1997), м. Глухова (1998), центральної частини м. Збаража

(2000), у центральній частині м. Одеси (2000), м. Кіровограда (2004); збереження та відтворення історико-архітектурного середовища м. Жовкви (2001); реставрації та використання Акерманської фортеці в м. Білгороді-Дністровському (2004); Державна цільова програма збереження культурної спадщини та розвитку туристичної інфраструктури м. Глухова (2011).

Програми та заходи щодо розвитку історико-культурних заповідників та музеїв-заповідників:

- Комплексні програми розвитку: Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (1999), Шевченківського національного заповідника (2001), Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (2001), Національного заповідника «Хортиця» (2001, 2008), Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» (2002), історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» (2004); збереження пам'яток Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» і розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури смт Батурин (2002, 2007, 2008), збереження об'єктів Національного заповідника «Софія Київська» (2003, 2008), збереження, ремонту та реставрації об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля» (2005), збереження та використання палацово-паркового комплексу в селищі Вишнівець Збарзького району Тернопільської області (2005), розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» (2007), ремонту та реставрації історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» (2008), відновлення діяльності Державного історико-архітектурного заповідника у м. Львові (2009), реконструкцію, реставрацію та проведення ремонтних робіт об'єктів Шевченківського національного заповідника (2010).

Перспективні програми:

- Державна програма збереження та використання замків на 2006–2011 роки (Концепція програми схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 08 червня 2005 року № 182-р);

- Державна програма збереження та використання пам'яток

дерев'яної сакральної архітектури на 2006–2011 роки (Концепція програми схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 08 червня 2005 року № 183-р);

– Державна програма розвитку Національного заповідника «Хортиця» (Концепція програми схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 30 серпня 2005 року № 373-р);

– Комплексна програма розвитку інфраструктури історичної частини м. Умань (розроблення передбачене розпорядженням Президента України від 18 квітня 2005 року № 969/2005-рп «Про створення державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»).

До того ж існує низка програм, що є прикладом включення питань культурної спадщини до завдань соціально-економічного розвитку країни, регіонів та міст. Наприклад: Загальнодержавна програма розвитку малих міст, затверджена Законом України 18 листопада 2003 року № 1279-IV; Програма комплексного соціально-економічного розвитку м. Одеси на 2005–2015 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 30 листопада 2004 року № 1604; Програма комплексного розвитку Українського Придунав'я на 2004–2011 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 31 березня 2004 року № 428; Програма сталого соціально-економічного, екологічного і культурного розвитку м. Севастополя на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 27 липня 2006 року № 1017; Державна програма соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим на період до 2017 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 30 серпня 2007 № 1067; Державна цільова програма підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу, затверджена постановою Кабінету Міністрів України 14 квітня 2010 року № 357.

Відповідно до організаційних механізмів реалізації ряду державних цільових програм у багатьох областях України було розроблено регіональні (обласні) програми, зокрема (за даними офіційних Інтернет-сторінок обласних державних адміністрацій):

– паспортизації об'єктів культурної спадщини Волинської,

Івано-Франківської, Кіровоградської, Київської, Миколаївської, Одеської, Сумської та інших областей;

– збереження та використання об'єктів культурної спадщини Івано-Франківської, Кіровоградської, Львівської, Рівненської, Запорізької областей;

– охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини Київської, Запорізької, Рівненської областей;

– розвитку туризму (санаторно-курортної сфери, туризму й рекреації, туристсько-рекреаційної та курортної галузі) в Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Херсонській, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській областях.

Важливе значення в процесі розроблення та реалізації цільових програм охорони та збереження спадщини має відповідне **комплексне науково-методичне забезпечення**. Зокрема, в Росії в Інституті спадщини розроблено методичні принципи й технологію розроблення відповідних регіональних (місцевих) програм і проєктів та їхнього системного забезпечення; аналогічну роботу проводить Інститут спадщини щодо програм розвитку туризму [201].

В Україні науково-методичне забезпечення програм спадщини як комплексний науковий напрям тільки формується. На цю тему опубліковано достатньо монографій, статей та відповідних розробок провідними вченими та фахівцями – архітекторами, містобудівниками, істориками тощо (В.В. Вечерський, Є.Є. Водзинський, В.О. Горбик, В.К. Євдокименко, Т.І. Катаргіна, Є.А. Ліньова, Г.П. Науменко, Т.Ф. Панченко, О. Пламеницька та ін.).

Про необхідність та актуальність вирішення цього питання свідчать нормативно-правові документи щодо регіонального стратегічного планування. Так, відповідно до «Методичних рекомендацій щодо формування регіональних стратегій розвитку», затверджених наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України 29 липня 2002 року № 224, та «Порядку розроблення, проведення моніторингу та оцінки реалізації регіональних стратегій розвитку», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 16 листопада 2011 року

№ 1186, передбачено, що до переліку та характеристик внутрішніх (ендогенних) факторів розвитку територіальної громади входить рекреаційно-туристський потенціал, який оцінюється, в тому числі, за наявністю, кількісною та якісною характеристикою історичної спадщини [183, 185]. Такі самі пропозиції щодо включення історичної спадщини до факторів розроблення стратегії розвитку територіальних громад передбачені у відповідній методиці [139].

Основною вимогою успішності застосування програмно-цільового підходу є максимально повне та ритмічне **фінансове забезпечення** виконання прийнятих програм.

Програми фінансуються в межах бюджетних призначень центральним органам виконавчої влади, що спрямовуються на збереження культурної спадщини (збереження історико-культурної та архітектурної спадщини в заповідниках, здійснення заходів з охорони культурної спадщини, паспортизація, інвентаризація та реставрація пам'яток архітектури і пам'яток культурної спадщини). Обсяги коштів державного бюджету на ці цілі станом на 2000 рік зменшились, порівняно з 1990 роком у 25 разів. Останніми роками спостерігається суттєве збільшення видатків – з 8 млн грн (2000 рік), 90,4 (2007), 131,5 (2008) до 240 млн грн у 2012 році.

Фінансування заходів із збереження історичної забудови міст, реставрації та ремонту окремих важливих об'єктів культурної спадщини, впорядкування історичних населених місць тощо здійснюється із застосуванням механізму прямих бюджетних субвенцій з державного до регіональних бюджетів.

Наприклад, у 2006 році до міського бюджету Львова на реставрацію історичного центру міста надійшло 50 млн грн, ще 50 млн грн було розподілено між бюджетами інших регіонів України.

У 2007–2008 роках на проведення реставраційно-ремонтних робіт на об'єктах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» було виділено кошти в сумі понад 64 млн грн. Загалом у 2008 році на пам'яткохоронні заходи в регіонах використано 140 млн грн державних коштів.

З 2009 року в рамках реалізації Державної цільової програми підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату

Європи 2012 року з футболу здійснювалися роботи з реставрації та ремонту об'єктів культурної спадщини в містах Київ, Львів та Харків із загальним обсягом фінансування понад 108 млн грн.

До недоліків застосування механізму фінансування за рахунок субвенцій можна віднести неможливість застосування перспективного планування реставраційно-ремонтних робіт та відсутність гарантованого виконання проектів, розрахованих на кілька років.

Однак, незважаючи на позитивні тенденції останніх років, процес збереження та розвитку культурної спадщини країни здійснюється в умовах хронічного недофінансування. Через це, як констатувала Рахункова палата України за результатами проведених аудитів у 2003, 2008 та 2012 роках, проблеми системного характеру в галузі досі не вирішені [196].

Більшість прийнятих державних цільових програм, спрямованих на збереження культурної спадщини, не профінансовані в запланованих обсягах і не виконані.

Паспортизація об'єктів культурної спадщини проводиться лише фрагментарно без застосування сучасних інформаційних технологій, тобто мета щодо удосконалення ведення обліку об'єктів культурної спадщини та забезпечення їх державної реєстрації не досягнута.

Внаслідок браку коштів реставрація та ремонт пам'яток проводились явно в недостатніх обсягах, через що близько 50–70 % об'єктів культурної спадщини в багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан. За інформацією Мінрегіону, 2124 пам'ятки архітектури національного значення (майже 60 %) перебувають у незадовільному стані, а 354 – (10 %) – в аварійному.

За попередніми розрахунками, орієнтовна вартість лише першочергових протиаварійних і ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт становить близько 600 млн грн.

Через занедбаність пам'яток історії та архітектури туристський потенціал більшості регіонів використовується не повністю. Так, у Львівській і Тернопільській областях тільки два з одинадцяти замків та палаців, що входять до складу державних заповідників, використовуються як повноцінні туристські об'єкти.

Досвід застосування програмно-цільового методу в Україні пов'язаний з рядом проблем, що виникли в сучасній українській практиці формування й реалізації державних, регіональних та місцевих програм – як галузевих, так і комплексних соціально-економічних, а саме:

- неврахування загальноновизнаних наукових та теоретичних принципів сучасного розвитку сфери охорони культурної спадщини: недостатня суспільна визначеність щодо пріоритетності справи збереження спадщини; відсутність довгострокової стратегії вирішення проблем галузі; відсутність загального погляду на культурну спадщину та історико-культурні території як на єдиний комплекс; недооцінювання ролі використання спадщини в соціально-економічному житті регіонів і дискримінація галузі при ранжуванні пріоритетів національного та регіонального розвитку;

- недостатній методологічний, методичний та інформаційний базис побудови програм: відсутність загальноприйнятих правил та методик формування цільових програм; декларативний та не конкретний характер поставлених цілей та завдань; мозаїчність програмних заходів; «розпорошеність» ресурсів між численними пріоритетами та завданнями й великою кількістю державних і регіональних програм; слабка інформаційна основа планування, пов'язана з відсутністю накопичувальних електронних баз даних;

- недостатній, до останнього часу, фінансовий механізм: незадовільний стан забезпечення фінансовими ресурсами видатків на збереження культурної спадщини та існуюча система їхнього використання; відсутність відповідних правових умов для залучення приватного капіталу та інвестицій у галузь; неврахування специфіки пам'яткоохоронної справи, зокрема в оподаткуванні, відсутність заохочення тих, хто фінансово підтримує або здійснює роботи на об'єктах культурної спадщини;

- недостатньо розроблений економічний механізм: неврахування економічного значення пам'яток, а також земель історико-культурного призначення, що в змозі багаторазово підсилити значення господарського потенціалу культурної спадщини, його можливості активно впливати на економічні й соціальні перспективи розвитку історичних поселень;

– недостатньо розроблений організаційний механізм: відсутність практичних фінансових розрахунків та механізмів реалізації; відсутність координації між програмами різних рівнів; невизначеність порядку й форми участі органів місцевого самоврядування у вирішенні проблем охорони та збереження спадщини;

– відсутність нових ефективних механізмів, до яких належать постійні фахові й громадські технології системного моніторингу стану та аналізу виконання основних показників програм, публічне оцінювання намічених і досягнутих результатів, публічне обговорення проблем і широке висвітлення їх у засобах інформації, ефективні технології контролю та управління фактичним станом виконання робіт, використання коштів державного бюджету та дотримання бюджетної дисципліни.

Існуючі проблеми в цій сфері поглиблюються відсутністю довгострокової стратегії вирішення проблем галузі та відповідної цільової програми – фінансування Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки завершено у 2010 році, а Проект Загальнодержавної програми охорони культурної спадщини на 2012–2022 роки знаходиться в стадії розроблення.

Наведений аналіз із практики розроблення та реалізації цільових програм у сфері збереження спадщини демонструє безсумнівний вплив програм на соціально-економічне та культурне життя країн і дає підстави для визнання програмно-цільового методу як одного з найбільш значимих інструментів державної культурної політики. Разом із тим свідчить про необхідність внесення коректив у процес побудови державних та регіональних цільових програм, визначення їхніх структур та змін в ідеології використання програмно-цільового підходу. На зміну економічним інструментам короткострокової дії мають прийти стратегічні середньо- та довгострокові розробки, в яких важелі державного регулювання, що застосовувалися традиційно, будуть упорядковані й підпорядковані єдиним пріоритетам збереження та використання спадщини.

4.2 Концепція створення атласу «Україна. Культурна та природна спадщина»

Збереження й використання культурної та природної спадщини тісно пов'язані з формуванням ефективних механізмів забезпечення органів управління різного рівня та громадян інформацією про національну спадщину країни в цілому та її регіонів. Одним з найважливіших елементів такого механізму є побудова системи інформаційного забезпечення сфери збереження спадщини та створення відповідних картографічних творів – атласів, карт, картосхем та планів.

Картографування спадщини як загальноприйнята та міжнародна мова комунікації та спілкування виступає важливим чинником популяризації спадщини країни, її культурного розвитку та інтеграції у світову спільноту.

Досвід комплексного, в тому числі географічного, вивчення, інвентаризації й картографування культурної й природної спадщини у світі порівняно невеликий.

На сьогодні картографування культурної спадщини здійснюється в таких напрямках:

- створення спеціалізованих тематичних карт і атласів;
- створення та включення карт культурної спадщини до комплексних національних і регіональних атласів;
- включення об'єктів культурної спадщини до туристських карт і атласів;
- створення карт спадщини, що використовуються при розробленні територіальних планів і проектів районного планування областей, курортних і туристських комплексів тощо [163].

Спеціалізовані тематичні атласи та карти культурної спадщини – поки що рідкісне явище в картографічній практиці більшості країн. Дотепер створювалися переважно прості аналітичні карти спадщини, що відбивали головним чином місцерозташування об'єктів того або іншого виду. Практично ніколи не картографувалося середовище, в якому існували пам'ятки, не давалося на картах системного представлення про спадщину в цілому, про ставлення до неї людини тощо.

Перший і значний крок у комплексному картографуванні культурної й природної спадщини був зроблений у Російському науково-дослідному інституті культурної й природної спадщини ім. Д.С. Лихачова. Тут під науковим керівництвом академіка РАН А.А. Лютого були розроблені концепція й програма створення Російського національного атласу культурної й природної спадщини (1995), концепція окремого тому «Культура й національна спадщина» Національного атласу Росії (1996), розроблено та видано ряд карт спадщини різного територіально-ієрархічного рівня й призначення [57].

Програмою створення першого тематичного атласу спадщини Росії передбачається, що він буде складатися з картографічної й довідково-допоміжної частин. У межах картографічної частини передбачається вмістити шість великих розділів, що включають близько 300 карт різних масштабів і майже 500 великомасштабних планів, схем окремих об'єктів спадщини й локальних територій. Перші три розділи атласу тематичні, основні карти яких охоплюють сюжети глобального й національного рівнів: «Росія на карті планети»; «Умови й фактори формування, збереження й розвитку культурної та природної спадщини»; «Культурна та природна спадщина. Росія». Четвертий розділ атласу – регіональний – включає комплексні карти регіонів Росії, а також плани й схеми детального та об'єктового рівнів картографування. Завершує картографічну частину атласу розділи «Спадщина народів Росії за кордоном» і «Охорона й використання культурної та природної спадщини». Довідково-допоміжна частина атласу має включати пояснювальні тексти до карт та інших матеріалів, довідково-статистичну інформацію, різні показники [13].

Хоча програму розроблення атласу до цих пір не профінансовано, досвід картографування спадщини в Росії збагатився за рахунок створення низки експериментальних комплексних карт. Зокрема, було створено та опубліковано серію карт природної й культурної спадщини на регіон Баренцового моря та Північ Росії – Нова Земля (1995), Острів Вайгач (2000), Соловецькі острови (2001) та окремих суб'єктів Російської Федерації та їхніх частин – Москви (2000), Ярославської області (2001), Шатурського ра-

йону Московської області (2003). Виконані карти і матеріали, що їх супроводжують, завдяки своїй новизні й оригінальності змісту, науковому та прикладному значенню посідають гідне місце в ряді картографічних видань, присвячених культурній і природній спадщині регіонів Росії.

В Україні досвіду поліграфічного видання спеціальних атласів та карт культурної спадщини практично немає, за винятком карти «Пам'ятки культури України XV–XVIII століть», створеної ДНВП «Картографія» як навчальної карти з історії (2003). На ній позначені центри книгодрукування та літописання, пам'ятки архітектури та будівництва (собори, церкви; світська архітектура; оборонні вали, фортеці; найвизначніші монастирі).

Комплексні загальногеографічні національні й регіональні атласи, як вітчизняні, так і закордонні, лише в останні десятиліття включають до свого складу карти культурної спадщини.

Наприклад, до «Атласу Народної Республіки Болгарія» (1973) було включено карту «Музеї, художні галереї й культурні пам'ятки». Культурні пам'ятки на ній позначені з виділенням періоду створення та розподілені на архітектурно-містобудівні, мистецькі й меморіальні.

«Національний атлас Білорусі» (2002) містить карту «Найважливіші пам'ятки історії, архітектури й монументального мистецтва» масштабу 1:2 000 000. Об'єкти культурної спадщини тут класифікуються на пам'ятки історії й культури та пам'ятки архітектури. Кольором вказується період спорудження кожної пам'ятки архітектури.

В «Атласі Республіки Польща» (1993–1997) відображенню культурної спадщини присвячені такі картографічні твори: карти, на яких наведено розміщення музеїв (масштабу 1:3 000 000) та найвизначніших пам'яток архітектури й урбаністики (масштабу 1:7 500 000), які є складовою розділу «Освіта, наука та культура» частини III «Суспільство», та карта, на якій презентуються головні музейні об'єкти країни та наводяться дані про відвідування Рацлавської панорами у Вроцлаві (масштабу 1:6 000 000) – у розділі «Туристське та рекреаційне господарство» частини IV «Господарство».

В «Атласі ландшафтів Словаччини» (2002), у розділі «Населення та його діяльність», вміщено карту «Культурні та історичні ресурси туризму» масштабу 1:1 000 000. Картографічне подання культурних та історичних ресурсів туризму тут засновано на аналітичній оцінці просторового розподілу музеїв і галерей, об'єктів світової природної та культурної спадщини, історико-культурних заповідників, національних історичних та індустріальних пам'яток, археологічних ділянок і пам'яток народної архітектури. Аналіз історико-культурних передумов розвитку туризму також застосовує оцінювання ступеню привабливості індивідуальних елементів.

У Росії завершено роботу над створенням «Національного атласу Росії» – 4-томного фундаментального комплексного науково-довідкового картографічного твору, який характеризує всі найважливіші просторові аспекти природи, населення, соціальної сфери, господарства, історії й культури країни. Завершальний, четвертий том атласу «Історія. Культура» вийшов з друку в 2009 році. Він містить 496 сторінок карт, текстового та ілюстративного матеріалу, згрупованих у два розділи – «Історія» та «Культура».

Розділ «Культура» складається з двох підрозділів: «Культурна і природна спадщина Росії» та «Сучасна культура». Розділ «Культурна і природна спадщина Росії» – найбільший і включає в себе 24 дрібномасштабні карти різних сюжетів на Росію в цілому, карти на всі суб'єкти Російської Федерації, 78 планів міст, а також схем кремлів, монастирів, музеїв-заповідників і музеїв-садиб, національних парків, заповідників, заказників та інших природних об'єктів.

На картах регіонів і міст Російської Федерації показані об'єкти археологічної спадщини, пам'ятки історії та пам'ятні місця, об'єкти архітектурної спадщини, пам'ятки монументального мистецтва. Великий інтерес викликають карти народних художніх промислів і ремесел (оброблення дерева, металу, каменю, кісток, скла, ткацтво, в'язання та ін.). У цьому розділі представлені карти «Росія у творах вітчизняних письменників» і «Росія у творах вітчизняних живописців».

Значну увагу приділено картам суб'єктів Російської Федерації (адміністративних центрів, історичних поселень), на яких показано пам'ятки культурної і природної спадщини, а саме – всесвітнього, федерального та регіонального рівнів охорони.

Значний обсяг займають карти об'єктів природної спадщини: показані державні природні заповідники, національні парки, природні парки, державні природні заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки та ботанічні сади, лікувально-оздоровчі місцевості та курорти.

Розділ «Сучасна культура» представлений дрібномасштабними картами, що відображають мережу різних установ культури – театрів, музеїв, бібліотек, архівів, клубних установ, вищих навчальних закладів у сфері культури та їхню діяльність за спеціалізацією. Статистичну інформацію про роботу закладів культури подано у вигляді картограм і діаграм, доповнено текстом та фотоілюстраціями. Сюди ж включені карти, присвячені пізнавальному туризму та екскурсіям, що дають уявлення про використання об'єктів спадщини в сфері туризму. Висвітлюється історія охорони об'єктів культурної та природної спадщини Росії й організація управління охороною та відновленням об'єктів спадщини [23; 24; 129].

Таким чином, у «Національному атласі Росії» відображено значну частину положень концепції й програми створення Російського національного атласу культурної й природної спадщини, розробленого в Російському науково-дослідному інституті культурної й природної спадщини ім. Д.С. Лихачова в 1995 році [2].

Крім того, досвід картографування спадщини в Росії збагатився внаслідок створення першого регіонального тематичного атласу – «Атласу об'єктів культурної спадщини міста Москви» (2008). Видання, що складається з трьох томів, містить опис найбільш значущих пам'яток історії та культури міста, їх старовинні фотографії, сучасні знімки і карти. У першому томі Атласу вміщено історичні плани міста з позначенням вулиць і будівель у межах Центрального адміністративного округу. У другому і третьому томах представлені сучасні карти Москви з нанесеними на

них пам'ятками, а також списки об'єктів культурної спадщини. Картографічний та інформаційний блок другого і третього томів доповнюють сучасні фотографії пам'яток, виявлених Комітетом з культурної спадщини міста Москви останніми роками і занесених до списку історичних пам'яток [1].

В Україні завершено багаторічну роботу над повномасштабною версією «Національного атласу України» (2007). Зважаючи на необхідність надання користувачам атласу інформації та знань про місце України в світовій культурній спадщині та про саму спадщину як національне надбання українського народу, до картографічної частини вступного блоку включено розділ «Культурна та природна спадщина».

Розділ складається з трьох карт масштабу 1:8 000 000 та 1:5 000 000: «Історико-культурні пам'ятки загальнодержавного значення» (історії, монументального мистецтва, археології, архітектури), «Пам'ятки природної спадщини загальнодержавного значення» (біосферні заповідники, природні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки–пам'ятки садово-паркового мистецтва), «Історико-культурні заповідники та історичні населені місця» (і об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО).

Кarti, які створено на базі статистичних, літературних та інших даних, відображають типи, кількість та особливості поширення найбільш важливих елементів національної спадщини. Наявність та тематичний зміст карт зазначеного розділу свідчить про суттєвий поступ українських науковців у їхньому прагненні щодо піднесення ролі спадщини в суспільному, економічному та духовному житті України [6; 7].

Відмінністю створення вітчизняних *регіональних атласів* останніх років є значно більша кількість рекреаційних і туристських карт у їхньому складі та помітно збагачена інформаційна насиченість. Значною подією останніх років стало створення «Атласу Автономної Республіки Крим» (2003), до якого включені карти «Стародавній і середньовічний Крим» (автор – О.Г. Герцен) та «Історико-культурна спадщина» (автори – А.С. Кисельова, Н.В. Кисельова, С.М. Кисельов), на яких

відображено: основні археологічні пам'ятки та видатні пам'ятки античної та середньовічної архітектури; видатні об'єкти культурної спадщини кінця XVIII–XX століть; територіальні особливості розміщення пам'яток за типами і кількістю в розрізі адміністративних районів.

Видавництво «Мапа» в 1999 році започаткувало видання картографічних збірок із серії «Моя мала Батьківщина». Уже вийшли географічні атласи майже всіх областей України, до яких обов'язково включена карта пам'яток історії та культури. Крім того, деякі атласи мають нові оригінальні карти із зазначеної тематики, наприклад, історико-етнографічні, народних художніх промислів та ремесел, дитячих туристсько-краєзнавчих маршрутів [160].

Зроблено значні кроки в розвитку регіонального тематичного атласного картографування спадщини харківськими науковцями В.А. Пересадько і К.В. Шпурік. Зокрема, вони обґрунтували структуру й зміст Атласу природної та історико-культурної спадщини Харківської області, визначили математичні елементи, способи зображення та оформлення карт атласу. Дослідники пропонують структуру атласу з трьох тематичних розділів і блоку довідкової інформації. Перший розділ включає інформацію про природну та історико-культурну спадщину Харківської області та місце області в історико-культурній спадщині України, що відображається як на картах розділу, так і в текстових нарисах та ілюстраціях до них. У другому розділі наведено кадастр об'єктів природної та історико-культурної спадщини Харківської області, що стане в пригоді саме в електронній версії атласу, де шляхом посилань на кожен об'єкт подано паспортну інформацію про об'єкт спадщини, доповнено таблицями, фотографіями та довідковими текстовими матеріалами. Розділ представляють карти 27 адміністративних районів Харківської області масштабу 1:250 000. Зміст і структура повторюють перший розділ. Особлива увага приділяється розробці ГІС природної та історико-культурної спадщини Харківської області [10].

Туристські карти й атласи, які у великій кількості видаються в Україні й за кордоном, орієнтовані на формування в

потенційних споживачів рекреаційних послуг загальних уявлень про можливість відпочинку й туризму на відповідній території.

В Україні на сьогоднішній день туристська тематика посідає одне з провідних місць серед картоскладальних робіт. Серед видань туристської тематики, у складі яких найбільш повно відображені об'єкти культурної спадщини, слід відзначити такі карти:

– «Україна. Туристична карта». Масштаб 1:1 000 000. Підготовлена та видана ДНВП «Картографія» у 2001 році (редактори – В.В. Вдовенко, Г.М. Кучеренко);

– «Україна. Туристична карта». Масштаб 1:1 250 000. Підготовлена та видана ЗАТ «Інститут передових технологій» на замовлення ДП «Національна туристична організація» в 2003 році (редактор – Д. Вортман).

В основу їхнього створення покладено відповідні політико-адміністративні карти та різнопланові матеріали з туристської тематики – путівники, нариси, довідники, джерела енциклопедичного змісту тощо. На картах подано цікаві в туристсько-екскурсійному плані населені пункти, занесені до Списку історичних населених місць України. Карти відображають різнобічну інформацію про туристські об'єкти – найвідоміші історико-культурні та архітектурні пам'ятки, археологічні пам'ятки, об'єкти природно-заповідного фонду, музеї та курорти, центри народних ремесел, місця та роки історичних подій тощо. Карти також доповнюють брошури з текстовою частиною.

У 2011 році ДНВП «Картографія» підготувало та видало атлас «Туристичне намисто України» (відповідальний редактор – Н.О.Крижова). Це довідкове ілюстроване картографічне видання містить детальну інформацію краснавчого змісту, туристські карти областей і регіонів України, на яких подано різноманітні відомості про найвидатніші пам'ятки сакральної та світської архітектури, пам'ятні місця історичних битв та пам'ятники на їхньому місці, музеї, історико-культурні заповідники, археологічні пам'ятки і печерні міста, фортеці та найбільш цікаві й привабливі пам'ятки природи, курорти та санаторії України [234].

Оцінка розглянутих картографічних творів свідчить про

значні зміни в характері відображення спадщини на туристських картах, що сталися на початку 2000-х років. У багатьох виданнях подається цілеспрямована й детальна картографічна інформація різноманітної тематичної спрямованості зі складною й розвинутою структурою легенди. Досягнутий рівень картографування дає змогу не тільки успішно розвиватися в зазначеному напрямі, а й може стати достатньо надійною базою для розвитку відповідних картографічних досліджень спадщини у вигляді спеціальних тематичних карт аналітичного та синтетичного характеру.

Вивчення досвіду *групи прикладних карт спадщини*, накопиченого в рамках виконання територіальних проектно-планувальних робіт, дуже утруднене через пріоритет неопублікованих картографічних матеріалів та обмеженість доступу до них.

Найбільш значимим документом цього типу стала Генеральна схема (Генсхема) територіального планування України (2001) – найважливіша складова загальнодержавної системи довгострокового прогнозування соціально-економічного розвитку країни, її регіонів і населених пунктів, першооснова всього комплексу містобудівної документації.

Генсхема стала першою містобудівною роботою такого рівня, від початку й до кінця розробленою із застосуванням ГІС-технологій. Серед основних тематичних карт, виконаних у рамках створення містобудівної ГІС, були дві, присвячені питанням культурної та природної спадщини, а саме – карта «Території історико-культурного призначення» (історичні населені пункти; історико-культурні заповідники; ділянки природних ландшафтів, що мають історико-культурну цінність; режим використання територій концентрації археологічних об'єктів) та карта «Природно-заповідні й оздоровчо-рекреаційні території» (національні парки, природні заповідники й заказники; території перспективного розвитку природно-заповідного фонду) [147].

Наведені приклади свідчать про становлення картографування культурної та природної спадщини як перспективного напрямку тематичної картографії, тому розроблення його теоретичних, методологічних та методичних основ набуває надзвичайної актуальності.

Суттєвий внесок у формування таких основ може здійснити створення спеціального тематичного атласу «Культурна та природна спадщина України», тим більше, що це відповідає моделі розвитку атласного національного картографування та сприятиме створенню загальнодержавної геоінформаційної бази України, ідеї і концепції яких послідовно реалізуються Інститутом географії НАНУ [153].

Метою розроблення Атласу культурної та природної спадщини є формування зводу сучасної просторової інформації та знань про історико-культурний потенціал країни, виявлення закономірностей та особливостей розміщення об'єктів і територій культурної спадщини, оцінювання потенціалу культурної спадщини регіонів та населених місць, установлення шляхів включення спадщини до різних видів суспільної діяльності, характеристика сучасного стану державного управління охороною, збереженням, відновленням і використанням культурної та природної спадщини, представлення матеріалу для розроблення відповідних загальнодержавних, регіональних і місцевих програм, різних довідкових та нормативних документів.

Атлас призначається для працівників культури, науки, краєзнавців, викладачів та студентів, владних структур регіонів різного рівня для широкого використання в управлінській, економічній, екологічній, просвітній, культурній та інших сферах діяльності, а також громадян України, які цікавляться культурою та історією своєї Батьківщини.

Карти Атласу стануть важливою складовою інформаційних ресурсів держави та основою для розроблення й реалізації загальнодержавних та регіональних програм розвитку та збереження спадщини.

Видання такого атласу могло б мати велике пропагандистське значення, а саме – відігравати роль візитівки та культурного посланця України за рубежом.

Об'єктами картографування буде обрано:

– пам'ятки культурної спадщини (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки й техніки);

– пам'ятки природної спадщини (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, зоологічні парки, дендрологічні парки тощо);

– музеї, бібліотеки, архіви та інші об'єкти збереження рухомих та нерухомих культурних цінностей;

– структурні елементи історико-культурного каркасу країни та її адміністративно-територіальних одиниць (історичні поселення, історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, релігійні центри, центри народного мистецтва, художніх ремесел і промислів тощо).

Об'єкти картографування розглядатимуться на таких територіальних рівнях:

– *глобальному* – передбачає відображення населення України на світовому тлі. Це будуть карти, що відображуватимуть місце України в культурному та природному середовищі Європи, розміщення найвизначніших пам'яток культурної спадщини української діаспори та ін.;

– *національному (внутрішньодержавному)* – основний рівень дослідження, що забезпечує відображення загальної характеристики різних видів спадщини України, культурно-ландшафтне районування, історико-культурний каркас України тощо;

– *регіональному* – цей рівень картографування використовуватиметься при відображенні розміщення пам'яток культурної та природної спадщини АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя;

– *локальному* – рівень картографування забезпечуватиме відображення об'єктів, які на попередніх рівнях зображувалися пунсоном або іншим позамасштабним знаком. Це плани міст, карти і плани об'єктів спадщини (історико-культурних, природних, біосферних заповідників, національних природних парків, музеїв-скансенів, сакральних споруд, монастирів тощо).

Для кожного рівня картографування плануються окремі масштаби: для глобального – 1:120 000 000, 1:24 000 000; національного (внутрішньодержавного) – 1:3 500 000, 1:5 000 000; регіонального – 1:1 000 000, 1:1 200 000, 1:1 500 000; локального – 1:50 000, 1:25 000, 1:10 000.

Важливий чинник реалізації потенціалу культурної спадщини, який буде відображено в Атласі, пов'язаний із розвитком малих історичних міст і поселень. Це данина становленню сфери спадщини як своєрідної провідної галузі господарства певних місць. Така тенденція охоплює не тільки загальноновизнані історичні міста України, а й інші міста, селища та села, які роблять у стратегії перспективного розвитку головну ставку на збереження й використання своєї культурної та природної спадщини, створення музеїв-заповідників, розвиток пізнавального, екологічного, релігійного, етнографічного та інших видів туризму, традиційних ремесел та промислів, що в сукупності є основою для формування історико-культурного каркасу території (регіону, країни).

Запропонований методичний підхід висуває відповідні вимоги до структури та змісту Атласу, які, на нашу думку, повною мірою характеризують потенціал культурної і природної спадщини України та її регіонів, територіальні особливості розміщення й вплив спадщини на розвиток країни та її регіональну політику.

У структурі Атласу пропонується виділити п'ять розділів.

Атлас відкриватиме розділ **«Місце України в природній і культурній спадщині світу та Європи. Умови й фактори формування та розвитку природної й культурної спадщини України»**. Це серія карт, що показують місце України в природному та культурному середовищі світу і Європи, місце української народності серед інших народів, мовних груп, релігій тощо. Це карти осередків давніх цивілізацій та культур на території України, об'єктів і територій світового значення, занесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Києво-Печерська лавра, Софія Київська, історичний центр міста Львова, геодезичні пункти «Дуги Струве» в селах Баранівка, Катеринівка, Фельштин Хмельницької області, Стара Некрасівка Одеської області, букові ліси Карпат, комплекс резиденції митрополитів Буковини і Далмації) та кандидати до занесення (історичний центр Чернігова, культурний ландшафт каньйону Кам'янець-Подільського, руїни античного міста Херсонес, «Могила Тараса Шевченка» і Канівський природний заповідник, біосферний заповідник «Асканія-

Нова», дендрологічний парк «Софіївка», Бахчисарайський ханський палац, археологічний комплекс «Кам'яна Могила», Миколаївська астрономічна обсерваторія, Судацька фортеця, комплекс резиденції митрополитів Буковини і Далмації, історичний центр Одеси, Кирилівська та Андріївська церкви у Києві, дерев'яні церкви Українських Карпат). Також на картах висвітлюватимуться природно-екологічні, історико-культурні, соціально-економічні умови й чинники, на тлі й під впливом яких формувалися та існують об'єкти культурної та природної спадщини. Заключною (підсумовуючою) картою розділу стане карта «Культурно-ландшафтне районування України».

«Природна та культурна спадщина України» – це один із найбільших розділів Атласу. Він розкриває багато тем і охоплює значну кількість карт пам'яток культурної та природної спадщини України. Це карти історико-культурного каркасу України, історико-культурних пам'яток національного значення, карти пам'яток архітектури й монументального мистецтва, археології, політичної та військової історії, виробничо-технічної діяльності, розвитку науки, освіти, мистецтва, пам'яток природної спадщини. Сюди ж буде включено карти, присвячені пам'ятним місцям життя й діяльності видатних людей України й світу. Чільне місце відводиться картам пам'яток традиційної української культури (топонімія, центри народного мистецтва, художніх ремесел і промислів, ярмарки, осередки народного фольклору, фестивалів народної творчості тощо). До розділу також увійдуть карти, що дають інтегральну оцінку потенціалу культурної спадщини регіонів країни.

Структура та зміст карт розділу **«Природна та культурна спадщина регіонів України»** націлені на відображення стану спадщини в повному обсязі. На картах розділу будуть показані об'єкти природної та культурної спадщини областей, АР Крим, міст Києва та Севастополя, плани обласних центрів, історичних центрів міст, багатих на історико-культурні пам'ятки, тощо. Зміст цього розділу був би неповний без відображення туристської інфраструктури, яка дасть можливість скласти уявлення про рівень і перспективи використання спадщини, про шляхи й заходи щодо її охорони.

Основним завданням розділу «Культурна спадщина української діаспори» є всебічне висвітлення стану культурної спадщини українського народу, що проживає за рубежем. Це величезний пласт української культурної спадщини, створений багатьма поколіннями українців-емігрантів і діячами, що тимчасово мешкали за рубежем або жили на територіях, які згодом опинилися за межами України.

Тематика карт, запланованих у розділі «Охорона, збереження, відновлення та використання культурної й природної спадщини», націлена на висвітлення особливостей державного управління охороною, збереженням, відновленням та використанням культурної та природної спадщини. Основними об'єктами картографування стане структура державного управління спадщиною, розвиток законодавчої та нормативно-правової бази, потужність та розміщення матеріально-технічної бази реставраційно-будівельних організацій тощо. У розділі буде також відображено використання населенням об'єктів культури й спадщини. Чільне місце займуть теми, що відображують особливості розвитку пізнавального, екологічного, релігійного, етнографічного туризму. Об'єктами картографування тут є туристські організації відповідного профілю, туристські та екскурсійні маршрути, найважливіші екскурсійні центри країни, кількість туристів та екскурсантів тощо.

Узагальнена структура й тематика карт Атласу, які будуть уточнюватися, поповнюватися й удосконалюватися в процесі роботи, наводиться в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Структура атласу «Україна. Культурна та природна спадщина»

Назви розділів Теми карт	Основні показники	Масштаб
1. Місце України в природній і культурній спадщині світу та Європи. Умови та фактори формування та розвитку природної й культурної спадщини України		
1.1. Місце України в природній та культурній спадщині Європи	Осередки давніх цивілізацій та культур на території України; Об'єкти та території світового значення, занесені до списку	1:24 000 000

Продовження табл. 4.1

Назви розділів Теми карт	Основні показники	Масштаб
	Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Кієво-Печерська лавра та Софія Київська, історичний центр міста Львів, геодезичні пункти «Дуги Струве», букові ліси Карпат, комплекс резиденції митрополитів Буковини і Далмації) та кандидати до занесення (руїни античного міста Херсонес, «Могила Тараса Шевченка», біосферний заповідник «Асканія-Нова», дендрологічний парк «Софіївка», Бахчисарайський ханський палац дерев'яні церкви Українських Карпат тощо)	
1.2. Природно-екологічні умови та фактори	Фізична карта України	1:3 500 000
1.3. Історико-культурні умови та фактори (етапи формування та розвитку України)	Етапи формування та розвитку України	1:3 500 000
1.4. Соціально-економічні умови та фактори	Карта населення України (кількість, густота, етнічний, релігійний склад населення). Економічна карта України	1:3 500 000
1.5. Культурно-ландшафтне районування		1:3 500 000
2. Природна та культурна спадщина України		
2.1. Пам'ятки природної спадщини загальнодержавного значення	Склад (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, регіональні ландшафтні парки, штучно створені об'єкти – ботанічні сади, зоологічні парки,	1:5 000 000

Продовження табл. 4.1

Назви розділів Теми карт	Основні показники	Масштаб
	дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва); кількість рідкісних видів флори та фауни, що перебувають під охороною; ландшафтне (пейзажне) різноманіття; щільність пам'яток (частка площ пам'яток від площ адміністративних одиниць – «відсоток заповідності»)	
2.2. Історико-культурний каркас країни	Населені пункти, включені до Списку історичних населених місць України; історико-культурні заповідники тощо; насиченість пам'яток національного значення (кількість об'єктів на 1000 осіб)	1:5 000 000
2.3 Історико-культурні пам'ятки національного значення	Склад (історії, археології, монументального мистецтва, архітектури) і щільність пам'яток (кількість об'єктів на 1000 кв. км)	1:5 000 000
2.4. Археологічні пам'ятки національного значення	Склад (поселення, поховальні об'єкти, оборонні споруди, пам'ятки древніх культур, пам'ятки мистецтва та епіграфіки) і щільність пам'яток (кількість пам'яток на 1000 кв. км.)	1:5 000 000
2.5. Історичні пам'ятки національного значення	Склад (політичні, військові, культурні – освіти науки та культури, економічні, екологічні) і щільність пам'яток (кількість пам'яток на 1000 кв. км.)	1:5 000 000
2.6. Пам'ятки архітектури та монументального мистецтва національного значення	Склад (архітектура: громадська, промислова, військова, культурова; архітектурні монументи, монументальне мистецтво) і щільність пам'яток (кількість пам'яток на 1000 кв. км.)	1:5 000 000

Продовження табл. 4.1

Назви розділів Теми карт	Основні показники	Масштаб
2.7. Пам'ятки науки й техніки національного значення	Склад (наука, техніка, освіта тощо) і щільність пам'яток (кількість об'єктів на 1000 кв. км)	1:5 000 000
2.8. Пам'ятні місця життя та діяльності видатних людей	Склад (народилися, діяли, перебували, загинули, поховані) і щільність пам'яток (кількість місць на 1000 кв. км)	1:5 000 000
2.9. Пам'ятки традиційної культури	Склад (топонімічні пам'ятки, центри народного мистецтва, художніх ремесел і промислів, ярмарки, осередки народного фольклору, фестивалі народної творчості) і щільність пам'яток (кількість об'єктів на 1000 кв. км)	1:5 000 000
2.10. Музеї, бібліотеки, архіви	Склад (музеї за спеціалізацією – комплексні, історичні, краєзнавчі, художні, меморіальні, природничі тощо; музеї за формою – музеї, будинки-музеї, музеї-квартири, музеї-заповідники, музеї під відкритим небом тощо; бібліотеки, архіви) та щільність об'єктів (кількість об'єктів на 1000 кв. км)	1:5 000 000
2.11. Потенціал культурної спадщини регіонів України	Інтегральна оцінка потенціалу культурної спадщини регіонів та населених місць	1:3 500 000
3. Природна та культурна спадщина регіонів України		
3.1. Природна та культурна спадщина АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя	Розміщення пам'яток природної та історико-культурної спадщини національного (загальнодержавного) та місцевого значення (за структурою та складом, відповідно до наведених у розділі II)	1:1 000 000 1:1 250 000 1:1 500 000
3.2. Плани міст	Плани міст Києва, Севастополя, усіх обласних центрів, історичні центри ряду міст.	1:50 000, 1:25 000, 1:10 000

Продовження табл. 4.1

Назви розділів Теми карт	Основні показники	Масштаб
	Плани найвизначніших історичних міст України (Білгорода-Дністровського, Бродів, Дрогобича, Золочева, Кам'янець-Подільського, Коломиї, Могилева-Подільського, Моршина, Стрия, Умані, Чорткова тощо)	
3.3. Карти та плани об'єктів спадщини	Карти та плани природних, історико-культурних, біосферних заповідників, національних природних парків, музеїв-скансенів, культових споруд, монастирів тощо	1:50 000, 1:25 000, 1:10 000
4. Культурна спадщина української діаспори		
4.1. Культурна спадщина української діаспори	Розміщення української діаспори; розміщення найвизначніших пам'яток культурної спадщини української діаспори	1:120 000 000
5. Охорона, збереження, відновлення та використання природної й культурної спадщини		
5.1. Державне управління охороною, збереженням, відновленням та використанням природної й культурної спадщини	Склад (структура органів державного управління з питань національної природної та культурної спадщини; розвиток законодавчої та нормативно-правової бази – кількість актів за роками видання)	1:5 000 000
5.2. Матеріально-технічна база	Потужність та розміщення реставраційно-будівельних організацій	1:5 000 000
5.3. Державні, регіональні та місцеві програми збереження й використання культурної спадщини	Склад (державні, регіональні та місцеві програми; програми збереження і використання культурної спадщини, збереження і розвитку історико-культурних територій, історичних місць, музеїв-заповідників, садиб, національних парків та інших	1:5 000 000

Закінчення табл. 4.1

Назви розділів Теми карт	Основні показники	Масштаб
	форм збереження культурного й природного середовища тощо), кількість, обсяги фінансування (заплановані та фактичні)	
5.4. Використання об'єктів культури і спадщини	Склад (використання фондів бібліотек і архівів; відвідуваність музеїв; відвідуваність об'єктів природної спадщини тощо)	1:5 000 000
5.5. Розвиток пізнавального, екологічного, релігійного, етнографічного туризму	Склад (туристські організації відповідного профілю, туристські та екскурсійні маршрути, кількість туристів та екскурсантів тощо)	1:5 000 000

Планується, що карти Атласу будуть орієнтовані значною мірою на встановлення значення об'єктів спадщини для економічного розвитку держави, її регіонів, розвиток туризму та екскурсійної діяльності, формування духовності людей. У зв'язку з цим глибоко досліджуються показники щільності та виявляються регіональні відмінності розміщення об'єктів спадщини, зроблено спробу інтегрального оцінювання потенціалу спадщини регіонів. Тут же знайдуть відображення й ті аспекти регіональної соціальної і туристської інфраструктури, які дадуть можливість скласти уявлення про рівень і перспективи використання спадщини, рівень розвитку інституціональної, законодавчої та нормативно-правової, матеріально-технічної баз охорони, збереження та розвитку спадщини, рівень державної підтримки через реалізацію відповідних державних та регіональних програм тощо.

З огляду на масштабність майбутньої роботи та необхідність відповідного теоретико-методичного обґрунтування, перспективні напрями атласного картографування культурної та природної спадщини можуть включати:

– розроблення наукових та методичних засад атласного картографування спадщини на різних територіальних рівнях, визначення напрямів, вимог та особливостей створення картографіч-

них творів для потреб спадщини, які повинні складати цілісну систему (вибір об'єктів та їхня класифікація, масштабний ряд, форми представлення інформації тощо);

- створення й видання поліграфічної та електронної версій Атласу «Україна. Культурна та природна спадщина» з використанням сучасних інформаційних технологій і розробок;

- створення й видання регіональних атласів культурної та природної спадщини, окремих районів і населених місць (поліграфічної та електронної версій), підготовлених на єдиних науково-методичних засадах;

- створення й розвиток відповідної державної та регіональних інформаційних баз даних про об'єкти культурної й природної спадщини (в перспективі – геоінформаційних систем).

4.3. Концепція навчального курсу «Культурна та природна спадщина»

Однією з найважливіших цілей сучасного українського суспільства, як і всього людства взагалі, в галузі суспільної діяльності є духовне відродження шляхом ефективного збереження й активного використання культурної та природної спадщини.

Нерозуміння й недооцінювання ролі історико-культурного та природного середовища, пам'яток історії, культури, архітектури, природи, неінформованість щодо пам'яткоохоронної та заповідної справи певної частини сучасного суспільства, дефіцит кваліфікованих фахівців призводять до непоправної втрати численних об'єктів культурної й природної спадщини.

Відсутність належних знань про історико-культурне надбання нашої держави, історію та знамениті пам'ятні місця рідного краю – характерні прогалини в освіті багатьох випускників вишів. Усвідомлення цієї проблеми та пошук шляхів її вирішення особливо важливі в ситуації формування системи підготовки фахівців нової формації. Євроінтеграційний вектор України, її приєднання до європейських та міжнародних конвенцій є головними факторами розвитку вітчизняної освіти, культури та

науки, її закономірного залучення до загальносвітової культурної політики, визначальними рисами якої є піклування про свою культурну й природну спадщину, активне використання її для розвитку країни, гідне представлення всьому світу, примноження її багатства та дбайлива передача майбутнім поколінням.

Досвід країн близького зарубіжжя, зокрема Росії, свідчить, що питання культурної й природної спадщини розглядаються в рамках програми середньої загальноосвітньої школи, їх уведено до державних освітніх стандартів вищої професійної освіти за напрямками «Екологія й природокористування» (511100), «Музеєлогія» (021000), «Культурологія», «Соціально-культурний сервіс і туризм» (230500) тощо. У навчальних планах географічних факультетів багатьох освітніх закладів Росії з'явилися відповідні лекційні курси, підготовлені та видані відповідні посібники. Зокрема, на географічному факультеті Московського державного університету курс «Природна та культурна спадщина» було запропоновано в 1993 році, курс «Географія природної й культурної спадщини» викладається на факультеті географії і геоекології Санкт-Петербурзького державного університету тощо [143].

Аналогічна діяльність здійснюється й на міжнародному рівні. Наприклад, Центр Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в рамках проекту з розвитку освітніх програм щодо інформування підростаючого покоління про унікальні цінності пам'яток природи й культури та залучення молоді до практичної діяльності зі збереження всесвітньої спадщини підготував методичний посібник «Всесвітня спадщина в руках молодих»; його перекладено різними мовами, в тому числі й російською [33].

В Україні широковідомих навчальних програм із географії природної й культурної спадщини досі не розроблено, хоча досвід розроблення та впровадження подібних програм існує: наприклад, на кафедрі археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка вже декілька років викладається спецкурс «Юридичні та організаційні заклади охорони пам'яток». Зроблено перші кроки з розроблення програм для профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах [224].

Разом із тим багато які українські вчені та фахівці заклали надійну теоретичну, методологічну та методичну базу в сфері охорони, збереження й збалансованого використання історико-культурних і природних об'єктів. Використання праць і досліджень українських учених у поєднанні з вивченням і практичним застосуванням здобутків провідних зарубіжних науковців дало змогу розробити проект навчальної програми курсу «Культурна та природна спадщина» для студентів географічних факультетів.

Запровадження такого курсу відповідає вимогам часу і спрямоване, з одного боку, на реалізацію Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» від 20 квітня 2004 року № 1692-IV щодо забезпечення підготовки кадрів для сфери охорони культурної спадщини; а з іншого – на реалізацію Указу Президента України від 04 липня 2005 року № 1013/2005 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» з опрацювання й забезпечення реалізації заходів щодо докорінного поліпшення виховної роботи з дітьми, учнівською та студентською молоддю на основі традицій і звичаїв українського народу, вивчення його історичної та культурної спадщини [180; 190].

Мета курсу – ознайомити студентів із системою наукових знань про культурну й природну спадщину та її роль у житті суспільства, сприяти формуванню їхнього світогляду, усвідомленню та розумінню проблем збереження та використання спадщини.

Програма дисципліни є особливим інтегрованим курсом, у якому, крім природничонаукових (географії, екології та ін.) передбачено використання комплексів історичних знань (історії, археології, етнології), культурології та музеєзнавства, туризму, краєзнавства тощо.

Методологія предмета визначається сучасними вимогами, що висуваються до культурної й природної спадщини як взаємозалежних частин єдиного цілого та потужного фактора розвитку соціально-економічного комплексу, вона заснована на існуючому законодавчому та нормативно-правовому полі, практичному досвіді ефективного використання об'єктів

спадщини, діяльності музеїв-заповідників (заповідників), національних парків та інших організацій подібного типу.

У розділах курсу розглядаються як теоретичні, правові та інституціональні питання й проблеми культурної й природної спадщини, так і практичні: наприклад, досвід розроблення програм збереження й використання, принципи й методи туристської діяльності з питань використання спадщини тощо.

Завдання курсу:

1) ознайомити студентів із феноменом спадщини в сучасній науці й культурі; вивчити основні поняття, категорії, функції спадщини;

2) дати уявлення про основні історико-культурні та природоохоронні території й об'єкти, їхнє місце в українській і світовій культурі;

3) вивчити світовий та український досвід охорони та використання спадщини: завдання, пріоритети, засоби, форми, механізми тощо;

4) дати уявлення про основи державної політики, сучасне міжнародне й українське законодавство в сфері охорони й використання спадщини;

5) розглянути проблеми використання культурної й природної спадщини, її сфери, тенденції;

6) показати соціальну та економічну ефективність збереження спадщини;

7) прищепити розуміння необхідності дбайливого відношення до культурного та природного надбання, уміння використовувати отримані знання в суспільній і професійній сферах діяльності.

Структура курсу представлена п'ятьма тематичними розділами. Особливість викладання курсу – поєднання теоретичної підготовки з розвитком практичних навичок, активним використанням Інтернет-технологій, обов'язкового супроводу лекцій і семінарів відеорядом (фільми, комп'ютерні презентації, «прогулянки віртуальними музеями» тощо), виїзними заняттями в музеях-заповідниках тощо.

Компоненти змісту програми курсу наведено в табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Основні компоненти та зміст Програми навчального курсу «Культурна та природна спадщина»

Розділи	Зміст
I. Вступ	
	<p>Мета, завдання, зміст і структура курсу. Основні поняття та категорії. Становлення науки про культурну та природну спадщину. Методи суспільно-географічного дослідження спадщини в Україні, методики збирання та аналізу інформації, в тому числі за допомогою ГІС-технологій. Освітні підходи до вивчення спадщини: відвідування об'єктів спадщини й музеїв; використання Інтернет у курсі вивчення спадщини</p>
II. Культурна спадщина	
2.1. Історія та досвід охорони пам'яток та культурної спадщини за рубежом і в Україні	
2.2. Об'єкти культурної спадщини	<p>Класифікація за видами, категорії об'єктів, географія і оцінювання розміщення на території України (пам'ятки – історико-культурні, археологічні, історичні, архітектури та монументального мистецтва, науки й техніки національного значення; пам'ятні місця життя та діяльності видатних людей; музеї, бібліотеки, архіви)</p>
2.3. Історико-культурні території	<p>Регламентация у вітчизняному й зарубіжному законодавствах, типологія, географія й оцінювання розміщення на території України. Поняття історико-культурного каркасу країни та регіону; структурні елементи історико-культурного каркасу: історичні поселення; історико-культурні заповідники, музеї під відкритим небом; релігійні центри – місця паломництва; пам'ятки традиційної культури – центри народного мистецтва, художніх ремесел і промислів; нематеріальна культурна спадщина; топоніми та їх історико-культурне значення</p>
2.4. Культурна спадщина української діаспори, географія найбільш визначних пам'яток	

Продовження табл. 4.2

Розділи	Зміст
2.5. Законодавчі, нормативно-правові та інституціональні основи захисту культурної спадщини	Сучасне українське законодавство в сфері охорони та використання культурної спадщини; особливості та основні принципи: виявлення, вивчення, паспортизація та оцінка об'єктів; державний облік, охорона і використання історико-культурних цінностей. Основи державної політики з питань культурної спадщини: зміст, основні напрями, методи й інструменти, особливості здійснення. Органи державного управління
III. Природна спадщина	
3.1. Становлення природно-заповідної справи	Дефініції природної спадщини, об'єкти і явища. Біологічне й ландшафтне різноманіття як природна спадщина. Історія та досвід розвитку заповідної справи в зарубіжних країнах та в Україні. Природно-заповідний рух у сучасній Україні. Соціальна ефективність збереження природної спадщини
3.2. Об'єкти природно-заповідного фонду	Класифікація та географія: природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, регіональні ландшафтні парки, штучно створені об'єкти – ботанічні сади, зоологічні парки, дендрологічні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва
3.3. Природно-культурна спадщина	Поняття про культурний ландшафт. Традиційне природокористування як явище спадщини, його види й поширення
3.4. Законодавчі, нормативно-правові та інституціональні основи охорони природної спадщини	Правові основи законодавства щодо об'єктів природно-заповідного фонду. Органи державного управління заповідною справою. Засади екологічного моніторингу об'єктів спадщини. Напрямки удосконалення управління природною спадщиною: застосування економічних і адміністративних механізмів, забезпечення державної й суспільної підтримки екологічної та духовної культури тощо

Продовження табл. 4.2

Розділи	Зміст
IV. Основи збереження природної та культурної спадщини	
4.1. Ідеологія спадщини	Феномен спадщини в науці й культурі. Екологічні та соціальні функції спадщини. Цінності, проблеми й перспективи захисту та використання спадщини в сучасному суспільстві
4.2. Основи вивчення, охорони, реставрації й консервації об'єктів спадщини та історико-культурного середовища	
4.3. Міжнародний досвід охорони культурної і природної спадщини	Конвенції і рекомендації ЮНЕСКО та Європейського Союзу щодо охорони культурної спадщини. Досвід правової охорони спадщини в зарубіжних країнах. Список Всесвітньої спадщини – глобальна стратегія складання, критерії відбору культурних та природних об'єктів, географія об'єктів Всесвітньої спадщини. Міжнародні органи та центри вивчення й документування пам'яток історії, культури, архітектури та містобудування, археології, культурних ландшафтів тощо
V. Стратегія розвитку й збереження природної та культурної спадщини	
5.1. Історико-культурний і природний потенціал спадщини України	Місце України в культурній та природній спадщині Європи й світу, об'єкти та території світового значення, занесені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Історико-культурний і природний потенціал регіонів та населених місць України – оцінювання, районування, картографування. Напрями та особливості створення картографічних творів для потреб спадщини. Ризик утрати спадщини, його фактори і їх оцінка, економічний і соціальний збиток від втрати природної і культурної спадщини. Формування каркасу історико-культурних і природних заповідних територій як основи збереження усього культурно-

Закінчення табл. 4.2

Розділи	Зміст
	природного простору країни, окремих її регіонів та населених міст
5.2. Спадщина і розвиток туризму	Культурно-освітній, екологічний, релігійний, етнографічний та агротуризм. Мета, завдання, стратегії розвитку і перспективи. Класифікація туристських маршрутів, принципи й методи розроблення маршруту. Підготовка та організація екскурсій
5.3. Проектування розвитку історико-культурних і природних заповідних територій	Основні форми актуалізації спадщини, методологія розроблення стратегій, планів та проєктів розвитку історико-культурних і природних заповідних територій. Об'єкти спадщини в системі національних та туристських маршрутів – «Намисто Славутича», «Золота підкова Черкащини» тощо. Розрахунки туристсько-екскурсійних потоків і визначення потреб у мережі туристської інфраструктури тощо
5.4. Спадщина і розвиток країни	Місце спадщини в концепціях збалансованого розвитку України і зарубіжних країн, стан спадщини як індикатор збалансованого розвитку суспільства, спадщина і регіональна політика. Спадщина як фактор соціального та економічного розвитку окремих міст і регіонів. Економічний потенціал спадщини. Науково-методичні підходи до визначення характеру й ступеня впливу компонентів історико-культурного потенціалу на різні аспекти соціально-економічного розвитку регіонів. Досвід розроблення та реалізації комплексних державних, регіональних і місцевих програм збереження й використання культурної спадщини, збереження й розвитку історико-культурних територій, історичних міст, музеїв-заповідників, садиб, національних парків та інших форм збереження історико-культурного і природного середовища тощо

Практичне застосування отриманих знань можливе, наприклад, у сфері планування соціально-економічного розвитку історико-культурних територій, туристській індустрії (для туроператорів, які розробляють туристські та екскурсійні тури або маршрути з метою ознайомлення місцевого населення й закордонних туристів із культурною та природною спадщиною України; для розроблювачів рекламно-інформаційної продукції – путівників, довідників, рекламних буклетів і брошур, що презентують культурну спадщину й туристські маршрути) тощо.

ПІСЛЯМОВА

У монографії здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання вдосконалення теоретико-методичних засад суспільно-географічного дослідження культурної спадщини. Розроблено практичні рекомендації щодо збереження й використання культурної спадщини в сучасних соціально-економічних умовах. Внаслідок проведеного дослідження було сформульовано такі висновки:

Культурна спадщина набуває значення нового чинника економічного й духовного життя багатьох територій, є потужним ресурсом збалансованого розвитку суспільства, виконуючи в новочасному суспільстві безліч сучасних функцій, зокрема: політичну, економічну, соціальну й духовну. У той же час, вивчення й узагальнення сучасних теоретико-методологічних праць щодо оцінювання культурної спадщини дало змогу встановити недостатню розробленість концепції використання культурної спадщини загалом та її понятійно-термінологічного апарату зокрема. У праці звернуто увагу на відсутність узагальнюючого дослідження цієї сфери з позицій соціально-економічної географії як на рівні країни, так і на рівні її регіонів.

На основі вивчення та узагальнення наукових праць останніх років констатовано, що в сучасній географічній науці формується новий напрям наукових досліджень – географія спадщини, об'єктом вивчення якої є культурна (із включенням нематеріальної) та природна спадщина.

Проведена робота дала можливість систематизувати підходи до розгляду поняття «культурна спадщина» за типами, поглибити понятійний апарат та сформулювати авторські дефініції термінів «історико-культурні ресурси», «історико-культурний потенціал»

та «історико-культурний каркас», запропонувати уточнену й доповнену компонентну структуру культурної спадщини та напрями актуальних суспільно-географічних досліджень сфери культурної спадщини.

Сформульовано принципи суспільно-географічного дослідження культурної спадщини та розроблено структурно-географічну модель комплексного суспільно-географічного вивчення культурної спадщини як чинника соціально-економічного розвитку регіонів, мета якого полягає у виявленні та оцінюванні історико-культурного потенціалу регіонів, територіальних особливостей його зосередження, оцінюванні впливу на соціально-економічний розвиток, визначенні тенденцій, закономірностей, шляхів та напрямів розвитку сфери збереження й використання культурної спадщини України.

Аналіз, класифікація та виявлення недоліків у застосуванні існуючих методичних підходів дали змогу запропонувати авторську методику оцінювання культурної спадщини як ресурсу розвитку території, що складається з двох частин відповідно до територіального рівня її охоплення: регіону або адміністративного району (міста, планувальної зони). Встановлено та розкрито основні етапи оцінювання: формулювання мети; визначення структури (об'єктів, територій та явищ) культурної, в тому числі нематеріальної спадщини, які підлягають оцінюванню; формулювання критеріїв та визначення показників оцінювання згідно з метою дослідження, масштабом та властивостями об'єкта; отримання інтегральних оцінок; визначення напрямів застосування.

Розроблено методику дослідження характеру й оцінювання ступеня впливу культурної спадщини на розвиток регіонів, що включає декілька взаємопов'язаних етапів: виведення комплексної (інтегральної) оцінки історико-культурного потенціалу регіону, ранжування та типологія регіонів за інтегральною оцінкою; вивчення напрямів та характеру впливу культурної спадщини на соціально-економічний розвиток територій; вивчення впливу культурної спадщини на розвиток туризму в цілому та її окремих видів зокрема: визначення показників, що

характеризують використання історико-культурного потенціалу регіону; розрахунок часткових рейтингових оцінок ефективності використання історико-культурного потенціалу в соціально-економічному розвитку регіонів; виведення комплексної (інтегральної) оцінки; ранжування та типологія регіонів за інтегральною оцінкою використання історико-культурного потенціалу; типізація регіонів у системі координат «Рівень історико-культурного потенціалу – Рівень використання історико-культурного потенціалу».

Аналіз сучасного стану та основних проблем збереження і використання культурної спадщини України показав, що країна та її регіони володіють величезним історико-культурним потенціалом, деякі складові якого є унікальними і мають загальносвітове значення.

Аналіз територіальної диференціації історико-культурного потенціалу показав існування значних диспропорцій насиченості регіонів України об'єктами культурної спадщини. Найвищий рівень насиченості об'єктами культурної спадщини спостерігається у Львівській області і м. Київ, найнижчий – у Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській та Миколаївській областях.

Із застосуванням запропонованої в монографії методики стало можливим здійснити порівняльний аналіз і типізацію регіонів України відповідно до економіко-географічних характеристик ефективності реалізації історико-культурного потенціалу в межах їхніх територій. Отримані результати дали змогу оцінити сучасний стан реалізації історико-культурного потенціалу, виявити основні внутрішні та зовнішні проблеми використання об'єктів культурної спадщини у країні та в межах її окремих регіонів. Так, з'ясовано, що порівняно краща ситуація з реалізацією історико-культурного потенціалу в м. Київ, АР Крим, Львівській, Одеській та Дніпропетровській областях. Найнижча ефективність використання історико-культурного потенціалу в Миколаївській, Кіровоградській, Житомирській та Сумській областях. Установлено, що більшості регіонів України притаманний показник використання об'єктів культурної спадщини нижче від середнього рівня.

Порівняльний аналіз співвідношення двох індексів (оцінки величини історико-культурного потенціалу та оцінки його реалізації) дав підстави виділити такі типи регіонів:

– низький потенціал спадщини, низький рівень використання (Житомирська, Кіровоградська, Київська, Миколаївська, Херсонська, Черкаська області);

– низький потенціал спадщини, високий рівень використання (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Полтавська, Харківська області);

– високий потенціал спадщини, низький рівень використання (Волинська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська, Чернівецька області);

– високий потенціал спадщини, високий рівень використання (АР Крим, Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська області, міста Севастополь і Київ).

Існування значних диспропорцій та велика різноманітність типів регіонів за отриманими показниками свідчать про необхідність розроблення та впровадження системних заходів щодо включення культурної спадщини до пріоритетів загальнодержавного, регіонального та місцевого розвитку.

Обґрунтовано основні напрями та розроблено практичні рекомендації щодо збереження й використання культурної спадщини в сучасних соціально-економічних умовах, зокрема:

– одним з основних методів включення об'єктів спадщини в реальне економічне життя країни визнано програмно-цільовий, під яким розуміються комплексні теоретичні, науково-методологічні та науково-методичні основи розроблення та реалізації цільових програм, тобто науково-методичні основи управління вирішенням складних проблем із використанням для цього цільових програм;

– обґрунтовано доцільність створення тематичного Атласу природної та культурної спадщини України. Розроблено концепцію створення тематичного атласу «Україна. Культурна та природна спадщина», запропоновано зміст розділів Атласу й перелік карт. Визначено основні завдання й перспективні напрями картографування спадщини;

– обґрунтовано необхідність запровадження навчального курсу, що ознайомить студентів із системою наукових знань про культурну й природну спадщину та її роль у житті суспільства, сприятиме формуванню їхнього світогляду, усвідомленню та розумінню проблем збереження та використання спадщини. Розроблено проект навчальної програми курсу «Культурна та природна спадщина», розрахований на студентів географічних факультетів. Визначено основні компоненти та зміст програми навчального курсу.

Здійснене дослідження засвідчило, що культурна спадщина є важливим фактором соціального, економічного і духовного розвитку територій різного рангу. Історико-культурне й природне багатство країни надає їй реальні можливості для економічного й соціального піднесення. Одержані теоретичні й прикладні результати дослідження створюють передумови для формування відповідної методичної бази щодо застосування їх у народному господарстві, що підсилює практичну значущість проведеної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аксенова Н.В.* Историко-культурный потенциал Республики Молдова // Туризм: право и экономика. – 2004. – № 1. – С. 26–31.
2. *Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури: (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України) / НАН України; Інститут історії України / В.О. Горбик (відп. ред.). – К., 1999. – 304 с.*
3. *Акуленко В.І.* Становлення і розвиток законодавства про охорону і використання пам'яток культури в Україні (1917–1991 рр.): Дис...канд. юрид. наук у формі наук. доп., що виконує також функції автореферата: 12.00.01 / АН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1992. – 33 с.
4. *Аналіз державної політики на підтримку туризму в Україні та практичні рекомендації поліпшення її ефективності: Аналітичне дослідження // Державна туристична адміністрація України; Спілка розвитку туризму та ремесел малих міст Західного регіону України «Золоте Перевесло». – К., 2005. – 161с.*
5. *Атлас Автономна Республіка Крим. – Київ – Сімферополь: Ін-т географії НАН України, Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського, ЗАТ «Інститут передових технологій», 2003. – 80 с.*
6. *Атлас Запорізької області. – К.: ГУГК та кадастру, 1997.*
7. *Атлас Народна Республіка Бґґария. – София: ГУГК, 1973.*
8. *Атлас объектов культурного наследия (памятников истории культуры) города Москвы – В 3-х т. – М.: ИД Руденцовых, 2009.*
9. *Атлас. 100 национални туристически обекта. Бґґария. – София, 1968.*
10. *Байтеряков О.З.* Географічні аспекти формування і розвитку гірських туристсько-рекреаційних систем (на прикладі Криму): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1996. – 17 с.
11. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2001. – 395 с.

12. *Бейдик О.О., Вортман Д.Я.* Нові аспекти виявлення, систематизації та картографування архітектурно-історичних ресурсів як об'єктів пізнавального туризму // Туризм в Україні: економіка та культура: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (9-10 вересня 1998 р.) – К.: КМ – Трейдинг, 1998. – Частина друга. – С. 117–135.

13. *Берлянт А.М., Бронникова В.К., Веденин Ю.А.* А.А.Лютый и картографирование наследия России. – М.: Институт Наследия, 2003. – 182 с.

14. *Биржаков М.Б.* Введение в туризм: Учеб. пособие.– 3-е изд. – СПб.: Изд. дом Герда, 2002. – 320 с.

15. *Богорад О.Д., Невелев О.М., Падалка В.М., Підмогильний М.В.* Регіональна економіка: Словник-довідник / За ред. М.В. Підмогильного. – К.: НДІСПМ, 2004. – 346 с.

16. *Бухтоярова И.В.* Статистический анализ рынка туристских услуг в России: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.12 / Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики. – М., 2003. – 24 с.

17. *Валиев М.Ш.* Организационно-экономические основы развития регионального туризма в рыночной экономике: Автореф. дис... канд. экон. наук. – М., 2004. – 25 с.

18. *Василевский Л.И.* Некоторые вопросы сопоставления территориальных макросистем разного размера // Прикладные социально-географические исследования: Тезисы докл. респ. семинара-совещания. – Тарту, 1984.

19. *Веденин Ю.А.* Необходимость нового подхода к культурному и природному наследию России // Актуальные проблемы сохранения культурного и природного наследия. – М.: Ин-т Наследия, 1995. – С. 7.

20. *Веденин Ю.А.* Основы географического подхода к изучению и сохранению культурного наследия // Наследие и современность. Информационный сборник. Вып. 12. – М.: Ин-т Наследия, 2004. – С. 3–21.

21. *Веденин Ю.А.* Очерки по географии искусства: Монография. – М.: Ин-т наследия, 1997. – 224 с.

22. *Веденин Ю.А.* Природное и культурное наследие как основа формирования охраняемых территорий // Дурбанский аккорд: Материалы Пятого всемир. конгресса по особо охраняемым прир. территориям. – М.: Ин-т Наследия, 2004. – С. 5–6.

23. *Веденин Ю. А., Водарский Я. Е., Ельчанинов А. И., Сахаров А. Н., Шульгин П. М.* Концепция тома «История. Культура и национальное наследие» Национального атласа России. – М., 2002. – 28 с.

24. *Веденин Ю.А., Ельчанинов А. И., В. В. Свейников, Шульгин П. М.* Программа и содержание части «Культура» тома «История. Культура» Национального атласа России. – М., 2002. – 37 с.

25. *Веденин Ю.А., Кулешова М.Е.* Культурный ландшафт как объект культурного и природного наследия // Изв. РАН. Сер. геогр. – 2001. – № 1. – С. 7–14.

26. *Веденин Ю.А., Шульгин П.М.* Новые подходы к сохранению и использованию культурного и природного наследия в России // Изв. АН РФ.– Сер. геогр. – 1992. – № 3. – С. 90–99.

27. *Вечерський В.В.* Проблеми українських заповідників // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 3-4. – С. 16–20.

28. *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць: Монографія. – К.: ЦЦПТАМ, 2003. – 560с.

29. *Вечерський В.В., Поліщук А.А.* Методика дослідження культурно-історичного і природного потенціалу як ресурсу туристично-екскурсійної діяльності // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму: Тези доповідей і повідомлень Всеукр. наук.-практ. конф. (вересень 1994 р.). – Київ – Косів, 1994.– Ч. 1. – С. 149–152.

30. *Водзинський Є.* Питання охорони своєрідності історичних міст України // Архітектурна спадщина України. – К.: Українознавство, 1995. – Вип. 2. – С. 242–253.

31. *Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры* : Сб. науч. тр. – М.: М-во культуры РФ, Рос. Акад. Наук, НИИ культуры, 1992. – 281 с.

32. *Воробьева Н.В.* Историко-культурное наследие в территориальной социально-экономической системе Липецкой области: Автореф. дис... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2002. – 22 с.

33. *Всемирное наследие в руках молодых: знать, ценить и действовать: Метод. пособие* / Под ред. Л.С.Лазгиева, Т.А.Мурована. – М.: Московское бюро ЮНЕСКО, 2000. – 251 с.

34. *Гаврильчак И.Н.* Туризм в России: концептуальные основы стратегических направлений развития: Монография. – СПб.: Изд-во СПбГИСЭ, 2001. – 171с.

35. *Галух Г.О., Сахнова Н.С., Швець О.Б.* Простір розвитку релігійного туризму в Криму // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 34. – С. 170–173.

36. *Галуцкий Г.М.* Проблемы экономической оценки памятников истории и культуры и их вовлечение в народнохозяйственный оборот // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры. – М., 1992. – С. 20–31.

37. *Гаррісон Лінн С.* Розвиток туризму в історичних

містечках: привід для роздумів. <http://www.istc.biz/index.php?id=12&cons=1&N=2> (Офіційний сайт Ін-ту управління суспільними змінами, м. Київ).

38. *Герасименко Т.И.* Методологические и методические подходы к культурно-географическим исследованиям // Вестник ОГУ. – 2004. – С. 86–90.

39. *Глаголев А.И.* О ценности памятника культуры и ее экономическом выражении (на пути распознавания и измерения значений памятника в культурной и хозяйственной жизни общества) // Памятниковедение: Теория, методология, практика. – М., 1986. – С. 76–97.

40. *Горб К.Н.* Экономико- и социально-географические проблемы развития особо охраняемых территорий наследия (на примере Украины): Автореф. дис ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1998. – 20 с.

41. *Гошко Т.* Місто як простір і час // Львівська газета. – 2005. – № 73 (639). – С. 7.

42. *Гранкина М.А.* Этнографический туризм как историко-культурное явление // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №13. – С. 15–18.

43. *Григорьев А.А.* Священные места планеты. – СПб., АССПИН, 2003. – 365 с.

44. *Грицик М.В.* Розвиток туризму і його вплив на соціально-економічний розвиток великого міста (на прикладі Києва) // Туризм: Теорія і практика. – 2005. – № 1. – С. 34–37.

45. *Гуляев В.Г.* Туризм: экономика и социальное развитие: Монография. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 303 с.

46. *Декларация прав культуры: (проект) / Пушкинский Дом РАН, СПбГУП. – СПб.: СПбГУП, 1995. – 15 с.*

47. *Делокаров К.Х.* Нравственность и проблемы устойчивого развития // Открытое общество и устойчивое развитие: местные проблемы и решения. – М., 2000. – Вып. VI. – С.29–46.

48. *Дерен И.И.* Экономическое влияние туристской индустрии на развитие отдельных видов промышленности (на примере Владимирской области): Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / Санкт-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 2000. – 23 с.

49. *Деякі питання реалізації Закону України «Про народні художні промисли»:* Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 283 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 11. – С. 112, ст. 516.

50. *Доверительное управление культурным и природным*

наследием в России: прецеденты, аргументы, документы. – М.: Центр Наследия, 2005. – 106 с.

51. Драгичевич-Шешич М., Стойкович Б. Культура: менеджмент, анимация, маркетинг: [Пер. с сербохорв.]. / Новосибир. отд-ние Союза театралных деят. России. При содействии Новосиб. отд-ния Ин-та «Открытое о-во». – Новосибирск: Тигра, 2000. – 227 с.

52. Дрогушевська І.Л., Кучеренко Г.М. Туристичні картографічні твори ДНВП «Картографія» // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. – К., 2003. – С. 92–95.

53. Дружинин А.Г., Суций С.Я. Очерки географии русской культуры. – Ростов н/Д: СКНЦ ВШ, 1994. – 576 с.

54. Евдокимова Е.В. Динамика роли и функций историко-культурного наследия в развитии городских поселений и окружающей сельской местности // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: Материалы 13-ой междунар. конф. молодых ученых (26-30 декабря 2002 г.). – СПб., 2002. <http://www.sovmu.spbu.ru/main/conf/man-nat-soc/2002/14-13.htm> (Официальный сайт Совета молодых ученых СПбГУ)

55. Евдокимова Е.В. Особенности формирования историко-культурного и природного наследия Смоленщины // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: Материалы 11-ой междунар. конф. молодых ученых (27-30 декабря 2000 г.). – СПб., 2000. – С.473–477.

56. Евдокимова Е.В. Природное и историко-культурное наследие в региональном развитии: на примере Смоленской области: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 25.00.24 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2002. – 22 с.

57. Ельчанинов А.И. Картографирование культурного и природного наследия России // Изв. РАН. Сер. геогр. – 2003. – № 4. – С.103–106.

58. Емельянов А.А. Формирование историко-культурной оценки территории исторического поселения (на примере Китай-города). http://www.evarussia.ru/eva2003/russian/dok_1033.html (Официальный сайт Ежегодной международной конференции EVA (Electronic Imaging & the Visual Arts) – «Электронные изображения и визуальные искусства»).

59. Євдокименко В.К. Регіональна політика розвитку туризму (методологія формування, практика реалізації): Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.10.02 / НАН України; Інститут регіональних досліджень. – Львів, 1997. – 49 с.

60. Євдокименко В.К. Регіональна політика розвитку туризму:

Методологія формування, механізм реалізації: Монографія. – Чернівці: Прут, 1996. – 287 с.

61. *Завада В.Т.* Архітектурна спадщина України як об'єкт туризму. Регіональний аспект// Туризм в Україні: економіка та культура: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Світязь, 9–10 вересня 1998 р.) – К.: КМ – Трейдинг, 1998. – Ч. 2. – С.23–28.

62. *Загальногеографічний атлас України.* – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 112 с.

63. *Зінов'єв Г.О.* Напрямки розвитку індустрії туризму у Києві // Туризм: Теорія і практика. – 2005 – №1. – С. 32–34.

64. *Зорин І.В., Квартальнов В.А.* Энциклопедия туризма: Справочник. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 368 с.

65. *Изард У.* Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М.: Прогресс, 1966. – 664 с.

66. *Инновационная политика в сфере сохранения культурного наследия и развития культурно-познавательного туризма: Итоги Междунар. конф. [Текст] / Москва, 25–27 ноября 2005 г.* – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 166 с.

67. *Историко-культурный потенциал Республики Карелия – Музеи – Туризм: Исследование.* <http://museums.karelia.ru/project/research.html> (Официальный сайт проекта ТАСИС «Создание музейно-информационной сети «Карельские каникулы»).

68. *Историко-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження /* За ред. В.О. Горбика, С.І. Кота. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 1998. – 400 с.

69. *Каднічанський Д.* Скансени України // Краєзнавство. Географія. Туризм – 2010. – Квітень № 16 (645) – С. 3–8.

70. *Карамашева А.А.* Культурный туризм и его значение в социокультурном развитии регионов в условиях глобализации : Автореф. дис...кан. культурологии : 24.00.01 / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – Москва, 2004. – 25 с.

71. *Карташевская И.Ф.* Географические аспекты использования экскурсионного потенциала Крыма в условиях рыночных отношений: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02/ НАН Украины; Ин-т географии. – К., 1995. – 22 с.

72. *Карташевская И.Ф.* Географические аспекты познавательного туризма. Рынок экскурсионных услуг. – Симферополь: Пирамида-Крым, 2000. – 146 с.

73. *Картографические исследования природопользования (теория и практика работ):* Монография / Л.Г. Руденко, Г.О. Пархоменко, А.Н. Молочко и др. – К.: Наук. думка, 1991. – 212 с.

74. *Катаргіна Т.І.* Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність). – К.: НАН України; Ін-т історії України, 2003. – 186 с.

75. *Катаргіна Т.І.* Розвиток системи збереження пам'яток історії та культури у Великобританії, США, Канаді (1960–80-ті рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2001. – 20 с.

76. *Квартальнов В.А.* Современные концепции социального туризма. – М.: Наука, – 1993. – 182 с.

77. *Квартальнов В.А.* Туризм: Учеб. пособие. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 315 с.

78. *Клейн Р.* Направления государственной политики Европейского Союза в области культурного туризма (доклад) // Туризм: право и экономика. – 2004. – № 1. – С. 32–37.

79. *Колотова Е.В.* Рекреационное ресурсоведение: Учеб. пособие. – М.: Советский спорт, 1998. – 136 с.

80. *Колотуха О.В.* Дитячо-юнацький туризм в Україні як територіальна соціально-економічна система: проблеми та перспективи розвитку: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / НАН України; Ін-т географії. – К., 2005. – 20 с.

81. *Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972)* // Україна в міжнародно-правових відносинах. – К., 1997. – Кн. 2. – 864 с.

82. *Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (Париж, 2003).* <http://www.unesco.org> (Офіційний сайт ЮНЕСКО).

83. *Концепція* Национального атласа России: проект. – М.: Роскартография, 1996. – 96 с.

84. *Концепція* сталого розвитку України (проект від 30.04.1999). http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=5962&pf35401=6082 (Офіційний сайт Верховної Ради України).

85. *Красная С.А.* Культурный туризм: просветительская сущность и факторы развития: Автореф. дис... кан. культурологии: 24.00.01 / МГУКИ. - Москва, 2006. – 22 с.

86. *Крачило Н.П.* География туризма: Учеб. пособие. – К.: Вища школа, 1987. – 208 с.

87. *Кузик С.П., Касянчук З.О.* Оцінка туристської придатності території Карпат // Карпати. Український міст в Європу: проблеми і перспективи: Тези доп. міжн. наук.-практ. конф. – Львів, 1993. – С. 111.

88. *Кузнецов М.В.* Комплексне зонування ресурсів розвитку туристсько – екскурсійної діяльності в Криму // Розвиток туризму

в Україні. Проблеми і перспективи. – К.: Слов'янський діалог, 1995. – С. 84–94.

89. *Кулешова М.Е.* Понятийно-терминологическая система «Природное и культурное наследие»: содержание и основные понятия // Уникальные территории в культурном и природном наследии регионов. – М.: РНИИ культурного и природного наследия, 1994. – С. 40–46.

90. *Кулешова М.Е.* Управление культурными ландшафтами и иными объектами историко-культурного наследия в национальных парках – М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2002. – 46 с.

91. *Культурная география: Монография / Ю.А. Веденин, Д.Н. Замятин, М.Н. Крылов и др.* – М.: Ин-т Наследия, 2001. – 192 с.

92. *Культурное и природное наследие России (Концепция и программа комплексного атласа): Монография / Веденин Ю.А., Любый А.А., Ельчанинов А.И., Свешников В.В.* – М.: Ин-т наследия, 1995. – 119 с.

93. *Культурный ландшафт как объект наследия / Под ред. Ю.А. Веденина, М.Е. Кулешовой.* – М.: Ин-т Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 620 с.

94. *Курило Т.В.* Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 18 с.

95. *Кучмаева И.К.* Культурное наследие: современные проблемы. – М.: Наука, 1987. – 174 с.

96. *Ланпо Г.М.* Концепция опорного каркаса территориальной структуры народного хозяйства: развитие, теоретическое и практическое значение // Известия АН СССР. – Сер. геогр. – 1983. – № 5. – С. 16–28.

97. *Лантев Ю.Н., Савинова О.В.* Этнографический туризм в Крыму: состояние и перспективы развития. – Симферополь: Таврия, 2000. – 32 с.

98. *Лепский В.И.* Нужны ли России исторические города? <http://www.ntrust.ru/public.cms//default.asp?eid=689031> (Официальный сайт Национального Центра Опеки Наследия).

99. *Льешошкін І.* Стратегічне планування економічного розвитку громад в Україні на прикладі міста Кам'янця-Подільського // Розробка та реалізація Стратегій розвитку територіальних громад: вітчизняний досвід. – К.: Дата Банк Україна, 2003. – С. 65–86.

100. *Лисицкий А.В.* Культурное наследие как ресурс устойчивого развития: Дис. ...канд. культурологии: 24.00.01 / Российская академия

Государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2004. – 151 с.

101. *Литовка Л.О.* Развитие и территориальная организация познавательного туризма в рекреационной системе Ленинградской области: Автореф. дис... канд. геогр. наук – Л., 1990. – 20 с.

102. *Лихачев Д.С.* Экология культуры // Памятники Отечества: Альманах Всерос. об-ва охраны памятников истории и культуры. – М., 1982. – №2. – С.10–16.

103. *Локотко А.И.* Историко-культурные регионы Беларуси. – Минск: ЕГУ, 2002. – 228 с.

104. *Любіцева О.О.* Геопросторова організація туристичного процесу: Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 28 с.

105. *Любіцева О.О.* Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). – К.: Альтерпрес, 2002. – 436 с.

106. *Любіцева О.О.* Ринок туристичних послуг як об'єкт географії туризму // Укр. геогр. журн. – 2003. – № 2. – С.43–51.

107. *Любіцева О.О., Романчук С.П.* Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні // Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості: Матеріали II-ої Міжн. наук.-практ. конф. (10-11 жовтня 2001 р.) – К.: Знання України, 2002. – С.61–65.

108. *Мазуров Ю.Л.* Концептуальные основы наследиеведения: академический и образовательный аспекты / Доверительное управление культурным и природным наследием в России: прецеденты, аргументы, документы. – М.: Центр Наследия. – 2005. – 106 с.

109. *Мазуров Ю.Л.* Природное и культурное наследие как фактор развития природопользования: вопросы методологии и практики управления: Автореф. дис ... д-ра геогр. наук: 25.00.24 / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова – М., 2006. – 28 с.

110. *Мазуров Ю.Л.* Программа дисциплины «Природное и культурное наследие» // Программы обязательных дисциплин по направлению «Экология и природопользование». – М.: Изд. геогр. фак. Моск. ун-та, 1997. – С. 201–204.

111. *Мазуров Ю.Л.* Уникальные территории: концептуальный подход к выявлению, охране и использованию // Уникальные территории в культурном и природном наследии регионов. – М.: Ин-т наследия, 1994. – С. 31–40.

112. *Мазуров Ю.Л.* Формирование концептуальных и прикладных представлений о природном и культурном наследии // Изв. РАН. – Сер. геогр. – 2005. – № 6. – С. 95–101.

113. Максимов В.В. Права охорона культурних цінностей у конвенціях ЮНЕСКО: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1997. – 16 с.

114. Мамонова О.П. Социально-культурные особенности малых исторических городов Центрального экономического района России: Автореф. дис ... канд. геогр. наук/ Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2003. – 23 с.

115. Марченко Г., Мачульская О., Полянская Е. Клондайк для инвестора: Туризм по полному праву претендует на роль национального проекта // Эксперт. – №44 (490) – 21 ноября 2005. <http://www.expert.ru/printissues/expert/2005/44/44ex-text5> (Официальный сайт Издательства «Эксперт Online 2.0»).

116. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. – Львів: НАН України; Інститут регіональних досліджень, 1997. – 259 с.

117. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 272 с.

118. Методические рекомендации по подготовке городских программ социального и экономического развития малых и средних городов. – М.: Моск. общ. науч. фонд, 2000. – 76 с.

119. Миронова Т.Г. Сохранение природного и культурного наследия как императив культурной политики постиндустриального общества: Автореф. дис ... канд. культурол. наук. – М., 2000. – 24 с.

120. Михайленко О.Г. Маркетингова стратегія розвитку господарських комплексів (на прикладі рекреаційного комплексу): Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.02 / Одес. держ. екон. ун-т. – Одеса, 2001. – 21 с.

121. Михайлова Н.В. Государственно-правовая охрана историко-культурного наследия России во второй половине XX века. – М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. – 280 с.

122. Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яток охоронне законодавство України: Матеріали конф. (18-19 квітня 2002 р.). – К.: Стило, 2002. – 194 с.

123. Мікула Н., Дацко О. Кластер народних промислів у підвищенні міжнародної конкурентоспроможності регіону // Міжнар. екон. політика – 2011. – № 12–13. – С.210–235.

124. Могутова Л.С. Исторический город: социокультурная характеристика и тенденции развития: Автореф. дис ... канд. культурол. наук: 24.00.01 / Ин-т переподготовки работников искусства, культуры и туризма. – М., 1998. – 25 с.

125. Мокляк А.В. Туристичні ресурси для потреб іноземного

туризму в Україні (в контексті українсько-польських туристичних зв'язків): Автореф. дис ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 17 с.

126. Москва. Духовное и историко-культурное наследие: Карта Масштаб 1:50 000, Центр города – 1:12500. – М.: Ин-т наследия, ООО «Ассоциированный картогр. Центр», 2000.

127. Москва. Духовное и историко-культурное наследие: краткая историческая справка, указатель улиц и объектов наследия к карте. – М.: Ин-т наследия, 2000. – 28 с.

128. Наседкин К. Культурный туризм, музеи и Интернет. http://www.cultivate.ru/mag/issue1/cul_tour.asp (Официальный сайт Проекта Европейской комиссии «Cultivate Russia»).

129. Национальный атлас России. – В 4-х т. – Т. 4: «История. Культура». – М.: Роскартография, 2009. – 496 с.

130. Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намісто Славутича». – К.: Фонд «Намісто Славутича», 1998. – 401 с.

131. Національний атлас України. – К.: ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с.

132. Національний атлас України. Концепція та шляхи її реалізації / Л.Г. Руденко, А.І. Бочковська, Т.І. Козаченко та ін. – К.: Ін-т географії НАН України, 2001. – 45 с.

133. Національний атлас України. Наукові основи створення та їх реалізація / За ред. Л.Г. Руденка. – К.: Академперіодика, 2007. – 408 с.

134. Нацыянальны атлас Беларусі. – Мінск: Камітэт па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі при Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь, 2002. – 292с.

135. Никишин Н.А. Культурный туризм как технология управления региональным развитием / Музей и туризм. – Петрозаводск, 2002. – С. 3–8.

136. НИР «Организация мониторинга использования и развития ресурсного потенциала индустрии туризма, отдыха и развлечений Санкт-Петербурга». – СПб., 2002. <http://www.rata.spb.ru/rspti/infradev-monitoring.zip> (Официальный сайт Российского Союза Туристской Индустрии).

137. Новая Земля. Природное и культурное наследие. История открытий: Карта. – СПб.: Ин-т наследия, ГУНИО МО РФ, 1997.

138. Новая Земля. Природное и культурное наследие. Указатель, пояснительный текст к карте, справочные сведения. – М.: Ин-т наследия, Фонд полярных исследований, 1996. – 212 с.

139. Нудельман В., Санжаровський І. Розробка Стратегії

розвитку територіальної громади: загальні засади методики. – К.: Дата Банк Україна, 2002. – 232 с.

140. *Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации: Федеральный Закон от 25.06.2002 № 73-ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 2002. – № 26. – ст. 2519.*

141. *Об охране и использовании историко-культурного наследия: Закон Кыргызской Республики от 26 июля 1999 года № 91. <http://www.base.spinform.ru/show.fwx?Regnom=139> (Официальный сайт СоюзПравоИнформ «Законодательство стран СНГ»).*

142. *Обохране историко-культурного наследия: Закон Республики Беларусь от 13.11.1992 № 1940-XII // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1992. – № 30. – ст. 504.*

143. *Основы законодательства Российской Федерации о культуре: Закон Российской Федерации от 9.10.1992. № 3612-1 // Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. – 1992. – № 46. – ст. 2615.*

144. *Остров Вайгач. Хэбидя Я – священный остров ненецкого народа. Природное и культурное наследие: Карта. – М.: Ин-т наследия, 2000.*

145. *Павлов В.І., Черчик Л.М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи. – Луцьк: Настир'я, 1998. – 122 с.*

146. *Паламарчук А.М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). – К.: Наук. думка, 1992. – 270 с.*

147. *Палеха Ю. ГИС „Генеральная схема планирования территории Украины” / ArcReview. ГИС и урбанистика. – 2001. – № 3(18). – С. 10.*

148. *Паливода В. Пошук додаткових джерел фінансування програм охорони історичного середовища (на прикладі центральної частини історичної забудови м. Львова) // Розробка державної політики. Аналітичні записки. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2002. – С.190–207.*

149. *Пам'ятки культури України XV–XVIII ст.: Карта. – К.: ДНВП «Картографія», 2003.*

150. *Памятники в изменяющемся мире: Материалы межд. науч.-практ. конф. – М.: М-во культуры РФ; Рос. Акад. Наук; Рос. ин-т культурологии, 1993. – 141 с.*

151. *Панченко Т.Ф. Научно-методичні аспекти організації регіональних систем туризму на базі об'єктів історико-містобудівної спадщини // Історія туризму в Україні. – К.: Ін-т туризму і готельн. г-ва, 1998. – С. 45–55.*

152. *Парацій В.М.* Понятійний комплекс національного пам'яткоохоронного законодавства: фактори терміно-етимологічної невідповідності // Міжнар. досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України. – К.: Стилос, 2002. – С. 119–124.

153. *Пархоменко Г.О.* Моделі нових напрямів розвитку атласного картографування в Україні // Проблеми безперервної геогр. освіти і картографії: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – 2008. – С. 223–228.

154. *Пересадько В.А., Шпурік К.В.* Застосування картографічного методу в процесі дослідження природної та історико-культурної спадщини в Харківській області // Проблеми безперервної геогр. освіти і картографії: Зб. наук. праць. Вип. 11. 2010. – С. 129–135.

155. *Петербургская стратегия сохранения культурного наследия* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kgior.ru/rus/strategy/>

156. *Пирожник И.И.* Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания: Учеб. пособие. – Минск: Изд-во Университетское, 1985. – 253 с.

157. *Пісчун В.М.* Проблеми охорони та використання культурної спадщини в Україні (середина 70-х – початок 90-х років ХХ ст.): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України – К., 1995. – 26 с.

158. *Пісчун М.Д.* Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1996. – 232 с.

159. *Пламеницька О.* Українська реставрація: проблеми і перспективи розвитку // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. – № 1. – С. 15–18.

160. *Погурельська Т.В.* Навчально-краєзнавчі атласи областей України серії «Моя мала Батьківщина» // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку – К.: ДНВП «Картографія», 2003. – С.175–176.

161. *Поколюдна М.М.* Рекреаційні ресурси Харківської області, їх географічна характеристика та раціональне використання: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 20 с.

162. *Поливач К.А.* Історико-культурна спадщина як фактор розвитку регіонів та населених місць України // Укр. геогр. журн. – 2005. – № 1. – С. 55–62.

163. *Поливач К.А.* Картографування історико-культурної спадщини в Україні // Укр. геогр. журн. – 2005. – № 3. – С. 60–66.

164. *Поливач К.А.* Концепція створення атласу «Україна. Культурна та природна спадщина» // Перспективи розвитку

физической культуры, спорта и туризма: Тези доповідей 4-ої Всеукр. наук.-практ. конф. (18-22 квітня 2006 р.). – Сімферополь, 2006. – С. 242–245.

165. *Поливач К.А.* Культурна спадщина як чинник та ресурсна база розвитку туризму // Часопис соціально-економічної географії. – Х.: Вид-во Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2007. – Вип. 2 (1). – С. 123–128.

166. *Поливач К.А.* Методика дослідження характеру і ступеня впливу культурної спадщини на розвиток регіонів // Географія і сучасність. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – 2007. – Вип. 16. – С. 42–49.

167. *Поливач К.А.* Методичні підходи до оцінювання культурної спадщини // Географія, екологія, геологія: перший досвід наукових досліджень: Тези доповідей міжн. наук. конф. студентів і аспірантів, присвяченої 155-річчю видатного дослідника Придніпров'я В.О. Домгера (20–21 квітня 2006 р.). – Дніпропетровськ, 2006. – С. 175–177.

168. *Поливач К.А.* Методичні підходи до оцінювання культурної спадщини // Укр. геогр. журн. – 2006. – № 2. – С. 28–34.

169. *Поливач К.А.* Програма курсу «Історико-культурна і природна спадщина» // Регіон – 2006: стратегія оптимального розвитку: Тези доповідей міжн. наук.-практ. конф. (15-16 травня 2006 р.). – Х., 2006. – С. 97–98.

170. *Поливач К.А.* Програма курсу «Історико-культурна й природна спадщина» // Географія і сучасність. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. 14. – С. 190–196.

171. *Поливач К.А.* Програмно-цільовий підхід у вирішенні проблем охорони та використання культурної спадщини України // Конструктивна географія: становлення, сучасні досягнення та перспективи розвитку: Тези доп. міжн. наук.-практ. конф. (28–29 квітня 2006 р.). – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2006. – С. 192–195.

172. *Полян П.М., Трейвиш А.И.* Территориальные структуры в науке и практике – М.: Знание, 1988. – 48 с.

173. *Прасул Ю.І.* Наукові основи системного картографування регіонів України для потреб туризму (на прикладі Харківської області): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.12 / НАН України; Ін-т географії. – Київ, 2004. – 20 с.

174. *Прентис Р.* Опыт становления и развития культурного туризма: Учеб. пособие. / Пер. с англ. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – 231с.

175. *Прибега Л.В.* Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України. – К.: Укр. академія архітектури, 1997. – 143 с.

176. *Про державні цільові програми:* Закон України від 18.03.2004 № 1621-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 25. – С. 1042, ст. 352.

177. *Про затвердження* Державної програми збереження, відродження і розвитку народних художніх промислів на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 року № 768 // Офіційний вісник України – 2007 – № 39, С. 47, ст. 1555

178. *Про затвердження* Державної програми охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004–2008 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.12.2004 № 1732 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52. – т. 1. – С. 258, ст. 3442.

179. *Про затвердження* Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2002 р. № 583 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18. – С. 143, ст. 935.

180. *Про затвердження* Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки: Закон України від 20.04.2004 р. № 1692-IV // Відомості Верховної Ради України – 2004. – № 32. – ст. 390.

181. *Про затвердження* Загальнодержавної програми розвитку малих міст: Закон України від 4.03.2004 р. № 1580-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 24. – С. 986, ст. 332.

182. *Про затвердження* Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 9.09.2002 р. № 1330 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 37. – С. 16, ст. 1734.

183. *Про затвердження* Методичних рекомендацій щодо формування регіональних стратегій розвитку: Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 29.07.2002 р. № 224.

184. *Про затвердження* Порядку визнання населеного місця історичним: Постанова Кабінету Міністрів України від 3.07.2006 р. № 909 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 27. – С. 51, ст. 1950.

185. *Про затвердження* Порядку розроблення, проведення моніторингу та оцінки реалізації регіональних стратегій розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 р. № 1186 // Офіційний вісник України від 02.12.2011 р. – 2011. – № 91. – С. 126, ст. 3294.

186. *Про затвердження Списку історичних населених місць України*: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 31. – С. 104, ст. 1402.

187. *Про інформацію Кабінету Міністрів України про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури Українського народу, що знаходяться за її межами*: Постанова Верховної Ради України від 27.11.2003 р. № 1351-IV (Із змінами, внесеними згідно з Постановою ВР № 1585-IV від 04.03.2004 р.) // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 12. – ст. 163.

188. *Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки*: Закон України від 3.03.2005 р. № 2460-IV // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 16. – С. 705, ст. 264.

189. *Про народні художні промисли*: Закон України від 2.06.2001 р. № 2547-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 41, ст. 199.

190. *Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні*: Указ Президента України від 4.07.2005 р. № 1013/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 27, – С. 30, ст. 1542.

191. *Про охорону культурної спадщини*: Закон України від 8.06.2000 №1805–III // Відомості Верховної Ради. – 2000. – №39, ст. 333; Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 5, ст. 114.

192. *Про Перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації*: Закон України від 23.09.2008 р. № 574-VI // Відомості Верховної Ради України, 2009, № 8, ст. 105.

193. *Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини*: Закон України від 6 березня 2008 року №132-VI // Відомості Верховної Ради України, 2008, № 16, ст.153.

194. *Про ратифікацію Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи*: Закон України від 20.09.2006 р. № 165-V // Відомості Верховної Ради України, 2006, №45, ст.439.

195. *Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини*: Закон України від 20.09.2006 р. № 164-V // Відомості Верховної Ради України, 2006, №45, ст.438.

196. *Про результати аудиту ефективності використання коштів Державного бюджету України на збереження історико-культурної спадщини в заповідниках та здійснення заходів з її охорони, паспортизації, інвентаризації і реставрації* – К.: Рахункова палата України, 2008. – 40 с.

197. *Про результати перевірки доцільності і ефективності*

витрачання Міністерством культури та мистецтв України у 2002 році бюджетних коштів на заходи, пов'язані зі збереженням культурної спадщини; Про результати перевірки та аналізу використання бюджетних коштів, виділених у 2002 році Державному комітету України з будівництва та архітектури на об'єкти історико-культурної, архітектурно-історичної спадщини та заповідники; Про результати перевірки використання у 2002 році коштів Державного бюджету України установами природно-заповідного фонду. <http://www.ac-rada.gov.ua> (Офіційний сайт Рахункової палати України).

198. *Про Рекомендації* парламентських слухань «Культурна політика в Україні: пріоритети, принципи та шляхи реалізації»: Постанова Верховної Ради України від 21.06.2005 р. № 2680-IV // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 28. – С. 1172, ст. 376.

199. *Про Стратегію* національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.2007 р. № 105/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 11. – С. 7, ст. 389.

200. *Про туризм* Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради – 1995. – № 31, ст. 241; Відомості Верховної Ради – 2004. – №13, ст. 180.

201. *Проблемы и программы* туристско-рекреационного использования природного и историко-культурного потенциала в регионах России: Сб. науч. тр. – М.: Ин-т Наследия, 1995. – 170 с.

202. *Проблемы сохранения историко-культурных территорий в России* // Ориентиры культурной политики. – М.: ГИВЦ МК РФ, 2003. – Вып. № 7 – С. 88.

203. *Програма дій з подальшого впровадження Порядку денного на XXI століття* / Пер. з англ. – К.: Інтелсфера, 2000. – 58 с.

204. *Рамочная конвенция* Совета Европы ETS № 199 от 27 октября 2005 года о значении культурного наследия для общества (Фаро, 2005). (документ 994_719, сторінка «Законодавство України» Офіційного сайту Верховної Ради України).

205. *Рахмалева О.В.* Культурный туризм как фактор социально-экономического развития региона: Автореф. дис ... канд. экон. наук: 08.00.05 / С.-Петербург. гос. ун-т экономики и финансов. – СПб., 2000. – 18 с.

206. *Региональная целевая программа «Развитие туризма в Мурманской области на 2005-2008 гг.»* (проект). – СПб., 2004. <http://www.murmantourism.ru> (Официальный сайт «Мурманский туристский портал»).

207. *Рейтинг міст і регіонів України.* – К.: «Інститут Реформ», 2005. – 66 с.

208. *Рипкема Д.* Экономика исторического наследия: Практик. посobie / Пер. с англ. – М.: Билдинг Медиа Груп, 2006. – 156 с.

209. *Ричардс Г.* Масштабы и значение культурного туризма в Европе // *Art менеджер.* – 2003. – № 1. – С. 68–71.

210. *Руденко Л.Г.* Картографическое обоснование территориального планирования. – К.: Наук. думка, 1984. – 168 с.

211. *Руденко Л.Г., Бочковська А.І., Ляшенко Д.О.* Національний атлас України: блок «Україна у світі та Європі» / *Укр. геогр. журн.* – 2005. – №1. – С. 3–10.

212. *Руденко Л.Г., Горленко І.О., Лісовський С.А.* Сталий (збалансований) розвиток і його сприйняття в Україні // *Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з екол. проблем сталого розвитку України (6–7 жовтня 2005 р.).* – К.: Європ. центр техногенної безпеки ТЕСДОС 17/2006, 2006. – С. 120–134.

213. *Руденко Л.Г., Поливач К.А.* Перспективні напрями атласного тематичного картографування України // *Вісник геодезії та картографії.* – 2011. – № 4. – С.10–15.

214. *Румянцева Т.В.* Совершенствование системы управления развитием культурного туризма: Автореф. дис ... канд. экон. наук: 08.00.05 / С.-Петербург. гос. ун-т экономики и финансов. – СПб., 2003. – 18 с.

215. *Савина Н.В., Горбылёва З.М.* Экскурсоведение: Учеб. посobie. – Минск: БГЭУ, 2004. – 335 с.

216. *Савостіна Л.Є.* Порядок обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини. Реалії та перспективи // *Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень.* – Вип. 7. – К.: Фенікс, 2012. – С. 322–335.

217. *Савостіна Л.Є., Попельницький О.О.* Державний реєстр нерухомих пам'яток України: формування та автоматизований облік нерухомих об'єктів культурної спадщини // *Наук. записки Нац. заповідника «Замки Тернопілля»* // *Збараж,* 2011. – С. 176–178.

218. *Савостіна Л.Є., Попельницький О.О.* Проблеми формування державного реєстру нерухомих пам'яток України // *Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень.* – 2011. – Вип. 6. – С. 504–513.

219. *Сердюк О.М.* Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // *Праці Наук.-досл. ін-ту пам'яткоохоронних досліджень.* – К.: АртЕк, 2006. – Вип. 2. [Ч.1] – С. 150–158.

220. *Слі Б.* Інтеграція у галузеву політику питань збереження біологічного та ландшафтного різноманіття: розвиток екологічного туризму в Україні // *Збереження і моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні.* – К.: Нац. екол. центр України, 2000. – С. 59–67.

221. *Смит Б.* Исследовательская деятельность Европейского Союза в области культурного наследия. <http://www.cpic.ru> (Официальный сайт Центра по проблемам информатизации сферы культуры Минкультуры России).

222. *Снегирева Т.И.* Региональные исследования историко-культурного наследия России // Россия и современный мир. – 2003. – №3.

223. *Соловецкие острова.* Духовное и культурное наследие: Карта для паломников и туристов. Масштаб 1:50 000. – М.: Институт наследия, 2001.

224. *Сташук І.* Географія культурної і природної спадщини: програма для профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – Жовтень (№ 39). – С. 6–16.

225. *Сущинская М.Д.* Культурный туризм: Учеб. пособие / СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – 128 с.

226. *Тарасенок А.И.* Экологический туризм и рекреационное природопользование в Беларуси: Учеб.-метод. пособ. – Мн.: ЕГУ, 2003. – 120 с.

227. *Топчієв О.* Методологічні трансформації у сучасній географії // Часопис соціально-економічної географії. – Х.: Вид-во Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2007. – Вип. 2 (1). – С. 27–34.

228. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії. – О.: Астропринт, 2001. – 560 с.

229. *Трансформація* структури господарства України: регіональний аспект / За ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.

230. *Туризм в Україні:* Статистичний бюлетень. – К.: Держтурадміністрація України, 2003. – 42 с.

231. *Туризм в Україні:* Статистичний бюлетень. – К.: Держтурадміністрація України, 2004. – 46 с.

232. *Туризм в Україні:* Статистичний збірник. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 186 с.

233. *Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід/* В.Вакуленко, І.Валентюк, В.Грибан та ін. – К.: К.І.С., 2003. – 176 с.

234. *Туристичне* намісто України: Атлас / Відп. ред. Н.О. Крижова. – К.: Картографія, 2011. – 136 с.

235. *Туристично-краєзнавчі* дослідження. – Вип. 1: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура» (Світазь, 9–10 вересня 1998 р.) – К.: КМ-Трейдінг, 1998.– Ч. 1. – 422 с.

236. *Туровский Р.Ф.* Культурные ландшафты России. – М.: Изд. Рос. НИИ культ. и природного наследия, 1998. – 210 с.

237. *Україна.* Туристська карта: Карта. – К.: ДНВП «Картографія», 2002.

238. *Україна:* Основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) / За ред. Л.Г.Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.

239. *Уникальные территории в культурном и природном наследии регионов:* Сб. науч. тр./ Под ред. Ю.Л. Мазурова. – М.: Ин-т наследия, 1994. – 215 с.

240. *Феномен наследия и особо ценные территории (Ретроспектива сектора уникальных территорий) /*Мазуров Ю.Л., Кулинская СВ., Максаковский Н.В., Пакина А.А. <http://www.heritage-institute.ru/rn/artext.htm> (Официальный сайт Рос. науч.-исслед. ин-та культурного и природного наследия им. Д.С. Лихачёва).

241. *Філоненко І.М.* Територіально-рекреаційний комплекс Чернігівської області: Автореф. дис ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 23 с.

242. *Циншен Ван.* Историко-культурный туризм и развитие туристических городов // *Культура народов Причерноморья.* – 2002. – № 35. – С. 11–15.

243. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 744 с.

244. *Шатурский район Московской области.* Природное и культурное наследие. Карта. Масштаб 1:150 000. – М.: Ин-т наследия, Администрация Шатур. р-на Моск. обл., 2003.

245. *Шатурский район Московской области.* Природное и культурное наследие (Пояснительный текст к карте, указатель объектов наследия) – М.: Ин-т наследия, Администрация Шатур. р-на Моск. обл., 2003. – 104 с.

246. *Шулик В.В.* Методичні проблеми формування регіональних рекреаційних систем (на прикладі Полтавської області): Автореф. дис... канд. арх.: 18.00.01 / Харк. держ. техн. ун-т буд-ва та арх-ри. – Х., 2001. – 20 с.

247. *Шульгин П.М.* Историко-культурное наследие как особый ресурс региона и фактор его социально-экономического развития // *Мир России.* – 2004. – Т. XIII. – №2. – С. 115–133.

248. *Шульгин П.М.* Уникальные территории в региональной политике (вместо введения) // *Уникальные территории в культурном и природном наследии регионов.* – М.: Ин-т наследия, 1994. – С. 3–8.

249. *Шульгин П.М., Штеле О.Е.* Институт культурного и

природного наследия // Россия и современный мир. – Вып. 1(18). – 1998. <http://www.inion.ru/product/russia/shulgin.htm> (Официальный сайт Института научной информации по общественным наукам (ИНИОН) РАН).

250. Яковенко И.М. Рекреационное природопользование: методология и методика исследований: Монография. – Симферополь: Таврия, 2003. – 335 с.

251. Яковенко И.М. Теоретико-методологічні основи рекреаційного природокористування (суспільно-географічне дослідження): Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02. / НАН України; Ін-т географії. – К., 2004. – 32 с.

252. Ярославская область. Природное и культурное наследие: указатель к карте. – М.: Институт наследия, 2001. – 80 с.

253. Ярославская область. Природное и культурное наследие: Карта. – М.: Ин-т наследия, Администрация Ярослав. обл., 2001.

254. Яхіна Т.Р. Економічна оцінка територіальних ресурсів історичних міст України (на прикладі історичного міста Полтави): Автореф. дис ... канд. екон. наук: 08.10.01 / Харк. нац. академія міського господарства. – Харків, 2004. – 21 с.

255. Ashworth G.J. From history to heritage – from heritage to identity. In search of concepts and models. – London: Routledge. – 1994. – P. 13.

256. Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro, 27.X.2005). <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Word/199.doc>. (Офіційний сайт Ради Європи).

257. Cultural Heritage and Development: Framework for Action in the Middle East and North Africa. – Washington, D.C.: World Bank, 2001. – 102 p.

258. Daniela Jelincic. Tourism, heritage and globalization. http://www.inst.at/studies/s_0604_e.htm (Офіційний сайт Ін-ту досліджень регіональних і транснаціональних процесів, м. Відень).

259. Forward planning: The function of cultural heritage in a changing Europe. Experts' contributions / Paris: Council of Europe, 2001. – 118 p.

260. Graham B., Ashworth G.J., Tunbridge J.E. A geography of heritage: power, culture, and economy – London: Arnold; New York: Oxford University Press, 2000. – 284 p.

261. International Cultural Tourism Charter. <http://www.international.icomos.org> (Офіційний сайт Міжнародної Ради з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS)).

262. *The Cultural heritage perspective in the work for sustainable production and consumption.* – Helsinki: MPC, 1996.

263. *UNESCO World Heritage Centre. Tentative Lists* <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=ua> (Офіційний сайт Світової спадщини ЮНЕСКО)

264. *Wolfensohn James D., Dini Lamberto, Bonetti Gianfranco Facco. Culture Counts: Financing, Resources, and the Economics of Culture in Sustainable Development.* – Washington, D.C. : World Bank, 2000. – 315 p.

265. *World Heritage: Archaeological Sites and Urban Centres* – Milan: SKIRA, 2002. – 383 p.

266. www.heritage.com.ua (Офіційний сайт Наук.-досл. ін-ту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України).

267. www.heritage-institute.ru (Официальный сайт Рос. науч.-исслед. ин-та культурного и природного наследия имени Д.С. Лихачёва).

268. www.minervaeurope.org (Офіційний сайт проекту «Minerva EC» – Ministerial Network for Valorising Activities in digitisation, eContentplus – Supporting the European Digital Library).

269. www.myslenedrevo.com.ua (Офіційний сайт групи «Мислене древо» – Українські інформаційні ресурси для освіти і науки).

270. www.programs-gov.ru (Официальный сайт Информационного сервера по федеральным целевым программам в сети Интернет Министерства экономического развития и торговли Российской Федерации).

Додатки

Додаток А

Оцінка регіонів України за показниками просторового аналізу розміщення об'єктів культурної спадщини

Адміністративні одиниці	Кількість пам'яток нац. значення	Бал	Щільність пам'яток нац. значення, Nm/S	Бал	Концентрація пам'яток нац. значення, Wn	Бал	Локалізація пам'яток нац. значення, Kp лок	Бал	Сума балів	Загальний бал
АРК	227	4	8,4	2	0,18	2	0,8	2	10	3
Вінницька	189	3	7,1	2	0,16	2	1	3	10	3
Волинська	224	4	11,1	3	0,31	4	1,6	3	14	4
Дніпропетровська	59	2	2	1	0,03	1	0,3	1	5	2
Донецька	27	1	1	1	0,01	1	0,1	1	4	1
Житомирська	81	2	2,7	1	0,07	1	0,4	1	5	2
Закарпатська	150	3	11,7	3	0,23	3	1,7	3	12	3
Запорізька	16	1	0,6	1	0,01	1	0,1	1	4	1
Івано-Франківська	162	3	11,7	3	0,24	3	1,7	3	12	3
Київська	112	3	4	1	0,09	1	0,6	2	7	2
Кіровоградська	32	1	1,3	1	0,04	1	0,2	1	4	1
Луганська	42	1	1,6	1	0,03	1	0,2	1	4	1
Львівська	816	5	37,4	5	0,63	5	5,5	5	20	5
Миколаївська	42	1	1,7	1	0,05	1	0,2	1	4	1
Одеська	92	2	2,8	1	0,06	1	0,4	1	5	2
Полтавська	85	2	3	1	0,07	1	0,4	1	5	2
Рівненська	129	3	6,4	2	0,17	2	0,9	2	9	3
Сумська	147	3	6,2	2	0,16	2	0,9	2	9	3
Тернопільська	187	3	13,6	3	0,31	4	2	4	14	4
Харківська	101	3	3,2	1	0,06	1	0,5	2	7	2
Херсонська	69	2	2,4	1	0,07	1	0,4	1	5	2
Хмельницька	247	4	12	3	0,28	3	1,7	3	13	4
Черкаська	77	2	3,7	1	0,09	1	0,5	2	6	2
Чернівецька	132	3	16,3	4	0,34	4	2,4	4	15	4
Чернігівська	211	4	6,6	2	0,20	3	1	3	12	3
м.Київ	447	5	55,9	5	2,5	5	81	5	20	5
м.Севастополь	42	1	47	5	0,84	5	6,8	5	16	4

Додаток Б
Рейтингова оцінка регіонів України за показниками просторового аналізу розміщення об'єктів
 культурної спадщини національного значення

Адміністративні одиниці	Nn	бал	Місце	Nn/S	бал	Місце	Wn	бал	Місце	Kn	бал	Місце	Заг. бал сума	Середній бал	Місце
АРК	227	0,264	4	8,4	0,014	10	0,18	0,068	25	0,8	0,009	14	0,355	0,089	14
Вінницька	189	0,216	7	7,1	0,012	11	0,16	0,216	13	1	0,011	10	0,455	0,114	10
Волинська	224	0,26	5	11,1	0,019	9	0,31	0,276	5	1,6	0,019	9	0,574	0,144	5
Дніпропетровська	59	0,054	21	2	0,003	21	0,03	0,164	23	0,3	0,002	22	0,223	0,056	22
Донецька	27	0,014	26	1	0,001	25	0,01	0	27	0,1	0	27	0,015	0,004	26
Житомирська	81	0,081	18	2,7	0,004	18	0,07	0,18	16	0,4	0,004	18	0,269	0,067	20
Закарпатська	150	0,168	10	11,7	0,02	6	0,23	0,244	9	1,7	0,02	6	0,452	0,113	11
Запорізька	16	0	27	0,6	0	27	0,01	0	26	0,1	0	26	0	0	27
Івано-Франківська	162	0,183	9	11,7	0,02	7	0,24	0,248	8	1,7	0,02	7	0,471	0,118	9
Київська	112	0,12	14	4	0,006	15	0,09	0,188	14	0,6	0,006	15	0,32	0,08	15
Кіровоградська	32	0,02	25	1,3	0,001	26	0,04	0,168	22	0,2	0,001	23	0,19	0,048	25
Луганська	42	0,033	22	1,6	0,002	23	0,03	0,164	24	0,2	0,001	24	0,2	0,05	24
Львівська	816	1	1	37,4	0,066	3	0,63	0,405	3	5,5	0,067	3	1,538	0,385	2
Миколаївська	42	0,033	23	1,7	0,002	24	0,05	0,172	21	0,2	0,001	25	0,208	0,052	23
Одеська	92	0,095	16	2,8	0,004	19	0,06	0,176	19	0,4	0,004	19	0,279	0,07	17
Полтавська	85	0,086	17	3	0,004	20	0,07	0,18	17	0,4	0,004	20	0,274	0,069	18
Рівненська	129	0,141	13	6,4	0,01	13	0,17	0,22	11	0,9	0,01	12	0,381	0,095	13
Сумська	147	0,164	11	6,2	0,01	14	0,16	0,22	12	0,9	0,01	13	0,404	0,101	12
Тернопільська	187	0,214	8	13,6	0,023	5	0,31	0,276	6	2	0,023	5	0,536	0,134	6
Харківська	101	0,106	15	3,2	0,005	17	0,06	0,176	20	0,5	0,005	16	0,292	0,073	16
Херсонська	69	0,066	20	2,4	0,003	22	0,07	0,18	18	0,4	0,004	21	0,253	0,063	21
Хмельницька	247	0,289	3	12	0,02	8	0,28	0,264	7	1,7	0,02	8	0,593	0,148	4
Черкаська	77	0,076	19	3,7	0,006	16	0,09	0,188	15	0,5	0,005	17	0,275	0,069	19
Чернівецька	132	0,145	12	16,3	0,028	4	0,34	0,288	4	2,4	0,028	4	0,489	0,122	8
Чернігівська	211	0,244	6	6,6	0,011	12	0,20	0,232	10	1	0,011	11	0,498	0,125	7
м.Київ	447	0,539	2	5,9	1	1	2,5	1	1	81	1	1	3,539	0,885	1
м.Севастополь	42	0,033	24	47	0,083	2	0,84	0,489	2	6,8	0,083	2	0,688	0,172	3

Додаток В

Показники реалізації потенціалу культурної спадщини України

Адміністративні одиниці	Кіл-ть туристів, осіб	In	Кіл-ть екскурсантів, осіб	In	Місткість готелів, місць	In	Відвідування музеїв, тис. осіб	In	Доходи від експлуатації готелів, тис. грн.	In	Кіл-ть працівників тис. осіб	In	Кіл-ть тур. під-в	In	Обсяг наданих послуг, тис. грн.	In
АР Крим	359609	179.4	436209	217.6	12710	6.3	2678.1	1.3	125977.4	62.8	3240	1.62	334	0.17	475843.6	237.3
Вінницька	29819	17.2	19297	11.1	1519	0.9	626.2	0.36	7564.7	4.4	99	0.06	27	0.02	7230.1	4.2
Волинська	57319	54.6	57283	54.6	1961	1.9	124.0	0.12	12754.9	12.2	102	0.10	42	0.04	14825.3	14.1
Дніпропетровська	103320	29.5	20139	5.7	11638	3.3	799.0	0.23	64733.6	18.5	291	0.09	140	0.04	86870.4	24.8
Донецька	106534	22.6	26357	5.6	5457	1.1	735.3	0.16	67516.1	14.3	434	0.09	170	0.04	135900.1	28.8
Житомирська	9997	7.1	15772	11.3	1752	1.3	161.8	0.12	5974.3	4.3	60	0.04	26	0.02	6088.2	4.3
Закарпатська	63796	46.9	45669	33.6	3152	2.3	183.2	0.13	16587.4	12.2	236	0.17	41	0.03	22102.2	16.3
Запорізька	100271	52.8	85325	44.9	2696	1.4	560.3	0.29	24342.7	12.8	321	0.17	72	0.04	40511.2	21.3
Івано-Франківська	169890	121.5	66282	47.4	2092	1.5	447.5	0.32	13657.7	9.8	232	0.17	56	0.04	30256.8	21.6
Київська	19406	10.8	19930	11.1	2447	1.4	378.4	0.21	23238.5	13.0	43	0.02	39	0.02	15517.5	8.6
Кіровоградська	36170	32.9	26317	23.9	1066	1.0	171.5	0.16	5717.6	5.2	116	0.11	25	0.02	13737.5	12.5
Луганська	48898	19.8	34889	14.1	3807	1.5	575.9	0.23	10619.0	4.3	114	0.05	67	0.03	20457.9	8.3
Львівська	90756	34.9	112450	43.3	8701	3.3	1044.5	0.40	62869.8	24.2	570	0.22	147	0.06	52087.9	20.1
Миколаївська	53802	43.4	20861	16.8	1486	1.2	301.3	0.24	12163.9	9.8	162	0.13	40	0.03	24497.9	19.8
Одеська	117669	48.4	63340	26.1	6619	2.7	911.2	0.37	76472.3	31.5	997	0.41	151	0.06	81660.7	33.6
Полтавська	56580	35.6	46454	29.2	2571	1.6	776.6	0.49	14164.2	8.9	114	0.07	57	0.04	25501.4	16.0
Рівненська	50413	43.3	24689	21.2	2519	2.2	196.3	0.17	18756.2	16.1	88	0.08	40	0.03	13003.0	11.2
Румунська	14409	11.4	14551	11.5	2054	1.6	147.0	0.12	7068.5	5.6	62	0.05	26	0.02	8194.1	6.5
Тернопільська	36798	32.7	21367	19.0	3082	2.7	414.0	0.37	8519.6	7.6	157	0.14	53	0.05	7995.3	7.1
Харківська	112893	39.4	57208	20.0	3467	1.2	875.5	0.31	30566.8	10.7	392	0.14	172	0.06	71578.2	25.0
Херсонська	70183	61.0	16982	14.8	2186	1.9	360.3	0.31	8992.2	7.0	101	0.09	38	0.03	20149.7	17.5
Хмельницька	40301	28.8	27973	20.0	1352	1.0	375.4	0.27	7618.4	5.4	110	0.08	43	0.03	15626.0	11.2
Черкаська	34459	25.1	24247	17.7	2139	1.6	677.9	0.49	11852.4	8.6	140	0.10	41	0.03	9511.5	6.9
Чернівецька	61567	67.3	18196	19.9	1398	1.5	240.6	0.26	7007.5	7.7	249	0.27	75	0.08	20118.3	22.0
Чернігівська	24883	20.6	17969	14.9	2095	1.7	611.6	0.51	7001.6	5.8	94	0.08	34	0.03	8628.2	7.1
м. Київ	935918	354.6	131513	49.8	14757	5.6	3290.4	1.25	472935.0	179.2	1912	0.72	749	0.28	1415830.7	536.5
м. Севастополь	144917	383.4	253293	670.1	1305	3.5	1220.9	3.23	12890.3	34.1	196	0.52	123	0.33	116030.4	307.0

Додаток Г

Рейтингова оцінка регіонів України за показниками просторового аналізу реалізації історико-культурного потенціалу

Адміністративні одиниці	Кількість туристів, осіб	Кількість екскурсантів, осіб	Місткість готелів, місць	Відвідуваність музеїв, тис. осіб	Доходи від експлуатації готелів, тис. грн.	Кількість працівників, осіб	Кількість турпідприємств	Обсяг наданих послуг, тис. грн.	Інтегративний бал	Середній бал	Ранг	
АР Крим	359609	2 436209	1 12710	2 2678.1	2 125977.4	2 3240	1 334	2 475843.6	2	5.052	0.632	2
Вінницька	29819	23 19297	22 1519	22 626.2	12 7564.7	22 99	4 27	24 7230.1	26	0.584	0.073	13
Волинська	57319	14 19283	8 1961	20 124.0	27 12754.9	15 102	21 42	16 14825.3	19	0.429	0.054	19
Дніпропетровська	103320	8 20139	20 11658	3 799.0	7 64733.6	5 291	9 140	7 86870.4	5	1.671	0.209	5
Донецька	106534	7 26357	14 5457	6 735.3	9 67516.1	4 434	6 170	4 135900.1	3	1.342	0.167	7
Житомирська	9997	27 15772	26 1752	21 161.8	25 5974.3	26 60	26 26	25 6088.2	27	0.222	0.028	26
Закарпатська	63796	12 45669	11 3152	9 183.2	23 16587.4	11 236	11 41	17 22102.2	13	0.569	0.071	14
Запорізька	100271	9 85325	5 2696	11 560.3	15 24342.7	8 321	8 72	10 40511.2	9	0.888	0.111	9
Івано-Франківська	169890	3 66282	6 2092	18 447.5	16 13657.7	13 232	12 56	13 30256.8	10	0.758	0.095	10
Київська	19406	25 19930	21 2447	14 378.4	18 23238.5	9 43	27 39	21 15517.5	18	0.417	0.052	22
Кіровоградська	36170	21 26317	15 1066	27 171.5	24 5717.6	27 116	17 25	27 13737.5	20	0.248	0.031	25
Луганська	48898	18 34889	2 3807	7 575.9	14 10619.0	18 114	19 67	11 20457.9	14	0.683	0.085	12
Львівська	90756	10 112450	4 8701	4 1044.5	4 62869.8	6 570	5 147	6 52087.9	8	1.807	0.226	3
Миколаївська	53802	16 20861	19 1486	23 301.3	20 12163.9	16 162	14 40	19 24497.9	12	0.384	0.048	24
Одеська	117669	5 63340	7 6619	5 911.2	5 76472.3	3 997	3 151	5 81660.7	6	1.713	0.214	4
Полтавська	56580	15 46454	10 2571	12 776.6	8 14164.2	12 114	18 57	12 25501.4	11	0.689	0.086	11
Рівненська	50413	17 24689	16 2519	13 196.3	22 18756.2	10 88	24 40	20 13003.0	21	0.415	0.052	23
Сумська	14409	26 14551	27 2054	19 147.0	25 7068.5	23 62	25 26	26 8194.1	24	0.095	0.012	27
Тернопільська	36798	20 21367	18 3082	10 414.0	17 8519.6	19 157	15 53	14 7995.3	25	0.516	0.065	16
Харківська	112893	6 57208	9 3467	8 875.5	6 30566.8	7 392	7 172	3 71578.2	7	1.185	0.148	8
Херсонська	70183	11 16982	25 2186	15 360.3	19 8092.2	20 101	22 38	22 20149.7	15	0.428	0.054	20
Хмельницька	40301	19 27973	13 1352	25 375.4	11 7618.4	21 110	20 43	15 15626.0	17	0.464	0.058	17
Черкаська	34459	22 24247	17 2139	16 677.9	10 11852.4	17 140	16 41	18 9511.5	22	0.519	0.065	15
Чернівецька	61567	13 18196	23 1398	24 240.6	21 7007.5	24 249	10 75	9 20118.3	16	0.421	0.053	21
Чернігівська	24883	24 17969	24 2095	17 611.6	13 7001.6	25 94	23 34	23 8628.2	23	0.436	0.055	18
м. Київ	935918	1 131513	3 14757	1 3290.4	1472935.0	1 1912	2 749	1 1415830.7	1	7.011	0.876	1
м. Севастополь	144917	4 253293	2 1305	26 12290.3	3 12890.3	14 196	13 123	8 116030.4	4	1.501	0.188	6

Рейтингова оцінка регіонів України за рівнем насиченості об'єктами культурної спадщини (КС) та ефективністю їх використання

Адміністративні одиниці	Рівень насиченості регіонів України об'єктами КС										Рівень реалізації потенціалу КС регіонами України									
	Кількість об'єктів КС нап. значення	рейтинг	Шляхність об'єктів КС	рейтинг	Коефіцієнт модифікації об'єктів КС	рейтинг	Коефіцієнт локалізації об'єктів КС	рейтинг	Затягненість	Кількість туристів, осіб	рейтинг	Кількість ескур-сан-тів, осіб	рейтинг	Місткість готелів, місць	рейтинг	Відлугу-вання Мuzeїв, тис. осіб	рейтинг			
АРК	227	4	8,4	10	0,18	25	0,8	14	14	359609	2	436209	1	12710	2	2678,1	2			
Вінницька	189	7	7,1	11	0,16	13	0,1	10	10	29819	23	19297	22	1519	22	626,2	12			
Волинська	224	5	11,1	9	0,31	5	1,6	9	5	57319	14	57283	8	1961	20	124,0	27			
Дніпропетровська	59	21	2,21	0,03	23	0,3	22	22	103320	8	20139	20	11658	3	799,0	7				
Донецька	27	26	1,23	0,01	27	0,1	27	26	106534	7	26357	14	5457	6	735,3	9				
Житомирська	81	18	2,7	18	0,07	16	0,4	18	20	9997	27	15772	26	1752	21	161,8	25			
Закарпатська	150	10	11,7	6	0,23	9	1,7	6	11	63796	12	45669	11	3152	9	183,2	23			
Запорізька	16	27	0,6	27	0,01	26	0,1	26	27	100271	9	85325	5	2696	11	560,3	15			
Івано-Франківська	162	9	11,7	7	0,24	8	1,7	7	9	169890	3	66282	6	2092	18	447,5	16			
Київська	112	14	4,15	0,09	14	0,09	14	0,6	15	19406	25	19930	21	2447	14	378,4	18			
Кіровоградська	32	25	1,3	26	0,04	22	0,2	23	25	36170	21	26317	15	1066	27	171,5	24			
Луганська	42	22	1,6	23	0,03	24	0,2	24	24	48898	18	34889	12	3807	7	575,9	14			
Львівська	816	1	37,4	3	0,63	3	5,5	3	2	90756	10	112450	4	8701	4	1044,5	4			
Миколаївська	42	23	1,7	24	0,05	21	0,2	25	23	53802	16	20861	19	1486	23	301,3	20			
Одеська	92	16	2,8	19	0,06	19	0,4	19	17	117669	5	63340	7	6619	5	911,2	5			
Полтавська	85	17	3	20	0,07	17	0,4	20	18	56580	15	46454	20	2571	12	776,6	8			
Рівненська	129	13	6,4	13	0,17	11	0,9	12	13	50413	17	24689	16	2519	13	196,3	22			
Сумська	147	11	6,2	14	0,16	12	0,9	13	12	14409	26	14551	27	2054	19	147,0	25			
Тернопільська	187	8	13,6	5	0,31	6	2	5	6	36798	20	21367	18	3082	10	414,0	17			
Харківська	101	15	3,2	17	0,06	20	0,5	16	16	112893	6	57208	9	3467	8	875,5	6			
Херсонська	69	20	2,4	22	0,07	18	0,4	21	21	70183	11	16982	25	2186	15	360,3	19			
Хмельницька	247	3	12	8	0,28	7	1,7	8	4	40301	19	27973	13	1352	25	375,4	11			
Черкаська	77	19	3,7	16	0,09	15	0,5	17	19	34459	22	24247	17	2139	16	677,9	10			
Чернівецька	132	12	16,3	4	0,34	4	2,4	4	8	61567	13	18196	23	1398	24	240,6	21			
Чернігівська	211	6	6,6	12	0,20	10	1,1	7	7	24883	24	17969	24	2095	17	611,6	13			
м.Київ	447	2	559	1	2,5	1	8	1	1	935918	1	131513	3	14757	1	3290,4	1			
м.Севастополь	42	24	47	2	0,84	2	6,8	2	3	144917	4	253293	2	1305	26	1220,9	3			

Додаток Д

Рейтингова оцінка регіонів України за рівнем насиченості об'єктами культурної спадщини та ефективністю їх використання

Продовження Додатка Д

Адміністративні одиниці	Рівень реалізації потенціалу культурної спадщини регіонами України						Загальний рейтинг за всіма складовими	
	Доходи від експлуатації готелів, тис. грн.	Рейтинг	Кількість працівників, тис. осіб	Рейтинг	Кількість підприємств, що надавали послуги	Рейтинг		Обсяг наданих послуг, тис. грн.
АРК	125977.4	2	3240	1	334	2	475843.6	2
Вінницька	7564.7	22	99	4	27	24	7230.1	26
Волинська	12754.9	15	102	21	42	16	14825.3	19
Дніпропетровська	64733.6	5	291	9	140	7	86870.4	5
Донецька	67516.1	4	434	6	170	4	135900.1	3
Житомирська	5974.3	26	60	26	26	25	6088.2	27
Закарпатська	16587.4	11	236	11	41	17	22102.2	13
Запорізька	24342.7	8	321	8	72	10	40511.2	9
Івано-Франківська	13657.7	13	232	12	56	13	30256.8	10
Київська	23238.5	9	43	27	39	21	15517.5	18
Кіровоградська	5717.6	27	116	17	25	27	13737.5	20
Луганська	10619.0	18	114	19	67	11	20457.9	14
Львівська	62869.8	6	570	5	147	6	52087.9	8
Миколаївська	12163.9	16	162	14	40	19	24497.9	12
Одеська	76472.3	3	997	3	151	5	81660.7	6
Полтавська	14164.2	12	114	18	57	12	25501.4	11
Рівненська	18756.2	10	88	24	40	20	13003.0	21
Сумська	7068.5	23	62	25	26	26	8194.1	24
Тернопільська	8519.6	19	157	15	53	14	7995.3	25
Харківська	30566.8	7	392	7	172	3	71578.2	7
Херсонська	8092.2	20	101	22	38	22	20149.7	15
Хмельницька	7618.4	21	110	20	43	15	15626.0	17
Черкаська	11852.4	17	140	16	41	18	9511.5	22
Чернівецька	7007.5	24	249	10	75	9	20118.3	16
Чернігівська	7001.6	25	94	23	34	23	8628.2	23
м.Київ	472935.0	1	1912	2	749	1	1415830.7	1
м.Севастополь	12890.3	14	196	13	123	8	116030.4	4